МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

М. І. МАРЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

(з давніх часів до середини XIX ст.)

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1959

У книзі висвітлені головні напрямки і творчість видатних представників історичної науки на Україні в період феодально-кріпосницької епохи. Праця складається з двох частин. У першій частині розглядаються історичні знання в стародавній Русі (XI—XII ст.) та в українських землях в період ліквідації південних феодальних князівств і за часів литовсько-польського панування, українська історіографія часів визвольної війни і боротьби за возз'єднання України з Росією (від 1648 р. до кінця XVII ст.) до кінця XVIII ст.

Друга частина книги присвячена українській історіографії в період розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму (кінець XVIII і перша половина XIX ст.).

Книга розрахована на студентів та вчителів-істориків, а також на широкі кола читачів.

Відповідальний редактор доц. В. А. Дядиченко

ВСТУП

Термін «історіографія» вживається у двох значеннях. З одного боку, він означає писання історії зведених курсів, систематичних викладів про історичне минуле тієї або іншої країни і народу, монографічних досліджень, статей, присвячених певному питанню, тощо. З другого боку, історіографія як предмет має ширше значення. Вона вивчає історію історичних знань, історію науки про розвиток людського суспільства та історичної думки чи то в цілому, чи окремого якогось народу.

За останній час в російській радянській історичній науці вже зроблено спробу з'ясувати питання про історіографію як предмет взагалі та висвітлити, зокрема, питання російської історіографії. Маються на увазі дослідження М. Л. Рубінштейна «Російська історіографія», колективна праця «Нариси історії історичної науки в СРСР»[1], дослідження Л. В. Черепніна «Російська історіографія до XIX ст.»[2], в яких найбільш грунтовно і вірно розглядається дане питання.

Історіографія як предмет є взагалі складовою частиною історичної науки. Вона розвивалася у нерозривному зв'язку з історичними знаннями та історичною наукою, що зародилася ще в ранній період розвитку культури і освіти й розвинулась на основі вчення марксизму-ленінізму як наука про об'єктивну закономірність історичного процесу.

Завдання історіографії полягає в тому, щоб показати, як відбувалося нагромадження історичних знань, як розширювалось коло історичних понять і уявлень, як запроваджувалися у вжиток нові історичні джерела, що були доступні історикам певної епохи. Головне ж завдання цієї галузі науки полягає в тому, щоб показати, як розвивалися погляди представників та ідеологів певного класу на історичне минуле, показати, як у працях окремих істориків, в історичних напрямках та школах відображалися ті чи інші суспільні події, як ці події з'ясову-

---

[1] Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, под ред. М. Н. Тихомирова, М. А. Алпатова, А. Л. Сидорова, Изд-во АН СССР, М., 1955.

[2] Л. В. Черепнин, Русская историография до XIX века. Курс лекций; лекция первая, Изд-во Московского университета, 1957.

валися з соціальних класових позицій свого часу. Адже відомо, що історики певних епох і країн прагнули осмислити ті чи інші події у відповідності з їх розумінням явищ суспільного життя, у відповідності з їх світоглядом, який великою мірою залежав від своєрідності епохи і країни, в якій вони жили.

Отже, історіографія розглядає розвиток історичних знань та історичної науки в зв'язку з суспільним розвитком, боротьбою класів і, особливо, у зв'язку з боротьбою в галузі ідеології. Предмет історіографії є складовою частиною історії суспільної думки певної епохи.

На історіографії окремої країни позначаються національні особливості цієї країни, своєрідність розвитку історичного життя її народу. Так, українська історіографія відзначається своєрідними особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави. До кінця XII ст. — приблизно до розпаду Русі на феодальні князівства — ці особливості були в основному спільними для всіх майбутніх трьох східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського, що відображено в спільних історико-літературних пам'ятках та у народній творчості. Протягом XIII ст., а особливо від початку XIV ст. і далі, риси історичного процесу поступово вимальовуються все ясніше і чіткіше; все яскравіше виступають риси українського національного характеру, що знайшло своє відображення в українських письмових історичних пам'ятках, поруч з білоруськими та литовськими. Події з української історії продовжують відображатися в пам'ятках історіографії Північної Русі і навпаки, що є свідченням спільного походження українського і російського народів.

Історіографію Київської Русі ми подаємо в стислому огляді, оскільки це питання достатньо висвітлене авторами праць російської історіографії, на які ми посилаємося.

Період другої половини XVI і XVII століть є періодом велетенської епопеї соціальних рухів і національно-визвольної боротьби українського народу з його зовнішніми ворогами: Кримським ханством, Туреччиною і шляхетською Польщею. Ці процеси залишили глибокий слід у пам'ятках народної творчості, літератури, мистецтва, а також історіографії. Визвольний і культурний рух тих часів відображено у широкому колі козацьких літописів і різного роду хронік, автори та складачі яких висвітлювали важливіші події, звичайно, з точки зору ідеології тогочасних освічених верств козацтва, старшини і духовенства. Цей період можна назвати добою розквіту української культури, зокрема української козацько-старшинської історіографії. У пам'ятках історичної літератури цієї доби відображено найславніші сторінки історії українського народу, його визвольні прагнення, боротьбу з зовнішніми ворогами та іншими гнобителями, виявлено у повному розквіті національні риси та особливості українського народу.

Успіхи в розвитку історичних знань України XVII і першої половини XVIII століття характеризуються введенням істориками у вжиток відносно великого числа джерел. Історичні твори вже другої половини XVIII ст. являють собою переважно компіляції і систематизацію того, що дали попередні історичні вивчення.

В історіографії України до XIX ст. критика джерел і науковий, дослідницький підхід до них майже відсутні. Наукове застосування джерел і науково-критичний підхід до вивчення історії України починається десь з другої третини XIX ст. і набуває широкого розмаху та наукового значення у пореформений період.

Слід сказати, що в галузі дослідження історії російської історичної науки були зроблені певні кроки у XIX і на початку XX століття. За останній час радянська історіографічна література поповнилась рядом синтезованих курсів (згаданих вище), окремими книгами і статтями про історичні погляди М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева, декабристів, О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського та ін. Дослідження ж історії історичних знань і історичної науки України і до цього часу не зайняло ще належного місця у працях радянських істориків. Досі, якщо не вважати деяких, далеких від науки, націоналістичних емігрантських видань, немає систематизованих праць з цієї галузі. Статті та розвідки з окремих питань української історіографії, надруковані в дореволюційних періодичних виданнях («Киевской старине», «Чтениях общества Нестора летописца», «Чтениях Одесского общества истории и древностей», «Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові» тощо), можуть служити, в кращому разі, лише матеріалом для створення синтезованих праць.

У 20-х роках відомий історик акад. Д. І. Багалій зробив спробу написати систематизовані «Нариси української історіографії». Але йому вдалося надрукувати, у вигляді уривків, лише два невеликі випуски. У першому випуску автор подав огляд письмових пам'яток Русі XI—XII століть, у другому — зробив спробу проаналізувати козацькі літописи XVII—XVIII століть, зокрема літописи Самовидця, Грабянки і Величка. Невеликі за обсягом «Нариси» Багалія носять джерелознавчий, а не історіографічний характер.

У цій книжці робиться спроба стисло подати огляд головних історичних письмових пам'яток та у загальних рисах з'ясувати історичні погляди їх авторів, починаючи від давніх часів до середини XIX ст. Тобто дана праця присвячується історіографії періоду феодально-кріпосницької епохи, причому центр уваги автор переносить на історіографію першої половини XIX ст.

Головні етапи розвитку історичних знань та історичної науки в основному відповідають періодизації загального про-

цесу української історії. Розвиток історичної науки в основному відбиває загальну періодизацію історії України, хоч не завжди і не цілком збігається з нею. В кожному з періодів спостерігається успадкування, а також великою мірою продовження та наслідування здобутих попередниками знань і наукових досягнень, запозичених і успадкованих ними від попередніх поколінь істориків.

У цьому виданні ставиться мета в загальних рисах показати виникнення, розвиток і поступове нагромадження історичних знань України дореформеної епохи, відображених у величезному багатстві пам'яток української історичної літератури, в зв'язку з соціальною боротьбою і національно-визвольними прагненнями народу. У викладі матеріалу зберігається в основному хронологічна послідовність, відповідно до часу появи того чи іншого історичного твору, хоча в окремих випадках є відступи від цього принципу. Так, наприклад, історіографію періоду визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) і возз'єднання України з Росією та періоду другої половини XVII ст. подано відповідно до значимості пам'яток. Тут на перше місце поставлено найголовніший історичний твір того часу — літопис Самовидця. Так само в історіографії XVIII ст. на останнє місце поставлено другорядну літературу, мемуари тощо.

Оскільки українська історіографія досягла значних успіхів у першій половині XIX ст., цьому періоду присвячується більша частина даної книги. Незважаючи на класову дворянську обмеженість, тенденційність, а в ряді випадків реакційність поглядів у деяких істориків України, українська історіографія Дореформених десятиліть підготувала грунт для дальшого, більш глибокого дослідження історичного минулого України у пореформений час — новий період розвитку буржуазної історіографії і революційно-демократичних напрямків в українській історичній думці.

В умовах посиленої боротьби з кріпосництвом і самодержавством, в умовах національно-визвольного руху точилась гостра боротьба в галузі ідеології, у тому числі в історичній науці та історичній думці. Провідною силою у цій боротьбі виступала передова російська і українська демократична інтелігенція. Ідеї декабристів, Бєлінського і Герцена робили великий вплив на кола представників української історичної думки першої половини XIX ст.

В силу таких обставин історичного життя українського народу з'являються науково-критичні історичні та філологічні дослідження Максимовича і Бодянського — натхненників показу прогресивних сторін всеслав'янської спільності в історичному процесі нашої вітчизни взагалі і в історії України зокрема.

Дореформений період в історії України висунув на чільне

місце революційно-демократичний напрям у розвитку української історичної думки в особі Т. Г. Шевченка. Великий український народний поет Т. Г. Шевченко не був істориком за фахом, але він виробив власні оригінальні революційно-демократичні погляди на минуле, сучасне і майбутнє українського народу. Його інтереси до минулого, до історії українського народу були нерозривно зв'язані з боротьбою проти кріпосництва й самодержавства, за визволення працюючих від усякого соціального і національного гніту. Революційні погляди Шевченка на минуле, сучасне і майбутнє України зробили величезний революціонізуючий вплив на дальший розвиток революційно-демократичної історичної думки на Україні.

Певне місце у цій книзі приділено західноукраїнській історіографії. До XVIII ст. вона подана у вигляді коротких характеристик західноукраїнських історико-літературних пам'яток, поряд з українським матеріалом, а кінець XVIII ст. і першу половину XIX ст. висвітлено в окремому стислому огляді творів найголовніших галицько-українських істориків.

В окремих важливих питаннях автор книги приділяє увагу представникам братньої російської і польської історіографії. Так, наприклад, при розгляді питань про історіографію другої половини XVI і першої половини XVII століття подано стислий огляд польської і частково західноєвропейської мемуарної літератури, яка стосується історії України. Так само розглядається спільний розвиток української і російської історіографії при показі діяльності археографічних установ і наукових товариств першої половини XIX ст., археографічної діяльності І. О. Мусін-Пушкіна, М. П. Румянцева, П. М. Строєва, діяльності польських істориків у зв'язку з виданнями Одеського товариства історії і древностей, Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів тощо. Особливий інтерес щодо висвітлення питань історії України становить російська і польська історіографія другої половини XIX ст. У першій половині XIX ст. російські і польські дворянські історики, стоячи на великодержавних позиціях, не відокремлювали українського історичного процесу від російського або польського і не визнавали самобутності українського народу як такого.

У книзі не зачеплено питання про ранні твори представників буржуазної історіографії, зокрема М. І. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших, хоча вони й виступили з першими своїми працями у 40-х роках минулого століття. На думку автора, визначальним для історичних концепцій Костомарова і Куліша, а також близьких до них націоналістичних напрямків в українській історіографії був період підготовки й проведення буржуазних реформ та дальші пореформені десятиріччя. Завданням же автора є показ історіографії феодально-кріпосницької епохи. Він вважає, що від Костомарова і Куліша починається нова, буржуазна українська історіографія. Дослі-

дження її, поглиблена критика знайде своє місце в наступній книзі, що готується автором.

Дана книга не претендує на вичерпне дослідження поставлених проблем. Автор ставить своїм завданням певною мірою заповнити лише прогалину в цій галузі науки. Адже ще немає синтезованої праці з української історіографії. Потреба в такому узагальненому дослідженні давно назріла. Дореволюційна буржуазно-націоналістична історіографія в особі М. Грушевського і його так званої «школи» не могла розв'язати цього завдання не лише в силу об'єктивних умов, в яких вона діяла, а й внаслідок своєї класової буржуазно-націоналістичної обмеженості. Суб'єктивістсько-ідеалістична однобічна спрямованість націоналістичних концепцій не могла бути ключем до розв'язання провідних питань історії історичної науки України.

Українська націоналістична еміграція за рубежем і до цього часу чинить злісну справу фальсифікації історичного минулого України. Буржуазно-націоналістичні прислужники іноземного імперіалізму фальсифікують історіографію України, прагнуть використати всякого роду фальсифікацію історії як засіб наклепу на Радянську Україну і Радянський Союз.

У Сполучених Штатах Америки і в Західній Німеччині, де отаборилося націоналістичне охвістя, у післявоєнні роки видана значна кількість пасквілів на історію українського народу. Такою фальсифікацією історії України і наклепом на український народ є, наприклад, видана націоналістичними емігрантами в Мюнхені і Нью-Йорку «Енциклопедія українознавства». В ній у спотвореному висвітленні подано прогресивне минуле України, піднесено як ідейне озброєння націоналізму все те, що заважало і заважає поступові вперед по шляху будівництва комуністичного суспільства.

Явною фальсифікацією з тих матеріалів, що видаються у Західній Європі та Америці, є різного роду статті, розвідки а значні за своїм розміром книжки з історіографії, на зразок «Огляду української історіографії» колишнього гетьманського міністра Д. Дорошенка та надрукованої в кількох частинах англійською мовою в Нью-Йорку «Української історіографії». Ця писанина є далекою від завдань науки і являє собою злісний наклеп на історичні традиції та культурну спадщину українського народу. Вона є не чим іншим, як пропагандою буржуазного націоналізму, розрахованою на те, щоб ввести в оману чесних людей, які опинилися в еміграції. Подібні пасквілі на історію українського народу ширяться в угоду західноєвропейському і американському імперіалізмові його наймитами з метою пропаганди війни проти Радянського Союзу, з метою посіяти ворожнечу між народами нашої країни.

Книгу повинен був завершувати розділ про революційно-демократичні погляди на історичне минуле України великого поета-революціонера Т. Г. Шевченка.

У зв'язку з тим, що автор раніше видав окрему книжку «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка» (вид-во «Радянська школа», К., 1957, 195 стор.), яку слід вважати складовою частиною даної праці, цей розділ в монографію не ввійшов.

Відтворення історії України у творчості Шевченка, своєрідні погляди поета на минуле, сучасне і майбутнє українського народу, які відображені у його творах, поклали початок революційно-демократичному напрямку в українській історичній думці. Недаремно появу творів Т. Г. Шевченка реакційна російська великодержавна і українська націоналістична критика зустріла вороже. Та це не перешкодило величезній популярності серед народу поета та його творів, зокрема історичних поем. Шевченкова творчість сама по собі була народною, у ній вилились споконвічні волелюбні мрії українського народу.

Ворожа критика Т. Г. Шевченка спочатку була пронизана відвертою злістю, злістю до «поета-мужика» з боку ідеологів українських поміщиків і реакційної буржуазії, особливо агентів Ватікану у Західній Україні. Наприкінці XIX і на початку XX століття, в добу імперіалізму, буржуазно-націоналістична реакція прагнула взяти твори Шевченка на своє ідейне озброєння. Націоналістичні критики і літературознавці вихолощували з творчості поета революційну душу — ідею класової боротьби, ідею показу боротьби проти кріпацтва; вони прагнули наділити Шевченка рисами релігійності, смиренності й покори.

Перед другою світовою війною найбільше піддавалися фальсифікації твори Шевченка — саме твори історичного змісту — в західноукраїнській буржуазній критиці. Виразною фальсифікацією були пронизані публіцистичні виступи, статті, розвідки і книжки керівника одної з буржуазно-націоналістичних «шкіл» у мовознавстві, літературі та історії в Галичині і Буковині, колишнього професора Чернівецького університету Степана Смаль-Стоцького. Смаль-Стоцький надрукував у Варшаві в 1934 р. пасквіль на твори Шевченка, переважно історичні, під назвою: «Тарас Шевченко (Інтерпретація)». Для фальсифікаторської «інтерпретації» з метою антиросійської пропаганди Смаль-Стоцький обрав такі твори поета, як «Чигирин», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Великий льох», «Чого серце плаче», «Посланіє» («До мертвих і живих»), «Ой чого ти почорніло зеленеє поле», «Бували войни і військові свари», «Варнак», «Марія», «Між скалами неначе злодій», «Якби ви знали, паничі», «Сон» («Гори мої високії») та «Думи».

Історичні твори Т. Шевченка приваблювали націоналістичних «інтерпретаторів» найбільше тому, що саме в них поет найвиразніше виступає як патріот своєї Вітчизни, як людина, що полум'яно любить свій народ і ненавидить його ворогів.

Палко люблячи Україну, Шевченко не переніс найменшої крихти нелюбові на працюючих інших націй. Це разюче било і б'є по ворогах дружби між народами, б'є по українських націоналістах і великоросійських шовіністах.

Творчість Т. Г. Шевченка, особливо його історичні поеми, стали також предметом фальсифікації для сучасних буржуазних націоналістів за океаном. Протягом 1952—1955 рр. заходами так званої «Української вільної академії» в Канаді у видавничій спілці «Тризуб», у Вінніпегу, вийшов з друку «Кобзар» Шевченка у 4-х томах, з яких три томи становлять собою різного роду націоналістичні фальсифікаторські інтерпретації, коментарі, примітки та ін. В цьому заокеанському виданні націоналісти зобразили Шевченка як християнського ідеаліста за світоглядом, як романтика в літературі, а в поглядах на історію — як виразника ідеї безкласовості української нації.

Фальсифікація прогресивних явищ історичного минулого властива всім ідеологам реакційної буржуазії табору сучасного імперіалізму. Радянській історичній науці, яка стоїть на твердому грунті марксистсько-ленінського вчення про історію людського суспільства, немає потреби приховувати факти від історії, погіршувати або прикрашувати її. Об'єктивний, правдивий показ закономірностей суспільного розвитку, в тому числі розвитку історичної науки, викриває будь-які фальсифікації та викривлення історії, сприяє глибокому і правдивому пізнанню історії народу.

Автор висловлює подяку рецензентам акад. Академії наук УРСР І. П. Крип'якевичу, доктору історичних наук проф. П. А. Лаврову, кандидату історичних наук доц. В. А. Дядиченку за їх критичні зауваження до даної праці.

ЧАСТИНА ПЕРША

I. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В СТАРОДАВНІЙ РУСІ (XI—XII століття)

Великий, більш як тисячолітній період стародавнього життя східних слов'ян і Русі був спільним в історії трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Київську Русь з її високою ранньофеодальною матеріальною і духовною культурою справедливо називають колискою цих народів.

Представники буржуазної історіографії, виходячи з своїх класових позицій, фальсифікували питання спільного походження споріднених слов'янських народів, їх культури, в тому числі історичної творчості стародавньої Русі. Великодержавна історіографія не знаходила місця в цьому ранньому періоді історичного розвитку для українського та білоруського народів і заперечувала будь-яке відношення культури Київської Русі, в тому числі історичних знань, до пізнішої культури і зокрема історіографії України. Українські буржуазно-націоналістичні історики з неменшою тенденційністю відкидали спільну основу, на якій утворилися і розвинулися російський, український та білоруський народи і їх культура. Така тенденційність істориків обох націоналістичних таборів — російського великодержавного і українського націоналістичного знайшла своє відображення також в історіографії.

Радянська історична наука своїми успіхами за сорок років будівництва соціалізму відкинула суб'єктивістські упереджені погляди буржуазних істориків на місце Київської держави й історичних знань XI—XII століть в історичному процесі трьох споріднених народів. Історична література, як і всі інші галузі культури Київської Русі, в однаковій мірі є великим надбанням братніх російського, українського та білоруського народів.

Деякі питання соціальної і культурно-освітньої основи історичних знань Русі XI—XII століть

Стародавні руські літописи та інші письмові пам'ятки відобразили в собі найхарактерніші риси соціально-економічного, політичного і культурного життя давньої Русі як колиски трьох

братніх народностей — російської, української і білоруської. Літописи, поряд з «Руською Правдою», великою мірою відобразили процес феодалізації Русі. В них знайшли певне відображення характер експлуатації і феодальної залежності смердів, закупів, холопів, яка розвивалась на основі зростання великого феодального князівського, боярського і монастирського землеволодіння. В них ми знаходимо відображення гострих класових суперечностей в Київській Русі. Ці суперечності часто набували гострих форм, що призводило до народних антифеодальних повстань XI—XII століть. Найбільші з них — це повстання 1068 і 1113 рр. та ін. В літописних та інших письмових пам'ятках зафіксовані цікаві сторінки соціальних відносин, побуту та культури феодальної знаті і народу, міського і сільського населення, розвиток письменства, архітектури, мистецтва, народної творчості тощо.

Величезна територія Русі приблизно від кінця IX і до середини XII століття підкорялась великому князю Київському. Проте окремі землі і князівства були слабо зв'язані між собою економічно. Процес феодалізації раніше й інтенсивніше відбувався на півдні Русі — в Київській, Переяславській, Чернігівській та Галицькій землях.

У Києві, як і в Новгороді, раніше, ніж в інших землях, розвивалося письменство і освіта. Введення християнства, як відомо, прискорило розвиток письменства і взагалі стародавньої культури Русі. В київських монастирях у XI ст. почалося літописання, що було головним засобом поширення історичних знань серед знаті і міського населення та взагалі серед народу. Швидкий розвиток літератури взагалі й історичної зокрема відбувався в зв'язку з усною народною творчістю, що склалася на Русі ще до появи письменства. Літописання і поширення історичних знань на Русі було складовою частиною загального розвитку письменства, освіти і культури.

Після прийняття християнства і поширення його відбувався швидкий розвиток і розповсюдження стародавньої літератури як церковної, так і громадянської перекладної літератури, що надходила на Русь з Візантії і Болгарії, та книг місцевого оригінального характеру, написаних мовою, доступною всім слов'янським народам. Цей розвиток був підготовлений тривалим попереднім періодом історії культури наших предків.

Пам'ятки письменства і літератури XI—XII століть збереглися до наших днів переважно в пізнішій переписці. Крім того, їх списки значною мірою осучаснені і в багатьох випадках змінені переписувачами пізніших століть. Оригінальних творів збереглися лише одиниці. Решта загинула в часи тяжких лихоліть, що пережила наша вітчизна внаслідок монгольських завоювань, міжусобних війн князів, пожеж та іншого стихійного лиха.

Від XI ст. до нас дійшло, як відомо, лише кілька оригіналь-

них пам'яток. До таких зразків давньої руської книги відносяться — «Остромирове євангеліє» (1056—1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира та «Ізборник» князя Святослава Ярославовича (1073 р.), що служив книгою для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава. Взагалі сім'я Ярослава, як і сам князь, за свідченням літописця, захоплювалася книгами. Ярослав, пише літописець, «книгам прилежа почитая часто в день и внощи; и собра писцы многы, и перекладаше от грек на словенскый язык и писма и списаша многы книгы, и книжками же поучаются вернии людье...» [1]. В Софії Київській була велика придворна княжа бібліотека. Передові люди високо цінили книги. Цей факт відобразив літописець своїм ставленням до вчення книжного: «Велика бо полза бывает человеку от ученья книжного, книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянию и мудрость бо обретаем и воздержанье от словес книжных; се бо суть рекы напаяюшу вселенную всю, се суть исходяша мудрости, книгам бо есть неизщетная глубина» [2]. «Ярослав же сь якоже рекохом,— продовжує літописець,— любим бе книгам, и многи списав положи в церкви святои Софьи юже созда сам» [3]. Читання книг було звичайним явищем в родинах синів Ярослава, особливо у двох високоосвічених — Святослава, князя чернігівського, і Всеволода Переяславського.

Письменство і література, в тому числі історична, розвивалися на Русі в зв'язку із загальним розвитком культури і потреб освіти. Значне місце посідала перекладна література, що запозичалася з Візантії і Болгарії. Це запозичення переломлялося через своєрідну місцеву призму і набувало місцевого, руського колориту. Воно відповідало запитам і потребам руського соціально-політичного і культурного життя.

Запровадження християнства поставило вимогу введення ряду богослужебних книг і літературних творів християнського вчення. Таке вчення містили в собі насамперед книги старого і нового заповіту — біблії. Одночасно своїм змістом вони виходили за межі церковних і взагалі релігійних потреб. В книгах старого заповіту відображені часто цікаві, героїчні сторінки історичного життя стародавньої Іудеї.

На Русь надійшло багато історичної візантійської літератури. Найбільшою популярністю серед читачів користувалися історичні жанри перекладної літератури. Нам відомі дві історичні хроніки візантійського походження — Іоанна Малали, складеної в Болгарії в часи її культурного та державного розквіту, і друга, перекладена на Русі, — хроніка Георгія Амартоли, що

---

[1] Летопись по Ипатскому списку, Полное собр. русских летописей (далі буде ПСРЛ), т. II, СПб., 1908, стор. 139.

[2] Там же, стор. 140.

[3] Там же, стор. 141.

була вдало використана як джерело староруськими літописцями. Поряд з цими хроніками на Русі відомі були й інші історичні твори, такі, наприклад, як «Летописец вкратце» костянтинопольського патріарха Никифора, хроніка Георгія Сінкела та ін.

При наявності великого числа перекладної літератури на Русі в XI—XII століттях все ж першорядне місце належить староруським оригінальним пам'яткам письменства. В них найсильніше відбито народні традиції, національну самосвідомість і прагнення об'єднавчих сил Київської Русі відстояти свою незалежність в боротьбі проти зовнішніх ворогів, а також проти відцентрових сил, що тягнули до феодальної роздрібненості. В оригінальній літературі XI—XII століть найвиразніше проявилися творчий дух народу, його моральні і духовні сили.

Південноруські літописи XI—XII століть та їх місце в історіографії України

Найвизначнішими пам'ятками історичної літератури є давні руські літописи, в яких відображені насамперед суспільні погляди і інтереси ідеологів панівного класу доби раннього феодалізму. Найдавнішим, що зберігся до наших днів, літописом вважається «Повесть временных лет», яка охоплює події до початку XII ст. Найкраще вона збереглася в двох пізніших редакціях, або літописних зводах: Лаврентіївському — 1377 р. і Іпатіївському — XV ст.

Літописання пов'язане з сукупністю соціально-економічних, політичних і культурно-історичних явищ Русі. Провідним центром розвитку ранньої руської культури часів розквіту Київської держави був Київ. Звідси й беруть свій початок літописні пам'ятки, що були ранньою спробою створити книги з нашої вітчизняної історії.

Академік О. О. Шахматов і сучасні радянські дослідники припускають, що в основі «Повести временных лет» лежать більш ранні Київські і Новгородські літописні зводи, що наклало свій відбиток на характер, зміст, мову і стиль самої «Повести».

«Повесть» була зведена в єдину систему історичного викладу в часи бурхливих подій (внаслідок яких прийшов з Переяслава на великокнязівський престол Володимир Мономах) у Києві, в Печерському монастирі, монахом Нестором і відредагована ігуменом Видубецького монастиря Сільвестром — Лаврентіївський літопис між 1113—1116 рр. і Іпатіївський — близько 1118 р.

Після «Повести» вміщено Київський літопис, що охоплює події XII ст., які закінчуються 1199 р. До нього прилучений Галицько-Волинський літопис. Після розпаду Київської держави в XII—XIII століттях літописання продовжуєть-

ся, крім Києва, у Новгороді, Володимирі на Клязьмі, а на півдні — в Галичі і Володимирі-Волинському.

Ще в XIX ст. російський історик К. М. Бестужев-Рюмін вдало зауважив, що «Повесть временных лет» є «архівом, у якому зберігаються сліди загинувших для нас творів початкової нашої літератури». Цим самим дослідник підкреслив, що для складання «Повести» використано велику кількість місцевих і перекладних іноземних, головним чином візантійських історичних джерел, якими володіли Нестор і Сільвестр. До місцевих джерел ми можемо віднести початковий літопис часів Ярослава Мудрого та літописні записи Києва і Новгорода другої половини XI ст. Поряд з ними велике місце належить різноманітним народним переказам і давнім легендам, що передавалися з вуст у вуста, від покоління до покоління, про славні героїчні діла і подвиги предків. До зведення XII ст. було залучено також матеріал візантійської історіографії — хроніку Георгія Амартоли, хронограф Никифора, договори Візантії з Руссю тощо. Тексти історичних повістей пересипані уривками біблійних легенд, запозичених з книг старого і нового заповіту, псалтирів та різного роду моралізуючо-повчальної літератури.

Складачі літописного зведення Нестор і Сільвестр, користуючись великим матеріалом, зв'язали історію Русі з світовою історією; вони надали руській землі центральне місце серед народів Заходу і Сходу.

«Повесть» названо так за своїм заголовком: «Повесть временных лет... откуду есть пошла Русская земля и хто в ней почал первее княжити».

Отже, літописець ставив головною своєю метою показати, звідки походить народ руський і держава Русі з центром у Києві. Ці питання були висунуті політичним життям древньоруської народності кінця XI й початку XII століття, в часи зростаючих князівських міжусобиць — ознак розпаду Київської держави і спроб Володимира Мономаха зберегти єдність руських земель під зверхністю Києва.

Історія Русі розглядається літописцем на широкому тлі з точки зору тодішніх про неї уявлень, з певною класовою, державною і церковно-релігійною тенденційністю. Незважаючи на цю тенденційність, автори літопису дають дуже багато об'єктивно правдивих історичних даних.

«Повесть» складається з певних не чітко окреслених частин, іноді уривків. Починається літопис оповіданням у плані церковно-біблійного викладу всесвітньої історії від легендарного потопу Ноя і поділу світу серед ноєвих синів до розселення слов'ян в середній і східній Європі. Тут же вміщено церковну легенду про проповідь християнської віри апостолом Андрієм Первозванним серед населення Криму й по всій течії Дніпра аж до Новгорода. Києву, як центру і вогнищу в справі поши-

рення християнства і освіти, літописець відводив особливе місце як киянин і, разом з тим, як ідеолог та представник християнського віровчення. Історія Києва з землею полян поставлена в літопису на найчільніше місце в житті всієї решти східних, західних і південних слов'ян, починаючи від оповідання без дати про трьох братів — Кия, Щека, Хоріва і сестру їх Либедь. Старшому з братів — Кию літописець надав княжого походження. Цим він, по-перше, виявив свою ідеологію як представник київської великокнязівської влади. По-друге, від цього місця він почав розв'язувати поставлену в заголовку «Повести» проблему — «Хто первее почал княжити» на Русі. Оскільки ці події були далекими від пори життя й діяльності літописця, то дана проблема, не маючи під собою історичного джерела, не знайшла свого розв'язання, а оповідання про заснування Києва Києм, Щеком і Хорівом являє собою не що інше, як легенду. В міру труднощів, перед якими опинився літописець, він шукає шляхів до розв'язання питання про походження Русі від князів Рюриковичів. Слід підкреслити, що для давніх руських літописців взагалі було властивим шукати назви міст, земель і походження держави від імен тих або інших осіб. Так, назва Київ виведена від Кия, племен радимичів — від імені Радима, вятичів — від Вятки і т. ін. [1].

Історію слов'янських племен і Русі в цілому літописець подає як внутрішній процес, у зв'язку з сусідніми племенами і народами неслов'янського походження. Для нього слов'яни і Русь суть єдине поняття — «а всяк словенск язык есть Русь». Під 852 р. він вміщує коротке оповідання про початок царювання імператора Михайла у Візантії й тут підкреслює, що з цього часу греками почала прозиватися земля Руська — «яко при сем царе приходища Русь на Царьград». Проте пізніший складач або редактор літопису, шукаючи відповіді на питання, хто «первее почал княжити» на Русі, розв'язує це питання за допомогою легенди про закликання варягів, незважаючи на те, що вона суперечить всьому попередньому і наступному літописному викладу історії Русі.

За літописною повістю варяги раніш приходили із-за моря «на Чудь, Словене, на Меря, и на всех Кривичах, на козаре имахуть на поляне, и на Северех, и на Вятичих имаху по беле и веверици от дыма», тобто збирали данину від слов'янських племен і деяких інших сусідів, аж поки не були вигнані за море.

Під 862 р. літописець сформулював легенду про закликання варягів так: «Вся земля наша велика і обильна, а наряда в ней нет, да пойдете княжити и володеть нами. И избрашея трие брата с роды своими и пояша всю Русь и придоша к словеном первее... и от тех варяг прозвася руская земля». Цією легендар-

---

[1] ПСРЛ, т. II, стор. 7, 9.

ною повістю про закликання варягів у літопису відкривається ніби нова його частина — історія утворення й дальшого розвитку древньоруської держави. Складач літопису ввів у дію неіснувавше плем'я варягів-русів, вивівши його з Скандинавії на землю східних слов'ян. Оповідання про закликання варягів носить легендарний характер так само, як і ряд інших легенд, запозичених автором з сучасних, відомих йому народних переказів, таких, як поєдинок юнака Кожум'яки з печенігом-велетнем, про мудрість і хитрість жителів міста Білгорода (тепер с. Білгородка біля Києва), які, обманувши печенігів, зуміли витримати тяжку облогу, осліплення і прозріння Володимира в час його хрещення та ін.

Оповідання про Кожум'яку вміщене під 993 р. (Іпат. літ.). Зміст його зв'язаний з походом Володимира Святославича на печенігів, що наступали із-за Сули, і нібито тут князь зустрівся з кочівниками над бродом біля Трубежу, де нині Переяслав. Руські воїни стояли з одного боку броду, а печеніги—з другого. Ні перші, ні другі не наважилися перейти брід. Прибув печенізький князь, викликав Володимира і сказав йому: дай ти свого воїна, а я дам мого, хай змагаються на поєдинку, котрий з них переможе, на боці того табору й буде перемога. Послав Володимир шукати серед русів відважного воїна. Прийшла до нього літня людина простого роду й каже князеві: з чотирма синами я вийшов на війну, а ще один найменший сидить дома. Його з дитинства ніхто не подужав набити, а одного разу він розгнівався на мене і перервав руками шкіру, яку м'яв. Князь зрадів і послав за юнаком. Прибувши, юнак попросився випробувати його силу. Привели збудженого, роз'яреного гарячим залізом вола, в якого на швидкому бігу юний Кожум'яка вирвав шматок боку з шкірою і м'ясом «елико ему рука я». І наказав йому Володимир єдиноборствувати з печенігом-велетнем.

Печенізький багатир насміхався над непоказним на зріст русином. Але юнак схопив велетня, підняв у повітря, задавив на смерть і вдарив об землю. Печенізький табір з криком кинувся врозтіч, а «Русь погнаша по них секуще их... и заложи Володимир город на броду том и нарече и Переяславь, зане перея славу отрок». Отже, ця легенда зв'язує побудову міста Переяслава біля ріки Трубайла з перемогою руського юнака над печенізьким велетнем. Літописцеві байдуже, що Переяслав на півдні Русі згадується в його ж літопису ще на початку X ст. Його приваблювала героїчна повість, яка була нічим іншим, як народною легендою, як спогад народу про безіменних героїв, що вкрили славою свою вітчизну в боротьбі з кочівниками.

Повість про руського юнака, що «переяв славу» у печенізького велетня-багатиря, носить суто народний характер. Народність її полягає в тому, що головним героєм тут виступає ремісник-шкіряник, представник працюючих людей, що перевагу

надано простій, незнатній людині перед князівською військовою знаттю. Юнак, один із багатьох синів міського ремісника, не лише подолав силу печенігів, а й осоромив усю військову дружину князя, серед якої не знайшлося гідного воїна для єдиноборства з печенігом-велетнем.

Друга легенда вміщена в літопису під 997 р. про облогу печенігами Білгорода і «бе бо голод велик в граде». На віче дехто пропонував здати ворогові місто, бо, мовляв, однак люди помруть з голоду. Лише одного з найстаріших жителів не було на віче, і йому потім розповіли, що люди хотять здатися печенігам. Мудрий старик порадив почекати три дні. Він звелів зварити з вівсяної і пшеничної муки кисіль і спустити його в діжках у криницю. В другу криницю в такий же спосіб опустили медовий розчин. Після цього запросили печенізьких послів, які вже розраховували на капітуляцію міста. Жителі Білгорода в присутності печенігів діставали ситну їжу з криниць і спокійно споживали її. Цим вони доводили своїм ворогам, що для них невичерпну силу продовольства приховує їхня земля. Посли самі покуштували киселю й медової сити і віднесли своєму князеві, доповівши про все, що вони бачили у місті. Печенізький князь визнав дальшу боротьбу марною і наказав зняти облогу. Жителі Білгорода торжествували свою перемогу.

Ці легендарні оповідання, безсумнівно, складені на основі історичних сюжетів південноруської народної творчості. В них відображено погляд народу на свою героїчну історію. В багатьох інших повістях літописець також подав історичні події в світлі народних уявлень.

Подібні літописні оповідання про мудрість, кмітливість і героїзм народу не лише викликали у читача інтерес до історичного минулого, а й виховували почуття любові й патріотизму до своєї вітчизни. Вони були палким закликом до справедливої боротьби з кочівниками.

Слідом за повістями, в яких відображено часи виникнення й розвитку древньоруської держави IX—X століть, її боротьбу з зовнішніми ворогами, в «Повести» знайшла висвітлення й доба розквіту культури XI ст., часів князювання Ярослава Мудрого та його трьох синів — Ізяслава, Святослава й Всеволода.

Початковий звід літопису закінчується на 1093 р. З цього часу печерський чорноризець Нестор не лише доповнив попередній звід «Повестей», а й продовжив його на підставі власних спостережень і даних живих свідків історичних подій. Свідченням цього є повісті про міжусобиці синів Ярослава, напади половців на руські міста, зокрема на Київ, спустошення ними Печерського монастиря (1096 р. — Лавр. літ.), про з'їзд князів у Любечі, осліплення Василька, з'їзди у Вітичеві та біля Долобського озера.

В оповіданні про договір князів на з'їзді біля Долобського озера літописець навів патріотичну промову Володимира Все-

володовича Мономаха дружині Святополка Ізяславовича: «Дивно мені дружно, що ви коней шкодуєте тих, якими орете. Чому ж ви того не добачаєте—як тільки смерд почне орати, половчанин, приїхавши, вдарить смерда стрілою, а кобилу його забере, а в село в'їхавши забере жінку його і дітей, і все майно його візьме; то ви коней шкодуєте, а чому ж ви не жалієте смерда. І ніхто йому заперечити був не в силі». В «Повестях», починаючи з 90-х років XI ст., подається ціла героїчна епопея боротьби Русі з половцями. Душею цих подій, захисником руської землі у літописця виступає Володимир Мономах. Літописець, автор і складач «Повести временных лет» Сільвестр, ігумен Видубецького монастиря, патронованого переяславськими князями Мономаховичами, виявився яскравим прихильником та ідейною опорою цих князів. Він доклав усіх зусиль, щоб показати з усією тенденційною догідливістю свого улюбленця князя Володимира Всеволодовича Мономаха.

У 1116 р., на догоду київському князю, Сільвестр піддав літопис новій переробці й редагуванню. Він вмістив у літопису наведену вище промову Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів у 1103 р. і справедливо зробив його натхненником об'єднавчих тенденцій, які найбільше проявлялися в Києві. Володимир Мономах показаний у літопису нової доробки як найвидатніший державний і культурний діяч. Ймовірно, що саме у Видубецькому монастирі, в одну з редакцій «Повести временных лет» було внесено відоме «Поучение» Володимира Мономаха. Після редакції Сільвестра «Повесть временных лет» набула вигляду цілісного закінченого історичного твору давньої Русі. Вона являє собою визначну пам'ятку староруського письменства та взагалі одну з важливих і цікавих пам'яток нашої давньої вітчизняної культури, в тому числі староруської історіографії та літератури.

Майже вся література Київської держави в період її розквіту, особливо в часи Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, пронизана ідеєю показу величі руської землі. Особливо це торкається літописного зводу «Повесть временных лет» і такого пам'ятника літератури та ораторського мистецтва, як «Слово о законе и благодати» Іларіона, написаного між 1037—1050 рр., та ін.

Іларіон був одним з тих освічених руських культурних діячів, яких так старанно готував Володимир та його син Ярослав замість запрошених на Русь візантійців. Раніше він був священиком княжої церкви в с. Берестові, поблизу заснованого в 1051 р. печерського монастиря. Прагнучи позбутися впливу Візантії в усіх сферах життя, в тому числі в ідеологічній сфері, Ярослав поставив на чолі руської церкви замість грецьких ієрархів, як водилося до цього, митрополитом Іларіона із руських. Під 1051 р. літописець вмістив замітку «В лето 6559 постави Ярослав Ларіона митрополитом Руси святой Софьи

собрав епископы». Була утворена руська митрополича кафедра.

«Слово» закінчується, як властиво було тоді для всіх промов, молитвою на честь будівника всього, чого досягла Русь і Київ, — князя Володимира. В «Слові» прославляється велич землі руської.

Багатогранна література, мистецтво і освіта часів тимчасового зміцнення зверхності Києва над іншими землями в першій третині XII ст. характеризують другий після часів Ярослава важливий етап розвитку стародавньої культури Русі.

Серед пам'яток письменства початку XII ст., в яких виявлялася історична думка, важливе місце займає «Поучение» Володимира Мономаха, що збереглося у Лаврентіївському літопису, вміщене в ньому під 1096 р., хоч було написане, мабуть, наприкінці життя Мономаха.

В «Поучение» поєднано два твори. Один з них — «Грамотица» князя Мономаха своїм дітям — складає, власне, основу того, що прийнято називати «Поучення дітям або інкому, хто буде слухати або читати цю грамотицю». Другий твір — послання Мономаха князеві чернігівському Олегу Святославичу з приводу убитого в 1096 р. в міжусобиці під Муромом Мономахового меншого сина Ізяслава. Ці два послання, присвячені двом різним питанням, становлять цілісний твір, причому друга частина являє собою епістолярій, якому наслідувало ряд пізніших авторів середньовічної Русі.

Само «Поучение» — «Грамотица» являє собою жанр послання батьків до дітей, поширений на той час у літературі Візантії та ряду інших держав. У староруській літературі він нагадує звернення князя Ярослава Мудрого в передсмертний час до своїх синів. «Ось я відходжу від світу цього, — говорить Ярослав, — а ви, діти мої, майте між собою любов, бо ви є брати одного отця й одної матері. Якщо будете в любові жити між собою і бог буде з вами й підкорить вам противників ваших і ви будете жити спокійно. Якщо будете жити в ненависті і роздорах, то самі загинете й загубите землю отців і дідів своїх, придбану їхнею великою працею». Далі йде оповідання про надання Ярославом синам своїм уділів: старшому Ізяславу — Київ, Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяслав, Вячеславу — Смоленськ, Ігореві — Володимир-Волинський. Ярослав заповідав їм «не переступати предела братня», тобто не посягати брату на наділ братній.

«Поучение» Мономаха охоплює ширше, ніж заповіт Ярослава, коло політичних питань. Воно в сукупності з літописним зводом — «Повестью временных лет», до складання якого не був сторонній сам князь, разом з його Уставом про рези, доповненням та розширенням «Руської Правди» й іншими пам'ятками цієї доби становило політичну програму Володимира Мономаха, викликану бурхливими подіями — повстанням у Києві 1113 р.

Політична лінія київського князя була спрямована на деяке послаблення експлуатації народу феодальними верхами, на пом'якшення загострених класових суперечностей, а також на зміцнення великокнязівської влади і оборони Русі від кочівників. Ці найголовніші напрямки політики київського князя, з додатком до них автобіографічного елементу, знайшли своє відображення в «Поучении» Володимира Мономаха.

Пам'яткою південноруського літописання, в якій знайшли відображення події XI—XIII століть на території сучасної України, є загальне древньоруське літописне зведення південної редакції, що здобуло назву Іпатіївського літопису.

Іпатіївський літописний звід поєднує в собі три головні джерела. Першим джерелом був Київський літопис 1200 р. Другим джерелом послужило літописне зведення Галицько-Волинської землі, так званий Галицько-Волинський літопис, який майстерно і майже непомітно влитий у цілий Іпатіївський список. Упорядник Іпатіївського зводу використав також у своїй південній редакції третє джерело, завдяки чому літопис було поповнено оповіданнями з історії Північно-Східної Русі. Текст цих оповідань запозичений з Північно-Східного літописного зводу XIII ст., подібного до Лаврентіївського літопису[1].

Якщо вилучити відомий Галицько-Волинський літопис, яким закінчується Іпатіївський список, а також матеріал, що стосується північного зведення XIII ст., ми матимемо уявлення про так званий Київський великокнязівський літописний звід, складений у Видубецькому монастирі в 1200 р. на похвалу великому князеві Рюрику Ростиславичу.

Київський літопис 1200 р. являє собою зведення, впорядковане з різного роду південноруських літописів і усних переказів, що існували на території південних феодальних князівств XII ст., а головне — літопис Київського князівства, Чернігівський літопис князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Игореве», який почав князювати у Чернігові в 1198 р., та, нарешті, літопис переяславського князя Володимира Глібовича, що закінчується оповіданням про його тяжке захворювання під час походу на половців і смерть у 1187 р.

В оповіданні про смерть Володимира Глібовича літописець проголошує похвалу переяславському князеві на зразок панегіриків, які зустрічаються в «Повести временных лет» (XI—XII ст.). Він розповідає, як за князем Володимиром Глібовичем всі переяславці плакали: «О нем же Украина много постона»[2]. У цьому літописному оповіданні, внесеному в Київський звід під 1187 р., вперше з відомих нам письмових пам'яток вжито назву «Україна» у відношенні до південноруських земель

---

[1] М. Д. Приселков, История русского летописания XI—XV вв., Л., 1940, стор. 44—47.

[2] ПСРЛ, т. II, стор. 653.

та їх населення, головним чином у відношенні до землі Переяславської і Київської. Термін «Україна» — народний. Можна припустити, що у народному вжитку він існував раніше, ніж потрапив на сторінки літопису. Цим терміном у XII ст. визначалися південноруські землі, що межували з половцями або кіпчаками. Це стародавня земля колишніх племен середнього Придніпров'я, або руська земля у вузькому розумінні цього слова, що була розташована по обидва боки середньої течії Дніпра по ріках Трубіж, Ворскла, Сула та ін. — на лівій стороні, по Ірпеню, Стугні, Росі та їх притоках — на правій стороні Дніпра. З дальшим поширенням політичного і культурного впливу цих земель на всю Південну Русь, в міру встановлення тісніших зв'язків між окремими землями Південної Русі, Україною поряд з старовинною назвою «Русь» стали називатися всі південноруські території, де панувала мова і своєрідні місцеві особливості побуту та культури жителів цієї частини Русі.

Наприкінці XII і протягом XIII століття термін «Україна» вживається літописцями також у відношенні до інших південних і південнозахідних земель Русі. В тому ж Київському літопису під 1189 р. вміщено оповідання про приїзд князя Ростислава Берландича «ко Украини Галичской» [1]. В даному випадкові літописець вживає назву «Україна» стосовно до галицького пониззя, тобто до південних територій Галицького князівства. Дещо пізніше Галицько-Волинський літопис іменує цією назвою галицькі землі, що лежали на Західному Бугові і межували з Польщею. Так, під 1213 роком в Галицько-Волинському літопису читаємо, що князь Данило Галицький відібрав від польського короля Лешка «Берестии і Угровеск и Верещин, и Столп Комов и всю Украину» [2]. Під 1282 р. у тому ж літопису розповідається, як Лешко взяв у волинського князя Володимира Васильковича «село на Вкраинице именем Воинь» [3]. Назва «Україна» набрала з XIV ст. загального значення для визначення території та населення всієї Південної Русі і ввійшла повсюди у народний і літературний вжиток. У західноєвропейських і польських джерелах землі України продовжували в більшості називатися Руссю. Назва «Україна» і «Русь» дуже часто чергуються і становлять тотожне поняття аж до XVII ст. В XVI—XVII століттях термін «Україна» остаточно заступає собою стародавню назву «Русь». Остання залишається переважно за північно-східними руськими землями, об'єднаними в складі Російської централізованої держави.

Літописи та інші історико-літературні твори були не єдиним засобом поширення історичних знань у давній Русі. Велику

---

[1] ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись, СПб., 1908, стор. 663.
[2] Там же, стор. 732.
[3] Там же, стор. 889.

роль у цьому відношенні відігравала усна народна творчість, в якій відображено життя і побут народу в його образному народному уявленні.

Усна поезія з давніх часів у наших предків користувалася широкою популярністю; вона була невід'ємною часткою духовного життя трудового народу. Нею народ виражав труднощі боротьби з силами природи, виявляв свої погляди на світ, своє горе і радощі. З середовища народу виходили співці і музиканти, оповідачі билин, різних переказів, казок, загадок тощо.

Особливе місце в давній Русі займала історична народна творчість — історичні оповідання, пісні і перекази, в яких збережено найяскравіші сторінки історії, овіяні мудрою народною фантазією. При відсутності письмових джерел літописці XI ст. великою мірою користувалися народною творчістю як історичним джерелом. У свій час М. Горький висловив вірну думку про те, що «від глибокої давності фольклор невідступно і своєрідно був супутником історії». Це в першу чергу торкається такого народно-поетичного жанру, як билинний епос.

Стародавні руські билини — це епічні пісні про героїку народних багатирів, які своїми подвигами вписали не одну славну сторінку в давню історію нашої Вітчизни. Створення билин відноситься в своїй основі до X—XI століть. Батьківщиною їх є переважно Південна Русь і Новгород часів розквіту Київської Русі. Проте найкраще збереглися вони до недавніх часів на далекій півночі, в колишніх Олонецькій і Архангельській губерніях. На півдні їх витіснили історичні пісні і думи про героїчну боротьбу українського народу з татарами, турками і польською шляхтою XVI—XVII століть. Епос Київської Русі часів дотатарських завоювань тільки частково залишився в українській народній творчості.

Билинний епос був великою часткою багатогранного фольклору Русі ще в часи формування Київської держави. Він служив одним з джерел для створення літописних повістей. В билинах відбито погляди народу на історію та визнання ним величі Русі серед країн світу, основні ідеї та прагнення народу до піднесення могутності своєї вітчизни, збереження її єдності і захисту від зовнішніх ворогів.

Багатогранному змістові фольклору давньої Русі, зокрема героїчному епосу, відповідала ідейність та висока художність поетичної форми. Будучи більш ранньою в порівнянні з письменством, народна творчість не була затьмарена чи поглинена останньою. Навпаки, вона співіснувала разом з літературою і була одним із джерел пізнання історичного минулого.

Староруські письмові історичні пам'ятки XI—XII століть, особливо літописи південноруського походження, мають безпосереднє відношення до української історіографії, в такій самій мірі, як до братньої історіографії Росії і Білорусії. В них знайшли своє відображення події історичного життя півдня

Руської держави, які складають основу виникнення і розвитку трьох братніх народів, зокрема українського народу, що завершив своє формування після розпаду Київської Русі, в період боротьби за подолання феодальної роздрібненості.

Традиції давнього руського літописання і народної творчості історичного змісту були успадковані пізнішою історіографією України XIV—XVI століть. Її відгуки особливо були помітними в часи боротьби за возз'єднання України з Росією в XVII ст. і навіть у більш пізній період (кінець XVII і початок XVIII століття в козацько-старшинських літописах. Спогадами про спільність історичного життя Південної, Північної і Західної Русі в давні часи, розумінням спільного походження та історичної спорідненості трьох народів пронизана вся українська історична прогресивна література.

Галицько-Волинський літопис

Ранні літописні пам'ятки вже з самого початку набули певного класового забарвлення. Вони створювались у вищих освічених колах феодального суспільства — в монастирях або князівських дворах і виражали ідеологію феодального класу. Центральними діючими особами в них є князі та інші представники вищої феодальної ієрархії руських земель, об'єднаних під зверхністю великого князя київського.

В міру роздрібненості Русі на окремі князівства і землі, піднесення їх самостійності та втрати колишнього значення Києва літописання продовжується в інших князівських центрах, що розвинулися внаслідок феодалізації окремих земель. У Південній Русі видатну роль в XII—XIII століттях стало відігравати Галицько-Волинське князівство з його головними політичними і культурними центрами Галичем та Володимиром-Волинським.

Літописна література Південної Русі XIII ст. представлена головним чином Галицько-Волинським літописом, в основі якого лежать попередні літописи—«Повесть временных лет» і Київський літопис, який закінчується 1200 р. Отже, південноруське літописання періоду феодальної роздрібненості є прямим продовженням раннього місцевого літописання та літописів Київської Русі. Київська літописна традиція щодо відображення місцевих південноруських подій найкраще збереглася в Галицько-Волинському літопису.

Авторами літопису, як і раніше, в період Київської Русі, є високоосвічені особи, які добре обізнані з грецькими та західноєвропейськими джерелами і твердо стоять на позиції історичного обгрунтування збереження єдності Русі під зверхністю південної гілки нащадків київського великого князя Володимира Мономаха.

В зв'язку з обмеженістю зразків літератури взагалі, а історичної зокрема, кінця XII і XIII століття, Галицько-Волинський

літопис служить головним джерелом для вивчення історії України цього періоду. В ньому відображені найголовніші події часів утворення, розквіту і занепаду Галицько-Волинського князівства, що включало в свої межі більшу частину південних руських земель. Ця літописна збірка, складена з різних історичних оповідань десь наприкінці 80-х років XIII ст., є продовженням попереднього літописання і уривається, без всякого закінчення, оповіданням про події часів литовського панування. Пізнішими в своєму роді наступниками Галицько-Волинського літопису були так звані західноруські літописи.

Ще в XIX ст. дослідники давніх руських літописів підкреслювали, що Галицько-Волинський літопис являє собою поодиноке і надзвичайно цікаве явище в нашій історіографії [1]. Первісно він був складений без звичайної для літописних пам'яток інших політичних і культурних центрів хронології. Хронологія була складена пізніше редактором, що зводив літопис разом з цілим південноруським літописним зведенням XIV ст., але невірно. Роки розставлені так, щоб Галицько-Волинський літопис являв собою пряме продовження цілого так званого Іпатіївського зведення [2].

Питання про дальший розвиток південноруського літописання після появи останньої редакції «Повести временных лет» (1118), в тому числі про появу і розвиток літописання в Галичині, ще мало досліджене.

Найбільш ранні пам'ятки історичних творів, що існували в XI—XII століттях в Галицько-Волинських землях, безпосередньо до наших днів в цілості не збереглися. Вони відомі лише як вставки у другій редакції «Повести временных лет» (1116 р.), а потім перенесені в третю редакцію «Повестей» (1118 р.). Значне число їх потрапило також до так званого Київського літопису XII ст. В «Повести временных лет», наприклад, під 1097 р. вміщено оповідання галицького літописця про осліплення Василька Ростиславича, князя Теребовльського, а також про міжусобну боротьбу в Галицькій землі в дальші роки після Любецького з'їзду князів до 1100 р., до з'їзду у Витичеві. Оповідання про осліплення Василька, сповнене трагічності, є неперевершеним зразком тогочасної історичної повісті, яку й тепер не можна читати без захоплення.

Ряд оповідань про події в Галичині і на Волині зустрічаються уривками в Київському літопису XII ст. — про міжусобні війни в Галичині, боротьбу з Польщею і Угорщиною, про деякі події культурного життя тощо [3]. Ці записи є свідченням того,

---

[1] Див. К. Бестужев-Рюмин, О составе русских летописей до конца XIV в., СПб., 1868, стор. 70.

[2] Докладно про це див. М. Грушевський, Хронологія подій Галицько-Волинської літописи, Зап. Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. 41, Львів, 1901.

[3] ПСРЛ, т. II, стор. 559—665.

що в Галицько-Волинській так само, як і в Переяславській на Дніпрі і Чернігівській землях, існувало поряд з Києвом і Новгородом та іншими давньоруськими центрами місцеве літописання ще в часи єдності Київської Русі.

Всі оповідання і записи XIII ст. в Іпатіївському літопису стосуються виключно історії Галицько-Волинського князівства. Ці зведені літописні оповідання від перших років XIII ст. до 1292 р. давно прийнято в нашій історіографії називати Галицько-Волинським літописом, який є не що інше, як особливе літописне зведення історичних повістей, які належали різним авторам і зредаговані рядом їх складачів.

Над складанням Галицько-Волинського літопису між 1201 і 1292 рр. працювало в певній послідовності не менше п'яти редакторів. При аналізі мови літопису можна встановити такі редакції: від 1201 по 1234 р. включно; редакція 1265 або 1266 рр. включно; редакція включно до 1285 р.; редакція до 1289 р. включно і остаточна редакція до 1292 р.[1].

До початку 60-х років XIII ст. літопис являє собою панегірик спочатку Роману Мстиславичу, а далі старшому поколінню його нащадків — Данилові Романовичу і його синам. Отже, ця частина літопису належить освіченим ідеологам великокнязівської влади землі Галицької. Від середини 60-х років XIII ст., особливо після смерті Данила Романовича, описання подій розгортається на користь молодшої гілки Романовичів — князів волинських: Василька та його сина Володимира Васильковича. Тут яскраво помітне прагнення автора висунути на перше місце, замість Галичини, Волинь та звеличити політичну лінію її князів. Автор, або скоріше складач і редактор цієї частини літопису, був без сумніву представником і ідеологом волинської феодально-князівської орієнтації; він проводить і ідейно обґрунтовує ворожу лінію, спрямовану проти князів галицьких. Така тенденція в літопису триває до 1289 р. Оповідання цього періоду про події в Галичині посідають другорядне, іноді зовсім непомітне місце, а ставлення до політики князів Галича вороже. Остаточна редакція була зроблена в 1292 р ідеологом об'єднавчих тенденцій, прихильником перемігшої знову галицької династії князів старшого покоління Романовичів, в особі Льва Даниловича, до якого складач літопису у 80-х роках ставився вороже, а в останній редакції його схарактеризовано як хороброго, звитяжного і мудрого князя[2]. Літопис закінчується випадковою датою — короткою згадкою про смерть удільних кня-

---

[1] А. І. Генсьорський. Спостереження над вживанням повногоносих і неповногоносих форм у Галицько-Волинському літописі, «Вопросы славянского языковедения», IV, Вид-во Львівського університету, Львів, 1955, стор. 81—98. Див. також його працю: «Галицько-Волинський літопис», Вид-во АН УРСР, К., 1958.

[2] ПСРЛ, т. II, стор. 934—937.

зів — Юрія Володимировича Пінського і Івана Глібовича Степанського.

За своїм змістом Галицько-Волинський літопис відобразив події XIII ст., які стосуються земель Галицької і Волинської з містами — Галич, Теребовль, Перемишль, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Пінськ, Берестя, Дорогочин та ін. Редактори і складачі використали і опрацювали записи, зроблені в цих містах при князівських дворах, єпіскопських кафедрах та монастирях. У числі джерел, що послужили також матеріалом для літопису, були свідчення самовидців. Особливо це відчувається в оповіданні свідка про поїздку Данила Галицького в орду, після завоювання Батия, в повідомленні про число померлих від голоду в Угорщині тощо. Самовидець виступає також у повістях про так звані «многи мятежи и великия бесчисленыя рати», про великі походи галицько-волинських дружин на половців — «Данилови же гонящу «на половцех донележе конь его застрелен бысть гнедый» [1]. Такі деталі про княжого коня міг свідчити лише самовидець, живий свідок цих подій.

Літопис починається з огляду подій від перших років об'єднання Галицького і Волинського князівств, від смерті Романа Мстиславовича (1205 р.) і доведений до 1292 р.

Ідейною основою Галицько-Волинського літопису є прагнення обгрунтувати права галицького князя розпоряджатися долею всієї Південної Русі, зокрема право володіти стародавньою столицею землі Руської — Києвом, який до XIII ст. втратив колишнє своє значення. Ідея збереження величі Києва, обгрунтування його пріоритету над іншими містами Русі не покидає південноруських літописців протягом усіх наступних століть часів татарського панування і після нього.

Невідомі автори Галицько-Волинського літопису є ідейними виразниками інтересів князівської влади, виразниками об'єднавчих тенденцій служилого елементу в особі князівських слуг, жителів міст та інших представників централізаторських тенденцій, особливо живучих в народі, в середовищі сил, зацікавлених у могутній князівській владі, яка в епоху середньовіччя була представницею «порядку» в феодальному безпорядкові. Літописець скрізь і в усіх випадках засуджує боярську аристократичну знать, яка в Галицько-Волинській землі вела запеклу боротьбу з князівською владою. Літописець виправдовує тверду політику князів Романа Мстиславовича та його сина Данила щодо боярства і засуджує анархію представників великого сеньйоріального землеволодіння. Історичними вмотивуваннями він виправдовує великокнязівську політику зміцнення централізованої влади в часи зовнішньої небезпеки, що висіла над Руссю, з боку монголо-татарського панування—на сході та півдні і завойовницьких прагнень німе-

---

[1] ПСРЛ, т. II, стор. 773.

цьких рицарів, Литви, Польщі та Угорщини — на півночі та заході. Ідея єдності Русі, оборона її від зовнішніх ворогів пронизує основний текст літопису.

Автори літопису є яскравими виразниками інтересів тих соціальних сил Галицько-Волинської землі, на які спиралася князівська влада не лише в боротьбі з бунтівливим феодально-сеньйоріальним боярством, а й з пригноблюваним народом. Під 1241 р. (хронологія, як ми уже згадували, є умовною) в лісопису вміщене оповідання про те, як Данило Галицький жорстоко розправлявся з жителями міст, які часом проявляли непокірність князеві, дружина князя займалася грабежами, страчувала непокірних, а славетного співця Митуса було розідрано за «гордість, що не захотів служити князю Данилу». Цю страту вільнолюбного митця літописець виправдовує посиланням на притчу з святого писання [1].

Разом з тим у Галицько-Волинському літопису багато оповідань пронизані духом патріотизму, відданості своїй вітчизні. У військових повістях звучить сила і бадьорість, з якою воїни йдуть у бій з половцями, з монголо-татарами, німецькими рицарями, литовськими і польськими загарбниками.

Особливо цікавим є оповідання про євшан-зілля, яким починається літопис. В ньому розповідається про смерть галицько-волинського князя Романа Мстиславича, внука Володимира Мономаха, який в усьому наслідував дідові. Це оповідання безпосередньо своїми мотивами перегукується з відомим «Словом о Полку Игореве». Володимир Мономах загнав половців за «Обези», тобто за Кавказькі гори, за «Железная врата», і пив воду золотим шоломом з Дону, звільнивши всю землю Руську. За «Обези» був вигнаний і половецький юнак Орев. Половецький хан Сирчан посилає свого «гудця», щоб співав цьому втікачеві пісні своєї батьківщини і ними повернув полоненого до своєї вітчизни. Якщо не вплинуть пісні, які він чув ще з вуст своєї матері, наказує Сирчан, — «дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Орев, що забув мову, звичаї і пісні свого народу, понюхавши євшан-зілля, яке всіх до рідного краю привертає, з плачем вигукнув: «краще на своїй землі кістками полягти, аніж на чужій славному бути, і повернувся до своєї землі» [2]. Це зворушливе патріотичне оповідання без сумніву запозичено з народних переказів. Воно є свідченням любові народу до своєї Вітчизни. Незважаючи на те, що в літописі вміщено багато оповідань, пронизаних народністю, він носить соціальний характер, відображає великокнязівську ідеологію.

З особливою симпатією автор літопису ставиться до Данила Романовича. В усіх подіях, особливо у військових, почи-

---

[1] ПСРЛ, т. II, стор. 794.
[2] Там же, стор. 715—716.

наючи з юних років і до кінця життя, Данило Романович Галицький поданий у літопису як найбільш героїчна постать. Він «бе бо дерз и храбор. От головы и до ногу его не бе на нем порока» [1], завжди користувався підтримкою народу в боротьбі з зовнішніми ворогами і «безбожными боярами, воздвигающими крамолу». До нього горожани линуть «яко дети ко отчю, яко пчелы к матце, яко жажючи воды ко источнику» [2]. У багатьох випадках літописні оповідання, на зразок ранніх київських, не позбавлені художньої образності. Особливо зворушують читача повісті про боротьбу з монголо-татарами, вміщені під окремою назвою — «Побоїще Батиєво» [3], оповідання про безперервні спустошення Південної Русі татарами в 50—60-х роках XIII ст. [4].

Починаючи від 1264 р., після смерті Данила Романовича, літописні оповідання являють собою уривки переважно з історії Волинської землі та про відносини Південної Русі з Литвою і Польщею. В них відображено боротьбу Русі з литовсько-польською агресією на Берестейську землю і Волинь. Цю частину повістей ми можемо назвати Волинським літописом. Автор цієї частини твору був близьким до двору володимиро-волинських князів — нащадків Романа Мстиславовича. Ідеологія літописця лишається й далі великокнязівською. Це особливо підтверджує одне з останніх оповідань літопису, що називається «Преставлення князя Володимира». Йде мова про тяжку хворобу і смерть волинського князя Володимира Васильковича [5].

Описуючи тяжку хворобу, смерть і поховання князя Володимира Васильковича, літописець обрав форму для свого оповідання, властиву «Повести временных лет». Це жанр сумного причитання над покійником з риторичним зверненням до нього на зразок того, як це робив Іларіон у своєму «Слове», звертаючись до праху покійного князя Володимира Святославича. Автор Волинського літопису просто наслідує Іларіонові [6]. Це говорить про те, що зразки староруської літератури Київського періоду XI ст. були в повному розпорядженні галицько-волинських книжників XIII ст. Її традиціям наслідували наступні покоління письменників та істориків Південної, Західної і Північної Русі навіть тоді, коли напрямок історичного розвитку цих земель розмежувався, тобто в часи поглиблення феодальної роздрібненості.

---

1 ПСРЛ, т. II, стор. 744.
2 Там же, стор. 777.
3 Там же, стор. 778—797.
4 Там же, стор. 840—855.
5 Там же, стор. 903—927.
6 Там же, стор. 922—923.

II. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ЛІКВІДАЦІЇ ПІВДЕННИХ ФЕОДАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ТА ЗА ЧАСІВ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ

(від XIV до 40-х років XVII ст.).

Умови розвитку історіографії України XIV—XVI століть

Розвиток української історіографії XIV—XVI століть відбувається в тісному єднанні з історичними знаннями й історичною літературою братнього білоруського народу, при тісних зв'язках з великоруським літописанням. У силу незавершеності процесу утворення древньоруської народності до кінця XIII і початку XIV століття чітко визначився історичний процес формування трьох самостійних братніх народів—російського, українського і білоруського. Кожен з цих народів успадкував у рівній мірі культурні надбання Київської Русі, в тому числі історичні знання, і створив власну своєрідну історичну літературу. Про історичні знання України даного періоду ми можемо скласти уявлення лише на підставі тих історико-літературних пам'яток, які збереглися в невеликих залишках після тяжкої монголо-татарської навали та нападу інших завойовників, міжфеодальних усобиць, пожеж тощо. Найменше від татарських спустошень постраждали білоруські землі. В кінці XIII ст. Білорусія і Україна опинилися під владою литовських князів. Несприятливі умови соціально-економічного, політичного і культурного життя України в часи литовсько-польського, феодально-кріпосницького і національного гніту затримали культурний розвиток, зокрема розвиток історичних знань, але не могли зовсім зупинити його.

Західноруські літописи

Літописні пам'ятки білоруського походження часів литовського панування, в яких відображено найважливіші події історичного життя білоруського і українського народів, прийнято називати західноруськими літописами. Іноді умовно ці письмові пам'ятки називають литовськими, тому що вони створені в межах Литовського князівства і відображають історію панування литовських князів. Написані ці твори давньою білоруською мовою, трохи відмінною від української, яку на Україні часто називали литовською.

Слід нагадати, що західноруські, або литовські, літописи досліджувалися на Україні більше з джерелознавчої та літературознавчої точок зору. Як пам'ятки української історіографії вони менш привертали увагу дослідників. Про них лише згадується в загальних курсах з історії України та різного роду

бібліографічних зведеннях на зразок «Опыта Русской историографии» В. Іконнікова тощо. До таких згадок ми можемо віднести також розділ «Історіографія України» XIV—XV століть в «Очерках истории исторической науки в СССР» [1].

Західноруські літописи, що відомі у виданнях Археографічної комісії [2], не рахуючи уривків, складають 13 списків — Супрасльський, Уварівський, Никифорівський, Академічний, Віленський, який ще відомий під назвою «Літопис Авраамки», Румянцевський, Красинського, Археографічний, Патріарший, Рачинського, Євреїновський, Дубровський і Биховця [3].

Серед цих списків найближче відношення до історіографії України має Супрасльський літопис, названий так тому, що він був складений в Супрасльському монастирі, недалеко від Белостока.

Велику частину цього списку складає так званий Короткий Київський літопис, що був написаний на Україні й потрапив до складу Супрасльського літопису. Ця частина літопису вміщена поряд з Новгородською, що свідчить про наявність зв'язків українського літописання з російським навіть у період феодальної роздрібненості і відірваності України від Північно-Східної Русі. В українських літописах, як і в російських та білоруських, продовжували існувати об'єднавчі тенденції, успадковані від літописання Київської Русі.

Західноруські літописи, в тому числі Супрасльський літопис, більш чи менш оригінальні лише в записах та звістках, які стосуються кінця XIV і XV століть. Записи попередніх часів є компіляціями. Автори їх користувалися більш раннім літописним матеріалом.

Супрасльський список складається з двох нерівних частин: перша, більша за розміром, становить компіляцію, друга є оригінальною. В другій частині, де подана історія кінця XIV і початку XV століття, невідомий автор виступає як сучасник. Тому ця частина Супрасльського літопису становить найбільшу цінність.

Певне значення для характеристики історичної думки на Україні, відображеної в західноруському літописанні, мають і інші літописні пам'ятки, зокрема такі, як літопис Биховця, що відзначається драматичністю викладу історичного матеріалу, скомпільованого з різних джерел, Баркулабівський літопис (складений в Білорусії в селі Баркулабові, недалеко від Могилева) подає описання місцевих подій в найголовніших містах Білорусії — Могилеві, Полоцьку та ін. на початку XVII ст., головним чином, діяльність церковних братств тощо.

---

[1] Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 107.
[2] ПСРЛ, т. XVI, Летопись Авраамки, СПб., 1889; т. XVII, Западнорусские летописи, СПб., 1907.
[3] Т. Сушицький, Західноруські літописи, т. I, К., 1921, стор. 55.

Баркулабівський літопис вперше в 1877 р. надрукував П. Куліш в «Материалах для истории воссоединения Руси», т. I. Вдруге, в більш досконалому, виправленому варіанті його видав М. В. Довнар-Запольський [1], який вважає автором літопису священика Баркулабівської церкви Федора Филиповича [2]. Початок складання літопису відноситься до 90-х років XVI ст., не пізніше 1597 р. і закінчується в 1608 р. Наприкінці літопису вміщено пізнішу приписку невідомого автора про похід короля Владислава IV на Смоленськ у 1633 р.

Баркулабівський літопис містить в собі оповідання про події на Україні і Білорусії в часи боротьби проти наступу шляхетської Польщі від 40-х років XVI ст. до початку XVII ст. Він відкривається описанням Брестського сейму 1545 р., що тривав від кінця червня до початку листопада, як значиться в літопису — «від св. Петра і Павла аж до святого архангела Михайла». Головне місце в літопису приділено оповіданням про ідейну боротьбу проти католицизму і церковної унії, що точилася перед Брестським собором 1596 р. та в часи запровадження унії. Автор, напевне, був сам активним учасником боротьби православних низів з вищою церковною ієрархією, що зрадила свій народ, прийнявши унію. Він є виразним ідеологом православ'я і прихильником єднання всіх його сил в Білорусії, на Україні і в Російській державі. В літопису знайшли відображення складні форми народної боротьби включно до збройного повстання під проводом Наливайка, загони якого діяли в Білорусії. Автор описав також страту Наливайка, четвертованого в Польщі [3].

Значне місце автор літопису приділив подіям, що відбувалися в Росії. Він з прихильністю ставиться до боротьби російського самодержавства з силами децентралізації і зовнішніми ворогами. Правда, літописець користувався непевними джерелами, очевидно, усними переказами, що доходили до глухих закутків Білорусії, в тому числі до с. Баркулабова. Так, наприклад, оповідаючи про вбивство Іваном IV свого сина, літописець вважає, що цар убив сина Федора. Бориса Годунова він називає Стефаном. Його коронування на царство він помилково датує 1599 р. Царя Василя Шуйського автор літопису називає Андрієм. Можна зустріти ряд інших недостовірностей в описанні подій, що відбувалися в Російській державі, але факт лишається той, що складач Баркулабівського літопису прихильно ставиться до Росії і вороже до польсько-литовської Речі Посполитої. Особливо це стосується оцінки польсько-шведської інтер-

---

[1] М. В. Довнар-Запольский, Баркулабовская летопись, «Университетские известия», К., 1898, № 12, Прибавление, стор. 1—38.

[2] М. В. Довнар-Запольский, Баркулабовская летопись, «Университетские известия», К., 1907, № 12, стор. 1—12.

[3] М. В. Довнар-Запольский, Баркулабовская летопись, «Университетские известия», К., 1898, № 12, стор. 20.

венції в межах Росії на початку XVII ст. Літописець висловлює негативне ставлення до авантюри польської шляхти, що діяла шляхом вишукування самозванців, яких вона використовувала для здійснення своїх інтервенціоністських планів.

У Баркулабівському літопису вміщено ряд цікавих записів побутового змісту, які характеризують життя народу, звичаї шляхти, козаків, духовенства, а також розкривають соціально-економічні і політичні відносини на Україні, в Білорусії, Литві і Польщі. Баркулабівський літопис становить важливу письмову пам'ятку, яка характеризує ідеологію проміжних верств українського і білоруського суспільства кінця XVI і початку XVII століття, переважно тих шарів нижчого духовенства, що були близькі до народу і до яких належав автор літопису.

Західноруські літописи XIV—XV століть, як і староруські XI—XII століть, не позбавлені впливу ідеології панівного класу феодального суспільства України, Білорусії та Литви. Автори їх є переважно виразниками інтересів литовських князів, похвалами та панегіриками яким наповнені літописи. Так, у Супрасльському літопису вміщено панегірик-похвалу князеві Вітовту. Літописні оповідання, за винятком літопису Биховця, пронизані часто антимосковською тенденцією при описах війн Литви з Російською державою в XIV—XVI століттях. Ще сильніше звучать у них антипольські мотиви. Літописці прагнули показати, що великі князі литовські, вони ж і руські (Південної і Західної Русі), такі ж могутні й видатні, як і польські королі, а їх держава — Литовське князівство, в складі якого була Україна і Білорусія, може в усьому змагатися з Польщею. Похвали на користь литовських князів за своїми мотивами часто перегукуються з оповіданнями, вміщеними в «Повести временных лет» та інших південноруських літописах XI—XIII століть. Українські і білоруські історики-літописці від покоління до покоління наслідували давнім вітчизняним літописним традиціям. Разом з тим вони внесли в розвиток історичних учень багато нового, оригінального, що було властиве тій добі.

Українські літописи кінця XVI і початку XVII століття

Літописні традиції в поширенні історичних знань і письмова їх форма виразу на Україні починаючи з кінця XVI ст. і далі не лише не слабішають, а, навпаки, ще більше зміцнюються. Українська історіографія цього періоду переживає круте піднесення й набуває ще більшого розвитку в період визвольної війни 1648—1654 рр.

Великий інтерес до історичного минулого України був викликаний загальними обставинами економічного, політичного і культурно-освітнього розвитку краю. Історичні знання ставали складовою частиною літератури, письменства, шкільної освіти,

які так бурхливо розвивалися на Україні в зв'язку з діяльністю Острозької школи, а з 30-х років XVII ст. — Києво-Могилянської колегії та інших братських шкіл, що відкривалися на кошти міщан, монастирів, різних цехових об'єднань тощо.

Звернення до героїчного минулого українського народу, до показу його боротьби з татарами, німецькими рицарями, польським та литовським панством служило політичній меті могутнього соціального і національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі після Люблінської і Брестської уній, національного оборонного руху козацтва проти Туреччини, Кримського ханства та інших зовнішніх ворогів. Історична література, поряд з усною народною творчістю — історичними піснями і думами українського народу, з залишками билинного епосу Київської Русі, була засобом виховання патріотизму, любові до своєї Вітчизни. Вона закликала народ до боротьби за своє визволення і вселяла впевненість у перемогу над всілякими гнобителями працюючих.

Розвиток історичної літератури був одною з форм ідейної боротьби, боротьби православ'я з католицизмом і унією. Цей рух був нічим іншим, як релігійною оболонкою класової і національно-визвольної боротьби. «Якщо ця класова боротьба,— писав Ф. Енгельс,— мала тоді релігійний відбиток, якщо інтереси, потреби та вимоги окремих класів ховалися під релігійною оболонкою, то це анітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу» [1]. Головне місце в літературному процесі того часу належало полемічній літературі з її церковно-релігійним забарвленням.

В боротьбі проти наступу шляхетської Польщі на інтереси українського народу і його культуру виникли такі визначні пам'ятки української полемічної літератури, як «Ключ царства небесного» (1587 р.) Герасима Смотрицького, твори Стефана Зизанія, «Апокрисис» (1597 р.) Христофора Філалета, «Тренос», або «Плач» (1610 р.), Мелетія Смотрицького, «Палінодія» (1622 р.) Захарія Копистенського та ін., а також послання-памфлети великого викривача соціальної та іншої «неправди і зла» Івана Вишенського. Твори Вишенського є величним явищем в українській літературі кінця XVI і початку XVII століття. Ми вже не говоримо про ті високі зразки поезії, віршованої драми, часто історичного змісту, ораторського мистецтва, неповторними зразками яких збагатилась українська культура того часу.

Історіографія України в цьому процесі розвивалась на рівні вимог доби бурхливих подій. Літописи складаються освіченими духовними і цивільними особами, переважно вихованцями Ост-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, Госуд. соц.-экон. изд-во М.—Л., 1931, стор. 128.

розької школи, Київської і Львівської колегій, у монастирях, а також представниками освіченого міщанства і козацтва.

Одною з цінних пам'яток української історіографії початку XVII ст. є Густинський літопис, знайдений у Густинському монастиреві біля Прилук на Полтавщині.

Авторство та час написання Густинського літопису достовірно ще невідомі. Один з дослідників висловив більш-менш переконливу думку про те, що цю цікаву літописну пам'ятку української історіографії написав між 1623—1627 рр. відомий тогочасний письменник, автор «Палінодії» Захарій Копистенський [1]. Густинський літопис, що дійшов до нас, являє собою пізніший список, зроблений в 1670 р. з якогось примірника ієромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким. Як видно з передмови до літопису, Лосицький був не творцем літопису, а лише переписувачем його [2].

Літопис називається «Кройнікою» і являє собою компіляцію з багатьох давніх руських та польських джерел. Він містить у собі цілісний скорочений виклад історії від Київської Русі до Брестської унії включно, до 1597 р. Літопис починається оповіданням, запозиченим з староруських літописів, найбільше з Київського і Галицько-Волинського. Автора найбільше цікавили зовнішньополітичні відносини, в яких перебувала Україна з її сусідами — Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною. Слідом за викладом загального історичного матеріалу, автор вміщує окремі невеликі розділи «Про початок козацтва», «Про застосування нового календаря» і закінчує літопис розділом «Про унію, як вона почалася в Руській землі». Цей розділ найцікавіший і найцінніший з точки зору вірогідності історичного матеріалу. Густинський літопис є не звичайною компіляцією, а твором з певними власними тлумаченнями фактів, запозичених автором із різних джерел, з оригінальними поглядами його складача на історію як предмет.

У передмові до літопису складач або переписувач його, на зразок літописця Галицько-Волинського літопису, який вписав у свій текст народну легенду про євшан-зілля, підкреслює значення для людини історичних традицій його народу. Думка зводиться ось до чого — у всякої людини існує природжена любов до своєї вітчизни, яка кожного неначе намагнічене залізо притягає до себе. Тому-то грецький поет Гомер у своєму творі пише про прагнення бачити хоч дим своєї вітчизни.

Далі ставиться запитання — «Для чого кождому чоловікови читаннье гисторий єсть барзо потребно?». На це запитання літописець відповідає: «Коли б не описано і світові не оголошено, разом з тілом безвісті все пішло б у землю і люди б, як у тем-

---

[1] А. Єршов, Коли і хто написав Густинський літопис? Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. 100, Львів, 1930, стор. 205—211.
[2] ПСРЛ, т. II, стор. 232.

ряві перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося». Отже, автор передмови, що ставить своїм завданням поширювати літопис серед народу, бачить ясно освітню мету історичних знань. Цією метою є завдання передавати культурні надбання від одного покоління до другого. «Коротку кройніку прочитавши, — пише автор Густинського літопису,— можеш передати знання іншим, що мають в них потребу, юним, до яких пророк Мойсей промовляє: запитай отця твого і він сповістить тобі, старших за тебе і вони скажуть тобі».

Слід думати, що передмова належить не первісному авторові літопису, а його переписувачеві останньої третини XVII ст. Михайлові Лосицькому. Своїм змістом і риторичністю мови вона нагадує нам звернення до читачів авторів козацьких літописів початку XVIII ст. Особливо вона подібна до «Передмови до чительника», вміщеної у літопису С. Величка.

Густинський літопис як пам'ятка своєї доби є одним з найбільш цінних в українській історіографії. В останній частині він більш достовірний і менш тенденційний, ніж будь-яка з тогочасних хронік, що виходила з-під пера представників цивільної феодальної аристократії. Мова Густинського літопису зовсім близька до народної української. Отже, і з точки зору лінгвістики ця історична пам'ятка заслуговує на увагу.

Певний інтерес становить Густинський монастирський літопис, або «Летописец о первом зачатии и создании обители монастиря Густынского» [1], що охоплює 1600—1640 рр. У ньому висвітлюються, головним чином, справи церковні і переважно ті, що зв'язані з історією Густинського монастиря, як одного з осередків ідейної боротьби проти католицизму і унії на Лівобережжі. Разом з тим церковна історія подана тут у зв'язку з рядом політичних подій, зокрема про діяльність Сагайдачного і його політику на розрив унії і відновлення православної ієрархії в 1620 р.

Автор Густинського літопису був очевидцем і учасником багатьох подій, про які він розповідав. У силу цього коротка за своїм текстом літописна пам'ятка має велике значення з точки зору достовірності подій, описаних у ній. Твір пройнятий яскравою антикатолицькою та антиуніатською тенденцією і симпатією до козацтва як опори в боротьбі проти національно-релігійного гніту.

На початку XVII ст. в Києві був складений невеликий збірник літописних оповідань і заміток, пізніше відомий під заголовком — «Летописцы Волыни и Украины», який певний час зберігався у Львові, в бібліотеці Осолінських. При надрукуван-

---

[1] Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1848, кн. VIII, Материалы отечественные, стор. 1—76.

ні цього збірника Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів видавці дали йому назву Київський літопис[1].

Автор Київського літопису залишається невідомим. У кінці збірника вміщено записи Богдана Балики, батько якого, Яцько Балика, був київським війтом. Примірник літопису, що зберігався в бібліотеці Осолінських, спочатку належав настоятелю Межигірського монастиря Іллі Кощаківському, можливо й доповнювався ним. Проте із змісту тієї частини, яка складалася на початку XVII ст., можна зробити висновок, що ця літописна пам'ятка створювалася в середовищі багатого українського міщанства. Автором його був представник литовської орієнтації. Літописець, коли йде мова про війни Литви з Російською державою, називає литовців «нашими». Наприклад, — «року 1535 наші Стародуб взяли», «року 1564 битва Ульская была; наші Москву побили», «року 1580 Луки Великие наши взяли», «року 1581 Пскова наші добывали и, не вземше, поеднались»[2] і т. д. До козацтва і козацьких рухів автор ставиться, на відміну від інших українських літописців, без захоплення, а іноді навіть негативно.

Про світське походження автора можна судити з того, що в літопису церковно-релігійні питання зовсім не порушуються. Предметом викладу цієї хроніки є зовнішньополітичні події, а також кілька згадок про падіж худоби, голодні роки і вмирання людей, про стихійні лиха тощо.

Київський літопис являє собою окремі, іноді розрізнені, короткі повісті і записи, запозичені з давніх руських літописів та частково з творів польських істориків — Стрийковського, Гваніні, Бєльського та ін. Багато з них зустрічаються пізніше в Київському «Синопсису». Це, зокрема, стосується найбільшої частини — першої, в якій розповідається про стародавній період Русі. Тут вміщена легенда про римського кесаря, який нібито розподілив перед смертю своє царство серед чотирьох братів і одному з них — Прусу дав землі над Віслою в напрямку Прибалтики. Зроблено натяк на поширену в свій час легенду про походження русів від племені прусів. Потім йде оповідання про варягів, яких автор виводить із Варгії—«землиці у панстві Саксонського князівства, між волоською і французькою землями».

В кінці йде мова про закликання слов'янами трьох братів варягів з південних берегів Балтійського моря, а не з Скандинавії. З цими поглядами пізніше перегукуються ломоносівські концепції про походження Русі.

---

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевскою Комиссиею для разбора древних актов, К., 1888, стор. 73—92.

[2] Там же, стор. 75—76.

Дальший розділ містить у собі перелік подій з історії Києва від літописного переказу про його заснування аж до битви на Калці. Ця стаття закінчується легендою, яка, ймовірно, запозичена з народних переказів про вигадане вбивство Батия угорським королем Владиславом.

Центральна частина літопису є переліком подій з історії Південної Русі і Литви від 1240 р. до 60-х років XVI ст. Кінцеві записи належать сучасникові подій кінця XVI і початку XVII століття Богданові Балиці. Цікавим з кінцевих записів є оповідання про польсько-шведську інтервенцію на початку XVII ст., про появу і дії самозванців, як ставлеників польських магнатів. Це оповідання свідчить про негативне ставлення українців до магнатсько-шляхетської інтервенціоністської політики Польщі щодо Росії [1]. Закінчується літопис оповіданням про часи діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Мова Київського літопису, як і багатьох інших літературних та історичних письмових пам'яток, близька до народної української, яку тоді часто називали посполитою мовою. За мовною ознакою і стилем українські літописні пам'ятки XIV—XVI століть далеко відійшли від старовинних руських літописів XI—XIII століть у бік їх суто місцевих українських ознак. Вони для нас служать не лише джерелами і пам'ятками історіографії, а й є яскравим свідченням мовного та взагалі національно-культурного розвитку українського народу.

Мемуари XVI — першої половини XVII століття

Певне значення для пізнання минулого України, зокрема історії козацтва, займають мемуари XVI і першої половини XVII століття. Вони великою мірою доповнюють тогочасні літописи і хроніки, а також дають уявлення про ідейно-політичні і історичні погляди їх авторів. Приватні мемуарні записи і хроніки ми відносимо до особливого, властивого лише їм жанру літератури, в якому відображено історичні події через ряд побічних ідейних, політичних, класових і станових позицій, на яких стояли тогочасні свідки подій, переважно урядові особи Литви і Польщі, різного роду дипломатичні посланники та інші особи, що не були істориками по своєму заняттю. Якщо мемуари як історичне джерело часто поступаються фактичною вірогідністю в порівнянні з літописами і хроніками, не кажучи вже про архівні матеріали, то вони виграють тим, що повніше відтворюють живі і різнобічні картини народного, суспільно-політичного і державного життя, воєнних подій тощо. Пам'ятки подібного роду дають змогу читачеві зрозуміти рівень суспільних

---

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 78—81. В цьому збірнику вміщено лише частину Київського літопису з викладом подій від 1241 по 1621 р.

відносин людей, ставлення класів і станів або їх представників до певних подій, розвиток тогочасної культури тощо.

З історії України XVI—XVII століть є значна кількість мемуарів, писаних переважно іноземцями або місцевими освіченими особами польською і латинською мовами і надрукованих у різних давніх виданнях, часто недоступних для сучасного читача. Наприкінці XIX ст. редакція журналу «Киевская старина» зробила спробу надрукувати найважливіші з них у перекладі на російську мову. В результаті були опубліковані великі уривки з творів деяких мемуаристів під редакцією проф. Київського університету В. Б. Антоновича [1].

До першого випуску ввійшли мемуари Михалона Литвина, написані в середині XVI ст. Михалон — це латинізоване ім'я «Михайло», як воно тоді вживалося на всій Русі, а Литвин — назва народу, з якого вийшов автор, тобто він належав до литовської народності. Прізвище його залишилось для нас невідомим. У мемуарних творах Михалона Литвина знайшли відображення життя і побут татар, жителів Литви (литовців, білорусів і українців) та московитян, як називали в Литві, Польщі і в західноєвропейських країнах великоросів. Записи Литвина являють собою велику скарбницю свідчень про внутрішні соціально-економічні і політичні відносини, про побут і нрави, становище шляхти і безправ'я народу у великому князівстві Литовському. Погляди Михалона Литвина на історію, його світогляд у багатьох випадках збігаються з поглядами його сучасника, ідеолога російського самодержавства і публіциста Івана Пересветова. Особливо це стосується викривальних засобів, з якими підходять обидва автори XVI ст. до показу реакційної ролі в суспільстві родовитої феодально-князівської і боярської знаті та вимог знищення її сваволі в адміністрації, в управлінні державою і суді. Михалон Литвин навіть нагадує великому князеві литовському і королеві польському про ті заходи, які проведені в часи Івана IV Грозного у «Московії» щодо боротьби з пиятцтвом, сваволею місцевих князів та бояр тощо. Він підкреслює важливість того факту, що, в противагу магнатській сваволі в Литві і Польщі, «наших сусідів, татар і московитян, право суду над підданими вельмож і дворян в цивільних і карних справах належить не приватній особі, а державному урядовцеві» [2]. В багатьох випадках Михалон Литвин навіть ідеалізує нрави і звичаї татар та російський самодержавний лад часів Івана IV, щоб сприяти зміцненню королівської влади в польсько-литовській державі.

Як відомо, після смерті Сігізмунда I в 1573 р. на сеймі у

---

[1] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, под редакцией В. Антоновича, вып. I (XVI ст.), К., 1890; вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896.

[2] Там же, вып. I, стор. 29.

Варшаві польським королем був обраний брат французького короля Карла IX Генріх Валуа. Для ознайомлення з краєм, який мав прийняти французький принц, доручено було французу Блезу де Виженеру написати доповідну записку з елементами показу історичного минулого Польщі, Литви, України і Білорусії. В мемуарах Блеза де Виженера ми знаходимо свідчення про минуле і сучасне тієї частини Східної Європи, якою володіла Польща, а найбільше про Галичину, Волинь і Поділля, у відношенні до яких в XVI ст. постійно вживається назва «Україна». В мемуарах де Виженера подано короткі історичні нариси українських земель з давніх часів до середини XVI ст. Тут же мемуарист описав ряд епізодів з історії боротьби Південної Русі, Литви і Польщі з татарами.

До 70-х років XVI ст. відносяться мемуарні записи польського шляхтича, протестантського письменника, що присвятив себе вивченню історії, Леонарда Городецького під назвою «Описання війни Івонії, господаря Волоського»[1]. В оповіданні Городецького йде мова про події, що розгорталися в суміжних з Україною землях, в князівствах Молдавії і Валахії, про їх боротьбу з турками і участь у цій боротьбі українського і польського народів.

Однією з найцікавіших пам'яток мемуарно-історичної літератури кінця XVI ст. є щоденник дипломата германського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти[2], що виконував ряд важливих дипломатичних місій у Росії в роки царювання Федора Івановича, а також в Польщі і на Україні після смерті короля Стефана Баторія.

Між 1588 і 1594 рр. Лясота перебував на Україні. В 1594 р. він виконував дипломатичне доручення, зміст якого зафіксовано в його щоденнику. Ця частина щоденника для історії України становить найбільший інтерес. На початку 1594 р. Рудольф II доручив Лясоті їхати в Запорозьку Січ з тим, щоб умовити козаків стати на імперську службу з метою боротьби проти турків. Лясота здійснив цю подорож, але місія його не досягла поставленої мети; запорожці протягом цілого літа зволікали переговори різними туманними обіцянками і нарешті відмовилися.

Щоденник Еріха Лясоти є важливим джерелом для вивчення історії козацтва, зокрема перших років утворення і героїчної діяльності Запорозької Січі. З точки зору історіографії він є пам'яткою, в якій відображені думки іноземців про Україну, її суспільні відносини та народ.

Більш широке коло мемуарно-історичної літератури відноситься до першої половини XVII ст., коли Україна вела вперту, смертельну боротьбу з турками, Кримським ханством і Річчю

---

1 Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1, стор. 89—136.
2 Там же, стор. 137—190.

Посполитою, коли на всю Європу і Малу Азію прогриміла героїчна слава українського козацтва, особливо Запорозької Січі, яка, за визначенням О. І. Герцена, «являла собою незвичайне явище плебеїв-витязів, рицарів-мужиків» [1].

Мемуари першої половини XVII ст. стосуються переважно історії боротьби українського козацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею. Крім того, такі, наприклад, твори, як щоденник білоруського шляхтича Федора Євлашевського [2], містять у собі численні матеріали про культуру і побут шляхетського стану України, Білорусії і Литви.

З точки зору військової історії важливе місце займають оповідання про війни Польщі і козацтва з могутньою турецькою імперією, зокрема про битви під Цецорою 1620 р. і Хотином 1621 р. [3]. У першій прославилися Михайло Хмельницький та його син Богдан, майбутній гетьман України, в другій — Петро Сагайдачний, під командуванням якого козацтво розгромило величезну армію турків. З багатьох, приблизно з десяти, оповідань сучасників найбільш докладним є щоденник Якова Собеського, надрукований у російському перекладі з польських видань В. Антоновичем [4]. Взагалі повість про Хотинську перемогу над турками стала предметом для багатьох історичних розвідок, монографій, літературних творів, народних поем і переказів у Польщі. Твір Якова Собеського є першим за часом і найбільш важливим за своєю вірогідністю, тому що автор був не простим учасником події, а займав одне з керівних місць у цій військовій кампанії. Його щоденник був написаний у ході війни по живих слідах військових подій.

Разом з тим слід відмітити, що Хотинська кампанія в творі Собеського подана з властивою польським сучасникам необ'єктивністю, з перебільшеннями, а часто й ідеалізацією ролі керівних кіл і війська Польської держави та затушовуванням й знеціненням ролі козацтва.

Для історії України твір Собеського має певне значення з того погляду, що автор докладно описав побут, військові і цивільні риси управління, характер і звичаї козаків. Він дав майстерну характеристику Петру Сагайдачному. Проте в показові військових подій під Хотином Собеський принизив видатну роль, яку відіграли козаки на чолі з Сагайдачним у перемозі над чисельною, добре озброєною і випробуваною у військових походах турецькою армією.

У мемуарній літературі польських авторів історичні події

---

[1] «Колокол», 1859, № 32 и 33, январь. Лист перший.

[2] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, стор. 1—39.

[3] Бібліографію питання див. I. T r e t i a k, Historja wojny Chocimskiej, 1621, Львів, 1889.

[4] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, стор. 40—126.

відображені, як правило, з класових тенденційних магнатськ" шляхетських позицій. До таких мемуарів ми можемо віднес «Щоденник походу проти козаків запорозьких» (1625 р.) невідомого учасника Куруківської кампанії, а також щоденник ченця домініканського ордена Сімеона Окольського про боротьбу Польщі з селянсько-козацькими рухами в 1637—1638 рр. Придушення цих повстань тут розглядається як боротьба Польщі проти домашнього, внутрішнього ворога. Окольський виправдовує жорстокі криваві розправи польсько-шляхетських військ над українськими повстанцями, якими керували Павлюк, Скидан, Острянин і Гуня [1]. До оповідань про характер польсько-шляхетського панування на Україні відноситься «Щоденник Богуслава Казіміра Машкевича» (1643—1649 рр.) [2].

Найбільший інтерес серед мемуарів першої половини XVII ст. становить твір «Описання України» Гільома Левасера де Боплана [3]. Боплан прожив на Україні понад сімнадцять років, працюючи в Польщі інженером. Він побудував ряд військових укріплень, замків і міст. У своїй книзі Боплан уміло передав свої власні спостереження над життям і побутом українського народу, запорозького козацтва, шляхти, міщан тощо. Його записи не такі тенденційні, як твори польських мемуаристів, тому що він як француз, і до того ж лише найнятий на службу, менше був зацікавлений у суперечках і тій боротьбі, що точилася між українським народом і Польщею. Все ж його симпатії більше на стороні польської шляхти і Речі Посполитої. Крім того, як чужоземцеві, Боплану були чужими і незрозумілими деякі явища місцевого українського народного життя; в окремих випадках він подає побут українського народу в потворному освітленні.

Одночасно з «Описанням України» Боплан склав географічні карти Польщі і України XVII ст., які невідомо чому загинули під час літографування. Була надрукована лише частина з відображенням України в складі воєводств: Київського, Чернігівського, Подільського, Брацлавського, Волинського і так званого Покуття.

Мемуари XVI—XVII століть дійшли до наших днів не повністю. Все ж вони являють собою не лише важливе джерело для вивчення історії України, а й своєрідний вид історичної літератури, в якій відображені певні суспільно-політичні й історичні погляди представників тих чи інших кіл панівних класів польсько-литовської держави, в складі якої тоді перебувала Україна.

---

[1] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, стор. 126—147, 168—286.

[2] Там же, стор. 406—438.

[3] Там же, стор. 287—388.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ І БОРОТЬБИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ (від 1648 до кінця XVII ст.)

Козацько-старшинські літописи XVII ст.

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського панування, возз'єднання України з Росією, а також складні й багатогранні події другої половини XVII ст. становлять величну епоху в історії України, що знайшла своє відображення в історичній літературі цього періоду.

У період визвольних війн українського народу з шляхетською Польщею, Туреччиною і Кримом з другої половини XVI і протягом всього XVII століття виникає цикл оригінальних літописів і хронік. Чільне місце серед них належить літопису Самовидця, вперше надрукованому О. Бодянським у 1846 р. в Москві [1]. До надрукування літопис Самовидця був відомий в рукописах багатьом історикам першої третини XIX ст. — Д. М. Бантиш-Каменському, М. А. Маркевичу, М. О. Максимовичу та ін.

Вдруге цей літопис, за повнішим і ближчим до оригіналу списком, видала у 1878 р. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів [2].

Літопис Самовидця як джерело для вивчення історії України і пам'ятка історіографії та літератури є одним з найцікавіших, де висвітлюється історія бурхливої доби XVII ст. Він притягнув увагу ряду як дореволюційних, так і радянських істориків. Дослідження цієї пам'ятки почалося з того часу, коли відомий історик Орест Іванович Левицький (1849—1922 рр.) при другому виданні літопису Самовидця, 1878 р. [3], додав до нього свою розвідку.

Орест Левицький, порівнявши багато списків цього літопису, прийшов до висновку, що початковий оригінальний його текст піддався великим змінам і доповненням з різних джерел пізнішими переписувачами XVIII ст. В цих пізніших списках помічені також свавільні скорочення. В найчистішому вигляді виявився найдавніший і найоригінальніший, що найкраще зберігся з шести відомих списків. Він належав на початку XVIII ст. одному з представників козацької старшини — Іскри-

---

[1] Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1846.

[2] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии», «Собрания исторического», К., 1878. Автор користувався цим виданням і на нього буде посилатись. (Далі буде називатися — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам).

[3] О. Левицкий, Опыт исследования о летописи Самовидца, Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878.

цькому. Після короткого вступу в ньому висвітлюються події від 1648 до 1702 р. Цей список зберігся в оригіналі, а не в пізнішій переписці і є найповнішим. Він був прийнятий до друку Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів і надрукований нею в 1878 р.

Літопис Самовидця дійшов до нас без імені автора і місця його написання. Чи ці дані загублені пізнішими переписувачами, чи автор волів приховати своє прізвище, це питання розв'язати важко. Довгий час в нашій історичній літературі точилася полеміка про те, хто ж був автором літопису Самовидця? Ця суперечка була не безпредметною. Від розв'язання питання про авторство літопису залежало ряд інших питань з історії XVII ст., зачеплених у літопису, зокрема питання про соціальні класові погляди літописця, про ідейну цілеспрямованість твору, про оцінку ряду фактів, висвітлених Самовидцем як особою свого часу тощо.

Перший видавець літопису О. М. Бодянський висунув гіпотезу, що складач літопису походив з Корсуня. Думку про походження автора літопису Самовидця з Правобережжя підтримував також М. О. Максимович [1]. Він називав його Задніпровським, тобто жителем правого берега Дніпра, козаком-літописцем, сучасником Хмельницького. Той «літописець про початок війн Хмельницького, — писав Максимович, — викриває в собі творця-козака письменного, бувалого і розумного, але не книжного, що писав по живому усному переказу, який ходив серед козацтва, про події того часу» [2]. Такої самої думки дотримувався В. С. Іконніков [3]. О. Левицький, аналізуючи мову літопису, висловив також думку, що літописець походив з західної частини України, з Правобережжя, але переселився на Чернігівщину, де й написав свій твір [4].

Наукова дискусія про авторство літопису Самовидця тривала від дня відкриття його списків аж до найближчих часів, її продовжували радянські та західноукраїнські історики до 30-х років XX ст.

Відомий для свого часу дослідник генеалогії українських старшинських родів Вадим Модзалевський, торкаючись життєпису генерального підскарбія 60-х років XVII ст. Романа Ракушки-Романовського, порівняв деякі риси його життя й діяльності з подіями, описаними Самовидцем. Модзалевський висунув гіпотезу про те, що автором літопису міг бути ніхто інший,

---

[1] М. Максимович. Собр. соч., т. I, К., 1876, стор. 403, 660.

[2] Там же, стор. 462.

[3] В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2, К., 1908, стор. 1562.

[4] Щодо поглядів на авторство і місце написання О. Левицькому наслідував Д. Багалій. Див. його працю «Нариси української історіографії». «Джерелознавство», вип. 2, К., 1925.

як Роман Ракушка [1]. До такого ж висновку прийшли В. Романовський [2], а також Микола Петровський [3].

Свою думку про авторство Романа Ракушки-Романовського М. Н. Петровський розвинув далі у своєму великому дослідженні «Нариси з історії України» [4]. Ця праця цікава тим, що в ній гіпотеза Петровського виявилась найпереконливішою серед думок усіх істориків, які займалися цим питанням. Проф. Петровський стояв твердо на тому, що автором літопису Самовидця був Ракушка-Романовський.

Поряд з суперечками про авторство і місце написання літопису постало також питання про час складення цієї важливої пам'ятки історії визвольної війни і возз'єднання України з Росією. З часу відкриття літописних списків в нашій історіографії твердо встановилися погляди на цей літопис, як на твір XVII ст., а на його складача, як на свідка і, в багатьох випадках, учасника описаних ним подій.

Складання літопису почалося в 70-х роках XVII ст. Всі попередні події від початку визвольної війни зображені на підставі ряду джерел і особливо народних переказів. Разом з тим у літопису є багато таких свідчень, які автор як сучасник міг записати з власних спостережень. Від 1670 р. літопис Самовидця змінює свій характер. Він хоч і продовжується, як і раніше, за роками, але перетворюється в своєрідний щоденник, в так званий діаріуш. Трапляються записи, які справляють враження нотаток, зроблених відразу ж після того, як відбулися події. Автор більше не забігає наперед в своїх оповіданнях, як це робив раніше. Цілісні оповідання часто перериваються вставками, здобутими, очевидно, літописцем пізніше. Отже, слід вважати, що початок складання літопису Самовидця відноситься до 70-х років XVII ст. і закінчується 1703 р.

Головним завданням літописця, коли він приступав до своєї праці, було безпосередньо залишити для пам'яті нащадків описання подій блискучої доби Богдана Хмельницького; виклад дальших подій в літопису був уже нібито продовженням початої раніше праці. Однак сама думка про це завдання могла з'явитись у літописця не раніше тієї пори, коли оцінка подвигу

---

[1] В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка-Романовський. Записки історико-філологічного відділу Укр. Академії наук. 1919, кн. I, стор. 18—52; кн. II, 1920—1922, стор. 29—59.

[2] В. Романовський. Хто був «Самовидець»?. «Україна», 1925, кн. V, стор. 60—73.

[3] М. Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). Зап. Ніженського інституту народної освіти, кн. VI, 1926, стор. 1—80.

[4] М. Петровський. Нариси з історії України XVII — початку XVIII століття (Досліди над літописом Самовидця). Хрк., 1930. Докладніше про ці суперечки та думки істориків про літопис див. Михайло Возняк, Хто ж автор так званого літопису Самовидця? Львів, 1933.

Хмельницького встигла цілком визначитися, тобто в крайньому разі не раніше останніх років життя гетьмана [1].

Слід думати, що літописець з самого початку визвольної війни вів короткі записи, на основі яких пізніше, на початку 70-х років XVII ст., зредагував свій твір, а далі продовжував його у вигляді систематичних записів як сучасник і живий свідок багатьох подій кінця XVII і перших трьох років XVIII ст.

Незважаючи на те, що автор залишається і зараз до певної міри загадковим анонімом, сам зміст літопису може схарактеризувати його соціальне обличчя й ідеологію. Літописець є виразником інтересів заможного козацтва російської орієнтації, разом з тим його погляди пронизані українським козацько-старшинським патріотизмом.

Коло соціальних інтересів автора літопису Самовидця визначене з самого початку літопису, в тому місці, де він говорить про причини визвольної війни, в розділі «Про початок війни Хмельницького». Причини війни він бачить в гонінні на православ'я, в обтяженні козаків повинностями з боку Польщі, в тому, що козаків «примушували панщину робити». Найбільше автор висловлює своє невдоволення тим, що над реєстровими козаками від польської шляхти, полковників та коронного гетьмана були насильства великі, що «на вольності реєстрових козаків посягали, а козацьких старшин до всяких робіт примушували». Доля посполитих літописця мало хвилює. В окремих випадках він навіть ідеалізує становище селян, говорить про достаток їх господарства; все ж він змушений підкреслити, що посполиті на Україні не звикли терпіти такого тяжкого гніту і це було також немаловажною причиною війни.

Епопею визвольної війни автор літопису Самовидця прагнув подати в усій величі цих славних подій. Проте головною рушійною силою в боротьбі проти Польщі він вважає козацтво. До класової боротьби посполитих і ремісників міст автор літопису ставиться негативно. Так, наприклад, він з захопленням описує перемоги Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем, позитивно оцінює факт утворення козацького гетьманського уряду, а також полкового і сотенного устрою, але негативно ставиться до рішучих соціальних виступів народу, коли визвольна війна виходила за межі національних і релігійних прагнень, коли вона вторгалась у сферу внутрішніх класових взаємовідносин українського суспільства. Літописця особливо лякають криваві події в тих випадках, коли він спрямовує свою увагу саме в цей бік, в бік показу подій, у яких «рідко хто в тій крові на той час рук своїх не умочив і грабунку тих багатств не чинив. І на той час туга великим людям всякого знатного стану

---

[1] Див. О. Левицкий, Опыт исследования о летописи Самовидца, Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.

була і наруга від людей посполитих, а найбільше від гультяйства, тобто від броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів, якщо якийсь значний чоловік і не хотів приставати до того козацького війська, все ж мусив це робити, щоб позбавитися ганьби і нестерпного лиха... і ті мусили у військо приставати до того козацтва»[1].

В усіх випадках, де йде мова про заворушення посполитих і міських низів, літописець інакше не називає ці рухи, як виступи черні і грабунки гультяйства. Він виправдовує тверду політику Хмельницького щодо приборкання цих рухів. Так, наприклад, він виправдовує страту Богданом Хмельницьким миргородського полковника Гладкого, який разом з незадоволеними козаками і посполитими виступив у 1651 р. проти Білоцерківської угоди. Недоброзичливо літописець ставиться також до соціальних невдоволень запорозької сіроми.

У свою чергу автор стриманий в оцінці політики деяких гетьманів і генеральної старшини. Він негативно схарактеризував таких осіб, як гетьман Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Петро Дорошенко, авантюристів Правобережжя — Опару і Ханенка.

На відміну від інших козацьких літописців автор літопису Самовидця уникнув панегірика Богдану Хмельницькому. За ідеологією, виявленою в літопису, ми можемо віднести його автора до того заможного шару реєстрового козацтва, що займало проміжне становище між генеральною старшиною і козацтвом, хоч, можливо, такі особи займали певний час поважні посади в гетьманському урядуванні. Характерною рисою автора літопису є те, що в описові подій він виявляє себе не як козак-воїн, а скоріше спостерігач, як знавець описаних ним подій з канцелярських записів. Тому деякі дослідники і вважали автором літопису Самовидця когось з освічених гетьманських канцеляристів на зразок Биховця.

У поглядах на події зовнішнього характеру, які відбиті в літопису Самовидця, автор відобразив настрої більшості українського народу. Він рішучий противник шляхетської Польщі, Криму й Туреччини та їх прибічників у середовищі козацької старшини. Особливо вороже літописець ставиться до зрадницької шляхетської політики Виговського і орієнтації на Туреччину Юрія Хмельницького та Петра Дорошенка. Щодо російської держави автор літопису Самовидця займає прихильну позицію. Возз'єднання України з Росією він розглядає як акт вільного волевиявлення українського народу, «що по усій Украине увесь народ з охотою тое учинил... и немалая радость межи народом стала»[2].

В ряді інших місць літопису, наприклад, в освітленні події

---

[1] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор. 13.
[2] Там же, стор. 36.

російсько-польської війни 1654—1667 рр., ми знаходимо оповідання, що характеризують прихильне і доброзичливе ставлення літописця до російсько-українських відносин. Тут же він ганьбить зрадницьку політику старшини в особі Виговського, що привласнив різними підступними засобами і ошуканством гетьманство, полковників Гуляницького та Тетерю за їх дворушництво і зраду. Автор засуджує війну, затіяну Виговським проти Росії, зокрема конотопське кровопролиття 1659 р. З таким самим осудом політики генеральної старшини він виступає при описові Чуднівської кампанії 1660 р. і Слободищевського трактату Юрія Хмельницького з Польщею.

Під 1664 р. в літопису Самовидця вміщені поширені оповідання про похід польських військ на чолі з королем Яном Казіміром на Лівобережну Україну. В описові цих подій літописець лишається теплим прихильником Росії і возз'єднання з нею Лівобережної України. Він з симпатією описав перемогу російських козацьких військ над військами короля Яна Казіміра. Так само радо зустрічає він звістку про розстріл у тому ж 1664 р. Виговського.

Поступово змінюється ставлення автора літопису до російського уряду Олексія Михайловича з кінця 60-х років, особливо після заколоту Брюховецького в 1668 р., внаслідок якого були вбиті царські воєводи і знищені російські гарнізони на Лівобережжі. Можливо, що літописець особисто прийняв якусь участь у цих подіях в складі козацьких старшин Лівобережжя, спровокованих Брюховецьким проти Росії. Вперше своє негативне ставлення до заходів російського царського уряду літописець висловив у зв'язку з оповіданням про прибуття на Україну царських переписувачів в 1666 р., «которіе переписовали усіх людей на Украині, мешкаючих и по городах и по селах: и сынов хто мает, и хто чим пашет. Итак вложили дань на людей тяглих от плуга, волов осипи, по осми осмачок, а грошей по пяти золотих; а знову, хто конми пашет, от коня по полкопы, а по осмачци жита. Так же поставили по городах целовальщиков з мещан, которіе виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили на всякого человека, так ремесника, як тож и найубогшого. И тіе реестра в книги пописали, которые книги одни на Москву повезени, а другие воеводам подани, жеби тое наложеную подачу на людей вибирали и тим платили людям ратным, зостаючим на Украине»[1].

Як відомо з «Московських статей» 1665 р., гетьман Брюховецький і значна частина старшин одержали від царського уряду ряд феодальних правових привілеїв і земельних надань. Сам гетьман вперше в історії козацького підданства Росії одержав титул боярина; інші старшини, наслідуючи йому, добивалися

[1] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор. 90—91.

подібних надань від царизму. Брюховецький, боячись народного гніву, погодився на збільшення царських воєвод і гарнізонів на Україні, які б обороняли привілеї старшини і всупереч інтересам народу проводили політику царизму. Складання переписних книг 1666 р. і збирання податків у царську казну було одним з перших заходів царизму, спрямованих проти посполитих і козацтва на Україні. З усього видно, що автор літопису не належав до старшин, обдарованих різними привілеями. Він лишався в таборі того козацтва, інтереси якого тією чи іншою мірою ущемлялися. Звідси його нарікання на переписувачів і цілувальників, його стримане виправдання козацького повстання в Переяславському полку в 1666 р., під час якого був убитий полковник Данило Хоменко і перебитий царський гарнізон. Не зовсім засуджує він також убивство запорожцями царського посланника Ладиженського, про яке розповідається в літопису під 1667 р. У тих випадках, коли політика царського уряду імпонує ідейним настроям автора як представника українського козацтва, він виправдовує і навіть вихваляє її. Ми маємо на увазі, наприклад, коротке оповідання про смерть царя Федора Олексійовича, вміщене в літопису під 1682 р. Автор пише, що цей цар «великую любов до нашого народу (українського. — *М. М.*) мал, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах і по монастирях отправовати приказал, и одежду московскую отменю, але по нашому носить позволил» [1]. Отже, в концепціях автора літопису Самовидця ми бачимо не антиросійські чи антицаристські погляди, а тільки автономістичні козацько-українські настрої, властиві багатьом освіченим особам України кінця XVII і початку XVIII століття, що добивалися від царського уряду дотримання «Московських статей» 1654 р.

Серед козацьких літописів літопис Самовидця являє собою одну з найцінніших пам'яток української історичної літератури XVII ст. [2].

Літопис Самовидця є значним явищем в історії української літератури кінця XVII і початку XVIII століття. Своїм змістом він не лише відобразив важливі питання історії України цього періоду як джерело і пам'ятка історіографії. У значному числі оповідань ми зустрічаємо часто образні характеристики подій та історичних осіб свого часу, що подані автором іноді не без домислів відповідно до його соціально-політичних поглядів і художніх смаків. Автор літопису був добре обізнаний з усною народною творчістю, знав звичаї і традиції українського народу. В текст своїх літописних повістей він вніс не мало різного роду народних оповідань, переказів, поговірок і приповідок.

---

1 Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор. 152.

2 Щодо достовірності літопису як історичного джерела див. М. Петровський., Нариси з історії України (досліди над літописом Самовидця).

У силу всіх цих якостей літопис Самовидця більше, ніж будь-яка з більш ранніх літописних пам'яток, набув виразного національного характеру.

Літопис Самовидця є одним із зразків української літературної мови XVII ст. Незважаючи на архаїзми, різного роду місцеві діалектизми, полонізми та інші мовні та стилістичні особливості, які пояснюються умовами часу, твір Самовидця яскраво свідчить, що в українській літературній мові XVII ст. була міцна основа живої народної мови [1].

Певне, хоч і допоміжне, значення в розвиткові української історичної літератури XVII ст. мають інші, менш важливі літописи. З них можна назвати Хмельницький літопис, який містить у собі стислі оповідання про ряд подій з історії України від 1636 по 1650 р. Вперше цей літопис був надрукований Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів у 1878 р як свого роду вступ до літопису Самовидця. Названий він так тому, що в ньому вміщено оповідання і замітки з історії Поділля, зв'язані переважно з містом Хмельником і його околицями. Автор — невідома особа походженням з Хмельника.

У Хмельницькому літопису вміщені в хронологічній послідовності короткі оповідання про події різноманітного змісту і характеру — про діяльність польських урядових осіб на Поділлі, про неврожай, голод, про боротьбу козацтва з Польщею наприкінці 30-х років XVII ст. Тут ми знаходимо також кілька поширених оповідань про початок визвольної війни — про поразку польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем (1648 р.), про події визвольної війни на Поділлі, зокрема про розгром М. Кривоносом військ Яреми Вишневецького в Немирові, Животові, Махновці, Бердичеві, про знищення магнатів і шляхти в Тульчині в маєтках князя Четвертинського, про те, як «в Полонному і Констянтинові-Старому кров'ю ріки плинули» [2] тощо.

Ці оповідання вміщені під 1648 р. і закінчуються описанням перемоги повстанців на чолі з Б. Хмельницьким під Пилявцями.

Під 1649 і 1650 рр. літопис містить короткі оповідання про події під Збаражем, про великі людські жертви, що поніс у цих битвах український народ. Внаслідок цих подій «не душечка загинула, не душечка теж і в орду пошла!» [3], як образно висловився літописець. Описуючи події 1650 р., коли тимчасово вщухли битви, все ж, за виразом автора літопису, «мало людям бідним било отради» [4]. Йде мова про неврожай, дорожнечу, а також голод.

---

[1] Про мову літопису Самовидця див. І. З. Петличний, Граматичні особливості мови літопису Самовидця, «Питання українського мовознавства», книга перша, Вид-во Львівського університету, 1956, стор. 76—99.

[2] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор. 79—80.

[3] Там же, стор. 81.

[4] Там же.

Мова Хмельницького літопису дуже близька до народної української мови правого берега Дніпра, завдяки чому події, викладені в літопису, повстали в яскравих фарбах. З образністю автор показав, як «на Вкраини ріки зафарбовалися от крыві людськои, повны были болота трупу ляцкого, а повны пали были трупу козацкого по містах»[1].

До місцевих українських пам'яток літератури та історіографії XVII ст. ми можемо віднести Львівський руський літопис, названий так умовно, тому що він був знайдений у Львові західноукраїнським істориком XIX ст. Д. Зубрицьким.

У Львівському літопису описані події від 1498 р. по 1649 р., причому докладно від 1630 р.; в них відображені, головним чином, козацько-польські відносини і визвольна боротьба українського народу до 1649 р. в межах західної частини України — Київщини, Поділля і Галичини. Автором цього літопису вважається особа з високою для свого часу освітою Михайло Гунашевський, який служив канцеляристом у генеральній гетьманській канцелярії і, таким чином, був не лише свідком, а й учасником подій визвольної війни. Тому його свідчення є до певної міри достовірними, а отже, і важливими з точки зору як джерелознавства, так і історіографії та літератури.

Питання про знаходження і перші публікації Львівського літопису з'ясував акад. М. С. Грушевський в своїй статті «О так называемой Львовской летописи (1498—1648) и ее предполагаемом авторе»[2]. Вперше Львівський літопис був надрукований у 1839 р. Товариством історії і древностей Російських при Московському університеті, під редакцією М. П. Погодіна[3].

Замість передмови Погодін супроводив свою публікацію приміткою, що літопис доставлений йому в новій копії із Львова і надрукований тут з точністю, числа означені в оригіналі церковними літерами; над «и», крім знаку, що тут вживався, поставлені в певних місцях ще два, які тут випущені, в зв'язку з відсутністю таких у друкарні. Отже, Львівський літопис був складений мовою, близькою до західноукраїнської. Погодін наблизив мову опублікованого ним тексту до російської мови.

Копія літопису, що була надіслана Погодіну, списана з оригіналу, який зберігався в архіві Львівського Ставропигійського братства. Цей оригінал згодом зник з архівосховища братства і переходив із одних приватних рук до інших. Нарешті він потрапив невідомими шляхами до галицького історика XIX ст. А. Петрушевича; літопис був надрукований ним у 70-х роках в

---

[1] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор. 78.

[2] «Известия Академии наук СССР», серия VII, отд. общ. наук, 1931, № 5, стор. 569—588.

[3] Львовская русская летопись, Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей Российских, т. III, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267.

його найбільшій праці «Сводная Галичско-русская летопись»[1].

Оригінал так званого Львівського літопису є часткою записної книги, або альбому, складача його Михайла Гунашевського, який зробив у ній останній запис наприкінці 1649 р. або на початку 1650 р. і, невідомо з яких причин, далі цих записів не продовжував.

Михайло Гунашевський походив з шляхетської родини східного Поділля, з Брацлавського воєводства, навчався у Межибожі, в 20-х роках проживав у Галичині—у Львові і Ярославлі на Сяні. В 30-х роках він уже був жителем Східної України і розповідає про себе як настоятеля Межигірського монастиря біля Києва. Записи про козацькі війни з Польщею в 30-х роках, особливо оповідання про селянсько-козацьке повстання 1830 р. на Переяславщині і Київщині характеризують Гунашевського як великого прихильника козацтва і патріота своєї вітчизни. Цим патріотизмом пронизана більшість його повістей про історичні події, що відбувалися на середньому Наддніпров'ї, свідком яких був автор.

В 40-х роках XVII ст., очевидно внаслідок утисків антиуніатів, після поразки козацьких повстань 30-х років і запровадження ординації 1638 р., Гунашевський знову опинився у Галичині. Він перебуває на початку 40-х років у Замойській академії і протодияконом Львівської єпархії. В його творі ми знову зустрічаємо записи про події в Галичині — у Львові, Ярославлі та інших містах. Все ж у його полі зору продовжує стояти героїчна боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Літопис закінчується оповіданням про перший період визвольної війни 1648—1649 рр. Свідчення Гунашевського, що відображені в так званому Львівському літопису, починаючи, особливо, від 1830 р. і до 1648—1649 рр., є в значній мірі достовірними. З цього погляду літопис є важливою пам'яткою джерелознавчого характеру і цінним літературним твором української історіографії. В ньому сильніше, ніж у будь-яких пам'ятках подібного роду, в коротких записах чується дух епохи, її віяння, настрої суспільних груп тогочасної України тощо.

Автор з 1498 р. занотовує коротко події, запозичені ним з інших джерел. З 1630 р. і до кінця своїх записів він прагне бути оповідачем-сучасником видатних подій народної героїки. Твір Гунашевського не є літописом в прийнятому розумінні цього слова, а добре скомпонованими історичними повістями. Це навіть скоріше літературно-історичні мемуари особи, що душевно переживала описані ним події, будучи ідейно на боці справедливих прагнень свого народу.

---

[1] Докладно див. М. Грушевский, О так называемой Львовской летописи (1498—1648) и ее предполагаемом авторе, «Известия АН СССР», серия VII, отд. общ. наук, 1931, № 5.

Події визвольної війни і другої половини XVII ст. в коротких хронологічних анотаціях від 1648 до 1700 р. знайшли відображення в Добромильському літопису, складачем якого, як свідчить заголовок, був священик містечка Добромилі в Галичині Семен Коростенський [1]. У Добромильському літопису відображені в порядку простого хронологічного переліку, головним чином, війни Польщі і українського козацтва правого берега Дніпра з турецькою агресією в другій половині XVII ст. Подібний зразок історичної літератури, так само, як і Львівський літопис, не можна назвати літописом. Це упорядкована на польський зразок хроніка найголовніших подій, особливо тих, свідком яких був складач літопису.

Монастирські літописи XVII ст.

Серед місцевих літописів України цікавими пам'ятками XVII ст. є група коротких монастирських літописів. Серед них певне місце займає Межигірський літопис, названий так тому, що він був складений і зберігався довгий час у Межигірському монастирі, недалеко від Києва. У рукопису він містить описання місцевих подій Київщини і Волині з 1393 по 1620 р. В іншому варіанті списку він охоплює і дальші події — від 1608 до 1700 р. [2]. Складачем літопису, як прийнято вважати, був настоятель Спасо-Межигірського монастирського собору Ілля Кощаківський [3]. В літопису звертається увага, головним чином, на козацькі рухи та на різні менш важливі події, що відбувалися в Києві, Переяславі та їх околицях. Для пізнання історії козацьких рухів і визвольної війни Межигірський літопис як додаток до інших літописних пам'яток становить значний інтерес як пам'ятка української історичної літератури.

Під час одної з виставок рукописних пам'яток України у Львові в 1890 р. Іван Франко звернув увагу на невідомий до того часу рукопис в 150 сторінок під назвою «Синопсис, або коротка збірка історій» [4] і надрукував про неї невелику розвідку [5]. Власне, літопис XVII ст. займає в книзі лише 60 сторінок. Крім того, тут вміщено як додаток кілька документів, виписаних з львівських актів городських, що містять в собі надавчі записи

---

[1] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 239.

[2] Там же, стор. 93—99.

[3] Там же, стор. XXVIII.

[4] Синопсис, или краткое собрание историй о созидания святые обители общежительная Поргорецкыя, древне именуемая Плесницкыя, купно же и воспоминание о сооружении святыя церкви Преображения Господня в той же святой обители, списася року божого 1699.

[5] Іван Франко (Мирон), Летопись Подгорецкого монастыря, «Киевская старина», 1890, кн. VII. Підгірці — село в Галичині, на півдорозі між Золочевим і Бродами.

на користь монастиря. Решту місця займають описи або «реєстри» книг і церковного майна, яке належало монастиреві.

Підгорецький літопис торкається, головним чином, історії церковно-монастирського життя. Ідеологія автора, як і всіх представників історіографії й літератури доби середньовіччя, а особливо монастирських літописців, пронизана християнським провіденціалізмом. Проте невідомий автор не міг обійти питань громадського, державного і суспільного життя Галичини. Тут згадується під 1672 і 1676 роками про походи Дорошенка разом з турками на Поділля, причому війни і перехід Дорошенка на бік турків автор називає з презирством «дорошенщиною». Під 1688 р. розповідається про вторгнення турків на територію Бродського повіту, до якого належало Підгір'я, про спустошення його, про «чудо», яким нібито врятувала богоматір монастир від турецької руїни. До речі, такі легенди були непоодинокими. З них виростали різноманітні кантати і пісні на зразок тих, що поширювалися сліпцями-кобзарями про дивне врятування Почаєва тощо [1]. Ці легенди були закликом до боротьби з турецькою агресією, яка в другій половині XVII ст. нависла страшною загрозою над Правобережною Україною, Поділлям, Галичиною і Польщею. Перед лицем цієї загрози згладжуються, а в окремих випадках зникають старі суперечки між православними, з одного боку, і католиками та уніатами — з другого. Питання про ці суперечки в західноукраїнських літописах кінця XVII ст. майже зникає або принаймні свідчення про них ми зустрічаємо рідко.

Слід без сумніву погодитися з думкою Івана Франка, висловленою в його короткому дослідженні, що Підгорецький літопис, або, як він називається у заголовкові, — «Синопсис», є якщо не дуже важливим, то все ж цікавим джерелом для історії Прикарпатської Русі, переважно з 1662 до 1699 р.

Останньою з відомих літописних пам'яток України XVII ст. монастирського походження, що заслуговує на увагу, є літопис Леонтія Боболинського [2]. Рукопис літопису спочатку зберігався в Новгороді-Сіверському, в Спасо-Преображенському монастирі, а в 1717 р. був відданий монастирською адміністрацією до книгосховища Чернігівського кафедрального собору. Пізніше рукопис літопису Боболинського належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії.

Про автора літопису ми маємо дуже скупі відомості. Він був ченцем Київського Видубецького монастиря, де й почав

---

[1] Кантата «Ой зійшла зоря вечорова над Почаївом стала» та ін.

[2] «Летописец сій есть Кроника з розних авторов и гисториков многих диалектом есть написана в монастиру Свято-Троицком Илинском Черниговском нермонахом монастыря Выдубицкого Киевского, року от Рождества Христова 1699, месяца априля дня 23». Уривки з літопису Боболинського, вміщені як додаток до літопису Григорія Грабянки, К., 1854.

складати свій компілятивний твір, який закінчив у 1699 р., після переходу з Києва в Іллінський монастир у Чернігові. Помер Боболинський в Новгороді-Сіверському не раніше 1700 р. Мова літопису в своїй основі церковно-слов'янська з великими елементами народної української галицько-подільського діалекту, що говорить про походження літописця з Правобережжя. Про те, що автор є уродженцем західної частини України, особливо свідчать мова його вступу до твору — «Слово ко любимому читателю всякому», повість «Про Івону, господаря Волоського», «Повість про Підкову, господаря Волоського», «Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин» та ін.

Рукопис Боболинського має 636 аркушів і являє собою досить велику книгу. На жаль, з неї надрукована лише невелика, правда, найцікавіша і найважливіша з точки зору літературознавчої й історіографічної, частина, в якій розповідається про події другої чверті XVII ст., сучасником яких був автор.

З передмови «Слово ко любимому читателю всякому» ми можемо судити про методологічні засади твору, а власне—про ідеологію автора і його погляди на історію як предмет. Зразком для літописця служили церковно-повчальні, моралізуючі твори ранньосередньовічної літератури, — повчання отців церкви і біблійно-євангельські повісті. На зразок давньоруських літописців XI—XII століть, Боболинський розглядає явища природи і людського суспільства як невідворотний наслідок створіння божественного провидіння і волі божої. Провіденціалізм Боболинського виступає сильніше, ніж в будь-якому іншому українському літопису XVI—XVII століть.

Українські літописи XVII ст. монастирського походження були останнім живим відгомоном давнього київського чернечого літописання XI—XII століть.

Властивий християнському віровченню провіденціалізм у поглядах на суспільне життя церковні книжники, в тому числі літописці, особливо на півдні Русі, пронесли через сім століть, від «Повести временных лет» до українських літописів кінця XVII ст. включно. Одночасно вони, як тільки торкалися важливих сторін сучасності, неминуче ставали на позиції раціоналізму в осмисленні тих чи інших фактів.

Твір Леонтія Боболинського є нічим іншим, як компілятивним зведенням свідчень про події церковної і громадянської історії від міфічного створення світу до середини XVII ст. Далі йдуть оповідання про історичні події, сучасником яких був автор. Вони становлять найцінніщу частину цієї цікавої пам'ятки літератури й історіографії. Давній історії, написаній на підставі матеріалів, здобутих з різних джерел, — з біблії, творів латинських і грецьких істориків, різних польських і литовських хронік, з давніх руських літописів, які, ймовірно, зберігалися у Видубецькому монастирі, автор присвятив більшу половину своєї книги. Ця велика частина літопису Боболинського стано-

вить незначний інтерес, вона вносить небагато нового в літературознавство й історіографію в порівнянні з староруськими, російськими та попередніми українськими літописами.

Найціннішими повістями літопису є оповідання про визвольну боротьбу українського і сусідніх народів Валахії і Молдавії проти турецького панування. В оповіданнях «Про Івону, господаря Волоського» та «Повісті про Підкову, господаря Волоського» розповідається про спільну героїчну боротьбу молдавського народу і українського козацтва проти турецької навали біля Дунаю. Це — першорядне джерело, в якому відображена участь козацтва в молдавських подіях, спільна героїчна боротьба молдавського і українського народів з турецькою агресією.

«Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин», про славну перемогу над турками і татарами, про прихід військ «православних», як автор називає козацьке і російське війська, про прихід багатьох «царських сил і військ Запорозьких»[1] є чудовими оповіданнями, в яких відображена боротьба з Туреччиною на Правобережжі, сучасником якої був автор. У цих оповіданнях Боболинський докладно описав героїчну боротьбу козацтва разом з російськими військами під час наступу Туреччини на Правобережжя, зокрема розгром турків у першому і другому чигиринських походах 1677—1678 рр.

Тема боротьби з найлютішим ворогом—Турецькою імперією в українській історіографії останньої третини XVII ст. стає найгострішою і найактуальнішою. Зокрема літопис Боболинського являє собою зразок патріотичного твору, проінятого великою турботою про долю вітчизни і ненавистю до турецьких загарбників.

Так само, як у галицьких літописах того часу, у творі Боболинського питання боротьби з Польщею, з католицизмом і унією втрачають актуальність. Вони часом лише випадково випливають на сторінках літопису, але лише як спогади минулого і певне застереження для сучасників. Наприклад, наприкінці літопису Боболинського вміщено лист Київського митрополита Ісаії Копинського, написаний в 1634 р. до князя Яреми Вишневецького, в якому в гострій формі засуджується перехід Вишневецького в католики і оцінюється цей вчинок як антипатріотичний.

«Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича та київський «Синопсис»

Наприкінці XVII ст. в українській історіографії наступає занепад такого жанру історичної літератури, як літописи. Особливо втрачає колишнє своє значення місцеве літописання,

[1] Отрывки из летописца или кроника Леонтия Боболинского. Приложение к летописи Григория Грабянки, К., 1654, стор. 301—319.

Стислі літописні хроніки, подібні до Межигірської, Львівської, Хмельницької, в яких відбивалося обмежене коло місцевих подій, з кінця XVII ст. майже зовсім зникають. Освічених українських політичних і церковних діячів тепер приваблюють нові проблеми, що висувалися новими політичними обставинами, зв'язаними з закріпленням успіхів возз'єднання України з Росією.

Ще до Переяславської ради 1654 р., як відомо, зростали сили, що тяжіли до возз'єднання з Росією. Ці возз'єднавчі тенденції в народі, а також в середовищі передових діячів козацтва, міщанства та духовенства найбільше були помітними в ідеологічній сфері — в галузі освіти, літератури, мистецтва, релігійно-церковного життя тощо. Передові діячі культури антипольського напрямку, в силу свого провідного становища в політиці, в своїх літературних творах і політичних документах формулювали те, що вже існувало реально в галузі економічних, військових та політичних відносин між Україною і Російською державою.

Культурні зв'язки двох братніх народів зміцнювалися ще напередодні визвольної війни, в часи впертої боротьби з католицизмом та унією наприкінці XVI і на початку XVII ст. На Україні розгорнули освітню роботу братські школи, особливо Києво-Могилянська академія, яка стала центром освіти всієї Південної, Західної та Північної Русі. В Київській академії навчалися не лише українці і білоруси, що здавна жили об'єднано в складі великого князівства Литовського, а й діти знатних осіб з Російської держави. До нас дійшли відомості лише про деяких москвичів — вихованців Києво-Могилянської академії, наприклад, Зеркальникова Порфірія Трохимовича. Повернувшись після навчання із Києва до Москви, Зеркальников в 40-х роках XVII ст. сприяв викликові туди київських вчених Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського і Федора Баєвського, які продовжували культурну діяльність у Росії. В Київській академії в XVII ст. здобували освіту й інші москвичі — стольник Іван Обідовський, автор відомого російського азбуковника Каріон Істомін, Конон Зотов та ін.[1].

Після возз'єднання України з Росією, з другої половини XVII ст., аж до відкриття Московського університету (1755 р.) відбувається безперервний рух культурних діячів, вихованців Київської академії, в Москву й інші міста Великоросії. Серед них Симеон Полоцький, Стефан Яворський, в часи Петра I — Феофан Прокопович і багато інших, що відзначилися своєю активною діяльністю в справі поширення освіти і розвитку культури в Росії.

Такий інтенсивний процес культурного єднання не міг не по-

---

[1] Проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні, К., 1924, стор. 157.

значитися на розвиткові суспільно-політичної думки на Україні, відображеної в літературі, зокрема історичній, у творах, авторами яких були переважно педагоги і вихованці Київської академії. Об'єднавчі тенденції в історіографії знайшли свій вираз перш за все в показові спільних історичних джерел походження російського і українського народів, в їх боротьбі за возз'єднання в єдиній державі в часи польсько-шляхетського панування. До таких творів ми можемо віднести «Хроніку» Феодосія Сафоновича і київський «Синопсис», авторство якого безпідставно приписується деякими істориками і літературознавцями архімандритові Києво-Печерського монастиря Інокентію Гізелю.

Колишній педагог Київської академії Феодосій Сафонович між 1655—1672 рр. був ігуменом Київського золотоверхого Михайлівського монастиря і ректором Академії. В 1672 р. він склав свій компілятивний твір «Хроника из летописцев стародавних, из св. Нестора печерського и иных, также из хроник польских о Русии, отколь Русь началася и о первых князех русских и по них дальших наступаючих князех и о их делах, собранная працою иермонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастыря золотоверхаго Киевскаго, року от сотворения свету 7180, а от Рождества Христова 1672» [1].

По заголовку твору ми можемо судити, якими джерелами користувався автор і яку мету він ставив перед собою. В основу «Хроніки» покладено стародавні руські літописи XI—XII століть та польські джерела, що були доступні Сафоновичу. З польських джерел автор найбільше користувався творами Матвія Стрийковського [2]. «Хроніка» Сафоновича не дійшла до нас в оригіналі, а лише в різноманітних списках [3].

Твір Сафоновича хронологічно охоплює собою матеріал давньої історії Русі до кінця XIII ст., відповідно до Іпатіївського літописного списку. В цій першій частині висвітлено події, які стосуються головним чином ранньої південноруської історії. Цим самим Сафонович зв'язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд сторін історичного розвитку у взаємному зв'язку періоду стародавнього з новішим, аж до його сучасності, до другої половини XVII ст. Разом з тим у першій частині історія України показана в єдності з усією Руссю — Північною і Західною. Історичні початки свого народу Сафонович веде разом з початковою історією російського народу з найдавніших часів від східнослов'янської старо-

---

[1] А. Старчевский, Очерки литературы русской истории до Карамзина, СПб., 1845, стор. 74.

[2] Твори Стрийковського «Opisanie sarmacij europejskej» і «Kronika polska, Zmudska, Litewska i wszystkiej Rusi».

[3] Докладне описання списків «Хроніки» подав А. Старчевський в праці «Очерки литературы русской истории до Карамзина», СПб., 1848, Див. також А. Попов, Обзор хронографов русской редакции, вып. 2, М., 1862; Избранник славянских и русских сочинений и статей, М., 1869.

руської гілки. В цій частині автор «Хроніки з літописців стародавніх» мало що вніс нового порівняно з його попередниками та сучасниками, представниками великоросійської і української історіографії.

Оригінальною компіляцією «Хроніки» є друга її частина, яка характеризує нові, порівняно з українськими літописами XVII ст., явища в історичній думці України. Друга частина, власне, не є хронікою, це й не літопис. Вона являє собою збірник історичних повістей про найвизначніші історичні події в Північно-Східній Русі, а головне України від кінця XIII до кінця XVII століття. Це історія України, викладена у зв'язку з історією російських і білоруських земель. Цим викладом, яким певною мірою автор зв'язав історію всіх трьох частин давньої Русі в єдине ціле, він прагнув відповісти на актуальні питання, висунуті епохою, про закономірність і історичну умотивованість боротьби за возз'єднання України й Білорусії з Великоросією.

Історичні концепції про спільне походження російського і українського народів у «Хроніці» Сафоновича ще мало виразні. Вони викладені в розрізнених, слабко зв'язаних між собою оповіданнях про події в окремих частинах Русі. Яскравіше загальноруські тенденції ми бачимо у київському «Синопсису», що, з одного боку, ніби завершує собою розвиток історіографії XVII ст., а з другого — відкриває нові явища в ній. В «Синопсису» виражено прагнення до систематичного викладу української історії в зв'язку з історією Росії, з якою возз'єдналася Україна.

«Синопсис» означає короткий історичний огляд. Він був написаний у Київсько-Печерській лаврі і вперше надрукований в 1674 р. Цей твір довгий час служив свого роду підручником для вивчення вітчизняної історії і витримав близько тридцяти видань.

У порівнянні з «Хронікою» Сафоновича «Синопсис» бідніший на зміст і використані джерела. Власне автор «Синопсиса» більше користувався названою «Хронікою», ніж першоджерелами. Перевага його над «Хронікою» полягає у виконанні певного ідейного задуму автора щодо цілісного показу історії України в нерозривному зв'язку з російською історією. Про ідейну цілеспрямованість «Синопсиса» можна скласти уявлення з довгого його заголовку: «Синопсис или краткое собраніе от разных летописцев о начале славяно-российского народа, і первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии святого благоверного великого князя Киевского и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его российская даже до пресветлаго и благочестивого государя нашего и великого князя Алексея Михайловича всея Великие, Малые и Белые Росси самодержца».

Отже, автор «Синопсиса» поставив перед собою завдання викласти історію всієї Русі від стародавніх часів до возз'єднання України з Росією, до царювання Олексія Михайловича, що

прийняв титул государя всієї Великої, Малої і Білої Русі, аж до 70-х років XVII ст., коли складався твір. Складач «Синопсиса» взявся за розв'язання складного завдання, яке в подібній площині ще не ставилося в українській історичній літературі. Проте він виконав свій задум з великими прогалинами і всупереч багатьом відомим уже тоді джерелам. До «Синопсиса» потрапило безліч легенд і недостовірностей, які перейшли в історичну літературу XVIII ст. і від яких довго довелося очищатися історичній науці.

Автор «Синопсиса» відвів велике місце Києву і Україні в загальноруській історії. Проте він випустив з поля зору такий визначний період, як визвольна війна 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією. Чим пояснити, що ця гостра політична тема, яка займала в українській історіографії центральне місце, у «Синопсису» навмисне обійдена. Відповісти на це питання можна при умові, якщо прийняти до уваги час, а головне — соціальне середовище, в якому писався цей твір.

Українське духовенство, особливо вища ієрархія, не стояло осторонь політичного життя і боротьби, а, навпаки, брало в ньому активну участь. Поряд з возз'єднанням України з Росією постало питання про возз'єднання української церкви з московською патріархією і перехід Київської митрополії від східних патріархів під зверхність патріарха Московського. Ще в 1654 р. у ставленні до возз'єднання, здійсненого Богданом Хмельницьким, вищі українські церковні владики на чолі з митрополитом Сільвестром (Косовим) були неоднодушними і присягнули цареві під великим натиском козацтва. Україна возз'єдналася з Росією за Переяславським актом 1654 р., але справа возз'єднання провідної феодально-кріпосницької ідеологічної інституції, української і російської церков затягнулася ще на цілих тридцять п'ять років, до 1689 р. Отже, в час написання «Синопсиса» українське духовенство ще було незалежне від Московської патріархії, яка вела разом з урядом активний наступ в напрямкові приєднання Київської митрополії. Воно, до речі сказати, продовжувало займати подвійне становище, а глава церкви київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський був на стороні Польщі і лишався ворожим у відношенні до Москви.

Колектив ченців Києво-Печерського монастиря на чолі з архімандритом Інокентієм Гизелем займав також подвійне становище у відношенні до Російської держави, але що торкається підлеглості московському патріархові, то Київська лавра, яка користувалася ставропигією, захищалася від наступу Московського патріарха навіть після офіціального об'єднання української і російської церков.

Оскільки Київ після Андрусівського договору належав до Російської держави, в політичному відношенні духовенство його

повинно було виконувати волю уряду, а в сфері церковній воно продовжувало зберігати незалежність від Москви і підкорялось митрополиту Тукальському з його прошляхетською польською орієнтацією. Автор «Синопсиса», щоб не потрапити в неласку тієї або іншої сторони — урядової Московської і церковно-управлінської митрополитської, автономістичної, або краще сказати пропольської, волів за краще обійти мовчанкою події визвольної війни, що закінчилися відірванням України від Польщі і возз'єднанням її з Росією.

Питання про авторство «Синопсиса», на нашу думку, лишається і до цього часу відкритим, хоч значна частина істориків вважає ним Інокентія Гизеля. Ми мусимо нагадати, що політичні погляди й ідеологія архімандрита Києво-Печерської лаври не збігаються з ідейною спрямованістю «Синопсиса». Інокентій Гизель народився і почав своє навчання у польській частині Пруссії, потім продовжував учитися в Києві. Звідси Петро Могила послав його на навчання у відомий Львівський колегіум. Отже, юні роки Гизеля пройшли в польському оточенні. Повернувшись із Львова до Києва, Гизель одержав посаду вчителя, а з 1654 р. ректора Київської академії.

Під час присяги російському цареві у 1654 р. Інокентій Гизель приєднався до тієї частини української православної ієрархії, що певний час відмовлялася присягати. В період боротьби за возз'єднання церков він був прибічником Нелюбовича-Тукальського, але вів подвійну гру. У 70-х роках XVII ст. він переписувався з царем Олексієм Михайловичем, який шукав ідейної підтримки у православного Києво-Печерського монастиря, на чолі якого стояв Гизель. Цій видимій прихильності до Росії сприяла обставина, зв'язана з турецькою навалою. Українське духовенство разом з народом було вороже настроєне проти турецької навали і агентури турків в особі Юрія Хмельницького, а особливо П. Дорошенка. Гизель був одним з тих, хто умовляв Дорошенка порвати з турками і лишитися вірним православному Московському цареві. Опорою православ'я в ідейній боротьбі проти турків і їх ставлеників правобережної старшини були найавторитетніші монастирі — Києво-Печерський і Почаївський. Перед загрозою турецької навали Гизель мусив переорієнтуватися на Росію. Внаслідок цього з його дозволу, або благословення, з Києво-Печерського монастиря і вийшов «Синопсис» невідомого автора, прихильника возз'єднання України з Росією. Цей твір монастирського походження, пронизаний ідеєю провіденціалізму духовної особи, але за своїм змістом й ідеологією він не може належати перу Гизеля.

Інокентій Гизель був високоосвіченою особою і добре обізнаний з тогочасною історичною літературою та джерелами. Він не міг допустити фальшивого підходу до джерела і з'ясування ряду історичних явищ та фактів. В «Синопсису» зустрічаються такі, навіть для того часу грубі помилки, яких

ніяк не міг допустити високоосвічений книжник, вихованець відомих Київського і Львівського колегіумів і ректор Київської академії Інокентій Гизель[1].

Автор «Синопсиса» монархіст, він керується типовою для тодішньої не української, а російської історіографії феодально-кріпосницького періоду концепцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі Руссю Московською, в особі російського самодержавства. Возз'єднання України автор тлумачить як повернення її земель під високу скіпетроносну руку російського монарха. «Синопсис» пронизаний монархічною ідеологією. Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підкорені обгрунтуванню прав російської монархії на володіння Україною.

Виклад починається, на зразок «Повести временных лет», біблійною легендою про походження народів взагалі, зокрема слов'янських. У зв'язку з цим стоїть питання про початок словено-російського народу, якого автор «Синопсису» виводить від легендарного Мосоха, шостого сина біблійного Іафета — сина Ноя, врятованого богом від всесвітнього потопу. Від Мосоха ніби пішла також назва Москви. Походження терміну «Россы» в «Синопсису» тлумачиться як розсіяні по різних місцях слов'яни, тобто від слова «россеяние» і т. ін.

Історію слов'ян і Київської Русі, таким чином, автор «Синопсиса» побудував на різноманітних байкових, невірогідних навіть для того часу джерелах і вигадках, випустивши з поля зору відомі тогочасній освіченій громадськості достовірні джерела.

В «Синопсису», як короткому історичному огляді, зосереджено увагу лише на окремих, часом не завжди важливих питаннях. Все ж, найяскравіше тут постали дві проблеми — перша, це показ спільного походження російського, українського і білоруського народів від давніх слов'янських племен, об'єднаних під зверхністю київських князів. Друга — актуальна проблема — висвітлення питання боротьби з татарською і турецькою агресією, яке гостро стояло в 70-х роках XVII ст. Не випадково автор «Синопсиса» вдався до показу спільної героїчної боротьби російського і українського народів з їх зовнішніми ворогами. Він вмістив у свої праці оповідання про спустошення Києва татарами Батия і розгром полчищ Мамая на Куликовому полі. Цим ніби нагадувалося про споконвічну боротьбу російського і українського народів з навалою татар, а пізніше турків. Ці оповідання з більш давньої історії ніби перегукувалися з сучасністю і нагадували не лише про минуле, а й про сучасну реальну небезпеку, що загрожувала Україні в 70—

---

[1] Фактичні невірогідності «Синопсиса» докладно розглянув А. С. Лаппо-Данилевський у своєму творі «Очерк развития русской историографии. Введение», «Русский исторический журнал», 1920, № 6, стор. 16—23.

80-х роках XVII ст. від Туреччини і Кримського ханства. Не випадково у «Синопсису» третього видання 1680 р. було додано коротке оповідання про другий похід турків на Чигирин в 1778 р. і розгром цієї навали російсько-українськими військами.

З офіціальної політичної точки зору, якої дотримувався автор «Синопсису», він визнав російське самодержавство і претензії московських царів на Україну, як нібито на їхню «споконвічну прабатьківську вотчину». Автор закінчує свою книгу звичайним для того часу молитовним благанням бога утвердити панування царя Олексія Михайловича над Україною з Києвом разом, з побажанням, щоб «його царська пресвітла величність був завжди побідоносним над всякими ворогами і супротивниками».

Київський «Синопсис», якому б авторові він не належав і які б помилки і недостовірності в ньому не існували, знаменував собою певний крок вперед у розвиткові історичної думки на Україні і в Росії в XVII ст. В ньому зроблено спробу відобразити історичне минуле українського народу в зв'язку з історією братнього російського народу і цим відповісти на ряд актуальних питань тогочасних відносин України з Росією.

IV. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII ст.

Суспільно-політична основа і загальні риси української історіографії XVIII ст.

Історичні знання у XVIII ст. розвивалися в умовах, коли Україна не становила єдиної цілісної державної території. З кінця XVII ст., від «Вічного миру» 1686 р. визначився її поділ між Російською державою і Польщею, що тривав до кінця XVIII ст., аж до розподілу Речі Посполитої. Головна частина українських земель — Лівобережжя і Київ з його областю міцно закріпилися за Росією. Тут, незважаючи на колоніальну політику царського уряду, найактивніше розвивалось економічне, політичне і культурне життя українського народу. Київ і полкові міста Лівобережжя продовжували залишатися центрами національної культури, охоронцями культурних традицій українського народу, що знайшло своє відображення в народній творчості, а також в різних жанрах літератури, особливо історичної.

Разом з тим історичні знання, як і інші галузі української культури, в цей період розвивалися в суперечливих, а під кінець XVIII ст. тяжких соціально-політичних умовах. Возз'єднання України з Росією відкривало можливості активнішого розвитку національної культури в порівнянні з періодом польсько-шляхетського панування на Україні. Проте реакційна політика царизму та експлуататорські класові інтереси керівних феодально-

кріпосницьких кіл української старшини гальмував цей розвиток.

У другій половині XVII і на початку XVIII століття в соціально-економічному житті України сталися значні зміни. В цей період, а особливо протягом XVIII ст., тривав процес поступового закріпачення посполитих та частини козацтва старшиною й перетворення старшини в дворянський стан. Цей процес відбувався в силу закономірного розвитку феодально-кріпосницьких відносин, що зміцнювалися на Україні після визвольної війни і возз'єднання України з Росією. Військові керівні чини козацтва, користуючись політичною владою і підтримкою царського уряду, захоплювали землі, відвойовані народом у польських магнатів та шляхти. Відбувався дальший наступ старшин на економічні та політичні інтереси посполитих і козаків. Старшини прямим насильством та сваволею, а також завдяки гетьманським універсалам і царським надавчим грамотам захоплювали величезні простори не лише колишніх польських шляхетських, а й селянських земель. В силу поступового обезземелення і політичного безправ'я посполиті потрапляли в тяжку соціально-економічну залежність від земельних власників, що перетворювалися з військових чинів у великих багатіїв-кріпосників. Особливо великі земельні надбання старшина здобула з гетьманом за часів Мазепи (1687—1708 рр.) та його наступників.

Реформи Петра I торкнулися великою мірою і України. Вони відіграли певну прогресивну роль в розвиткові її економіки; швидше стало розвиватися багатогалузеве сільське господарство, різного роду промисли, мануфактури, торгівля тощо. Проте цей процес відбувався в умовах панування кріпосницьких відносин, і всі заходи царського уряду проводилися за рахунок тяжкої кріпосницької експлуатації селянства, яке мусило нести не лише панщину, а й державні повинності — військові постої, постачання продуктів і різних матеріалів для потреб тривалої Північної війни, будувати укріплені лінії, канали тощо.

Петро I, подібно до того, як у Росії він вживав жорстоких заходів проти боярства і всілякої іншої опозиції, на Україні, особливо після зради Мазепи, крутими засобами принизив політичну роль старшини, позбавивши її автономістичного урядування шляхом скасування гетьманства в 1722 р. і утворення Малоросійської колегії. Проте ці заходи не торкнулися багатств старшини в цілому та її місця в суспільно-політичному житті. Економічні і політичні інтереси старшини лише дещо ущемлялися тим, що царський уряд став роздавати на Україні землеволодіння і високі державні посади російським сановникам. Разом з тим поступове введення російських, самодержавно-кріпосницьких порядків лише сприяло безцеремонним засобам грабунку і експлуатації старшиною посполитих і козаків, загарбання їх земель та поступового закріпачення. Внаслідок полі-

тики старшини, підтримуваної царським урядом, по ревізії 1729—1730 рр. 70% селянських дворів виявилося в руках приватних власників та монастирів і лише 12% залишилося вільних військових. Решта належала до категорії рангових, ратушних, державних та інших категорій селян. До 30-х років XVIII ст. старшина цілком сформувалася як вищий стан феодально-кріпосницького класу українського суспільства. З цього часу вона починає в масових масштабах добиватися разом з українською шляхтою урівняння в правах з російським дворянством. Першою спробою такого домагання було клопотання гетьмана Данила Апостола перед урядом Анни Іванівни «про урівняння малоросійських чинів з російськими табельними». Ці домагання українського панства цілком здійснилися лише через п'ятдесят з лишком років під час царювання Катерини II, яка в 1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству».

В силу загострення класових суперечностей XVIII ст. характеризується масовими селянськими й козацькими рухами на всіх частинах поділеної території України лівого і правого боків Дніпра — повстання під проводом Палія і Самуся на початку XVIII ст., народний рух проти експлуататорської гнобительської політики і зради Мазепи. Українське козацтво брало участь в загальноросійських антикріпосницьких виступах К. Булавіна і О. Пугачова. Останніми з стихійних вибухів селянського незадоволення на Лівобережній Україні у XVIII ст. було повстання в с. Турбаях (на Полтавщині) і рух пікінерів.

У 50—60-х роках розгорнувся селянсько-козацький рух гайдамаків на Правобережжі, що здобув своє могутнє завершення у відомій Коліївщині 1768 р. В Галичині діяли селянські загони опришків.

У цих умовах гострої соціальної боротьби панівний клас феодально-кріпосницького суспільства України змушений був консолідуватися для забезпечення своїх інтересів і шукати захисту у російського царизму. Половинчатість і хитке становище панівних кіл старшини і шляхти, небезпека від свого народу і ущемлення особистих інтересів царизмом робили старшину нездатною захищати національні інтереси при активному наступі самодержавства на Україну, починаючи від біронівщини, а особливо в часи Катерини II. Даремно пізніші націоналістичні історики шукали в старшині, в таких її представниках, як Мазепа, Полуботко, Скоропадський, К. Разумовський та ін., виразників і захисників національних інтересів, замовчуючи той факт, що вся їх діяльність була чужою інтересам українського народу. Навіть у тих випадках, коли іноді старшина ставала в опозицію проти царизму, вона не могла знайти підтримки серед працюючих. Народ лишався глухим, а часто ворожим до її політики.

Всупереч волі царизму і політиці гетьманських урядів та старшини, що жертвувала національними інтересами народу,

протягом XVIII ст. все ж продовжувала розвиватися українська культура. Цьому розвиткові сприяло зародження буржуазних елементів в містах, зростання промисловості, торгівлі та взаємовплив передових ідей двох братніх народів, возз'єднаних в одній державі. Українська література, мистецтво, освіта, історичні знання поступово поривають з середньовічною схоластикою.

Для Російської держави в цілому, в тому числі для України, XVIII ст. було періодом прискореного суспільного розвитку, що поривав з середньовіччям і йшов у напрямку поступової перемоги більш передових буржуазних відносин.

Корінні зміни, що відбувалися в економіці й соціально-політичному житті України знайшли свій відбиток в культурному житті краю. Від початку XVII до середини XVIII століття розсадником освіти і культури всієї Русі — Північної, Південної і Західної — була Київська академія. Культурно-освітні впливи йшли з півдня, головним чином з Києва. Приблизно в середині XVIII ст., особливо після розгортання діяльності Російської Академії наук і відкриття Московського університету стався рішучий поворот. Культурно-освітня течія, з новими раціоналістичними прогресивними напрямками, рушила з півночі на південь, з Москви та Петербурга на Україну. Київська академія, а також інші колегії — Чернігівська, Переяславська, Харківська втратили своє колишнє освітнє значення. Вони перетворилися в суто духовні учбові заклади, що готували служників церковного культу. Ці школи зробили навіть крок назад до середньовічної схоластики й закостеніли в ній. Вони не могли задовольняти зростаючі потреби господарського і культурного розвитку краю в нових умовах. Висока освіта стала доступною лише для дітей заможних верств. Від 30-х років XVIII ст. діти козацької старшини, заможного міщанства почали навчатися у західноєвропейських університетах. Значною мірою вони поповнювали Московський університет та Академію наук у Петербурзі. Народні маси змушені були задовольнятися навчанням в застарілих схоластичних школах мандрівних дяків. До кінця XVIII ст., після юридичного закріпачення селян Катериною II, рівень грамотності серед селян і козаків різко знизився.

Затримка дальшого культурного розвитку, особливо занепад освіти серед працюючих мас йшла в повній відповідності з соціальним процесом зміцнення кріпосництва і повного відриву панівних верств від народу, зокрема від його національної культури.

У зв'язку з новими явищами в суспільних, політичних і культурних відносинах змінюється характер та зміст історичних знань, що служили завданням епохи. Характерною рисою української історіографії XVIII ст. є той факт, що вона більшою мірою, ніж будь-які інші жанри літератури цього періоду, порвала з середньовічною схоластикою і стала галуззю, що служила ви-

ключно громадянським інтересам. Вже в XVII ст. окремі пам'ятки історіографії монастирського походження були лише віддаленим відгомоном давнього церковного літописання. Разом з тим XVII ст. знаменує його кінець. Взагалі літописання, як головний вид історичної літератури, під кінець XVII ст. втрачає своє значення. Воно поступається місцем історичним повістям і цілеспрямованому прагненню до розв'язання певного питання. Значне місце у виразі історичних поглядів освічених кіл старшинської інтелігенції займають також мемуари, або так звані діаріуші, та різного роду офіціальні записки.

Отже, характерною рисою української історичної літератури XVIII ст. є те, що вона вийшла зовсім за межі монастирських мурів і цілком перейшла від церковних діячів до рук цивільних представників освічених кіл старшини. Історичні твори XVIII ст. можуть називатися старшинською історіографією, іноді непозбавленою народних рис, в силу багатьох джерел народного походження, якими користувалися історики.

Історіографія першої половини XVIII ст. є певною мірою продовженням попередніх традицій козацько-старшинського історичного писання, тому що авторами їх часто залишаються учасники подій кінця XVII і початку XVIII століття. Історичні твори цього періоду своєю тематикою ще обернені до недавнього героїчного минулого — визвольної боротьби проти шляхетської Польщі, возз'єднання України з Росією та боротьби з Туреччиною з певною ув'язкою з сучасними подіями. В міру віддалення від цих подій в часові та в зв'язку із змінами, що відбулися в суспільному становищі старшини, від 30-х років і до кінця XVIII ст. в історичних творах ми спостерігаємо все більший інтерес до минулого старшинсько-шляхетського класу; все більше на перше місце виступають не загальні інтереси краю, а класові і вузькостанові інтереси авторів, які належали до кола української старшини, що перетворювалася в російське дворянство.

Українська історіографія першої половини XVIII ст.

Провідне місце в українській історичній літературі XVIII ст. належить літописам Григорія Грабянки і Самійла Величка. Ці твори певною мірою наслідують попередні козацько-старшинські літописи і продовжують історико-літературні традиції другої половини XVII ст. в нових умовах, що наклали на них відбиток. Літописами їх назвали умовно видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів. Під такою назвою вони продовжували залишатися в історіографії другої половини XIX і початку XX століття. Справді ж твори Грабянки і Величка є жанром історичної літератури, дещо відмінним від того, який прийнято називати літописами.

Твір Грабянки є цілеспрямованою компіляцією, ідейно під-

порядкованою певному завданню — розкриттю і показу на широкому тлі однієї найголовнішої теми — визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування і возз'єднання України з Росією. Григорій Грабянка дав своєму творові такий заголовок: «Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцев и из диариуша на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобигних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710» [1].

Літопис Г. Грабянки був відомий дослідникам XIX ст. в дуже багатьох списках. Цей факт підкреслив у свій час досконалий знавець джерел з історії України О. М. Лазаревський, зазначивши, що «жоден з малоруських літописів не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого» [2]. Незважаючи на велику кількість варіантів літопису Грабянки, жоден з них не зберігся в оригіналі. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів змушена була обрати з багатьох примірників повніший і найбільш ранній рукопис, складений скорописом часів життя автора, початку XVIII ст. [3].

Григорій Грабянка був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку на посадах полкового осавула, судді, а пізніше полковника; його діяльність відноситься до першої третини XVIII ст. — за часів Петра I, правління «временщиков» і Анни Іванівни.

Відомо, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського Петро I не захотів відновлювати на Україні гетьманство, і справи управління краєм було доручено утвореній перед цим Малоросійській колегії, що перебувала у Глухові, на чолі з бригадиром Вельяміновим. Управління Україною було переведене також з Колегії закордонних справ у відання Правительствуючого сенату в Петербурзі. Козацька старшина вчинила опір нововведенням царського уряду. Між генеральною старшиною в особі наказного гетьмана Павла Полуботка і Вельяміновим почалися гострі суперечки, які були відомі Петру I. Полуботко разом з генеральним суддею Чернишем і писарем Савичем були викли-

---

[1] Летопись Григория Грабянки, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов, К., 1854. Раніше цей твір надрукував без імені автора Ф. Туманський в журналі «Российский магазин», 1793, ч. II, III. Першим дослідником літопису, що вказав на позитивні риси цього твору, а головне на недоречності й помилки в ньому, був М. О. Максимович. Див. його працю: «Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной комиссиею», М. А. Максимович, Собр. соч., т. I, К., 1876, стор. 217—230.

[2] «Киевская старина», 1894, кн. XI, стор. 299—300.

[3] Див. «Киевская старина», 1897, кн. II, стор. 41—42.

кані в Петербург і ув'язнені в Петропавлівській фортеці. Тимчасом на Україні старшини вели агітацію серед козацтва за те, щоб послати цареві нові клопотання про скасування Малоросійської колегії і наполягали на обранні гетьмана за «давніми звичаями». Восени 1723 р на річці Коломаку, де стояло табором козацьке військо, старшини склали так звані Коломацькі статті, в яких поставили свої автономістичні вимоги. Першим із старшин гадяцького полку «Коломацькі чолобитні» підписав полковий суддя Григорій Грабянка [1]. Він, крім того, їздив разом з стародубським полковником Корецьким у Петербург з чолобитними клопотати про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана. Там його ув'язнено разом з Полуботком у фортеці і лише згодом, після смерті Петра І, він був звільнений з-під арешту і повернувся на Україну.

Після відновлення гетьманства в особі Данила Апостола, в 1729 р. Грабянка був призначений гадяцьким полковником. В 1734 р. він брав участь у війні з Туреччиною і Кримом, ходив у похід на Крим разом з своїм полком і російським військом на чолі з Мініхом. У тому ж році під час походу Грабянка помер.

Григорій Грабянка належав до складу полкової козацької старшини, яка до 30-х років XVIII ст. здобула високе становище в галузі економічного і політичного життя Лівобережжя. Він володів значними маєтностями, був родинно зв'язаний з представниками генеральної старшини. Його дружиною була внучка генерального обозного Івана Забіли. Це сприяло його швидкому просуванню від полкового обозного до гадяцького полковника. Соціальне і службове становище Грабянки великою мірою визначило його ідеологію і суспільно-політичні погляди та інтереси як історика і письменника. Нам невідомо, яку позицію Грабянка займав під час зради Мазепи. Ймовірно, що до неї він був непричасним, бо під час обрання гетьмана Скоропадського він належав до прибічників Петра І і одночасно залишався на автономістичних позиціях, на позиціях збереження старого гетьманського устрою України під зверхністю російського самодержавства. Ідеєю автономізму і проникнутий твір Грабянки «Действия презельной и от начала поляков крвавшой брани Богдана Хмельницкого».

Мету написання свого твору Грабянка визначив у вступі, який він назвав — «Объявление к читателю, кое ради вины сия история начатся писати», тобто, які причини збудили у автора інтерес до написання «Действия презельной брани».

Своїм твором Грабянка ставить за мету показати народ український як рівний серед усіх народів, «описаних в книгах давніми історіографами римськими і польськими, Кромером, Бель-

---

[1] Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890, стор. 106.

ським, Стрийківським, Гваґнігом, Коховським, також німецьким Пуфендорфом і Гібнером складеними, а нині по повелінню Петра першого, імператора Всеросійського на слов'янську мову переведених»[1]. Він ставить перед собою завдання чіткіше, ніж його попередники, показати історію боротьби народу за свою землю, яка нанесена «ясно землемірами на мапах світу, відбивши на них воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське, де течуть ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна і Сурож аж до Чорного моря»[2].

Отже, автор чітко окреслив предмет свого заняття. В своєму творі Грабянка ставить за мету описати події минулого на землях України, розмежованих між Північно-Східною і Західною Руссю. Особливо це цікаво щодо останньої. До кінця XVII ст. українські історики і діячі літератури в дуже рідких випадках відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель в складі великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі і різницю між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст., як бачимо з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра — з півдня на північ.

Особливо цікавить автора «Действия презельной брани» героїчна сторінка переможного козацького народу[3] — це визвольна його боротьба, вкрита «любострастною славицею» під проводом «благоразумного вожда» Богдана Хмельницького», що Россию[4] «от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и российскому монарси из стольними гради в первобытность приведшого»[5]. Своєю працею автор прагне також показати, що не лише монархи могли «наповнювати страхом всесвіт», а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати[6].

Для переконливості читача Грабянка не хоче бути голослівним; він підкреслює, що пише історію не від свого «умствовання», а зібрав вірогідний матеріал з творів різних істориків і свідків-очевидців, від «діаріушів наших воїнів, в обозі написаних і від духовних і мирських літописців».

---

[1] Літопис Грабянки, стор. I.
[2] Там же, стор. II.
[3] Грабянка, подібно до автора літопису Самовидця, під народом козацьким розуміє весь український народ.
[4] Цікаво, що термін «Росія» українські літописці іноді вживають у відношенні до Південної і Західної Русі, тобто України і Білорусії.
[5] Літопис Грабянки, стор. III.
[6] Там же, стор. IV.

Отже, одним з найголовніших джерел для Грабянки послужили попередні козацькі літописи, хроніки, різного роду щоденники, або діаріуші, а також твори польських письменників та істориків — Кромери, Бельського, Стрийковського, Гван'їні, Коховського, а особливо Твардовського. Нарешті, Грабянка використав офіціальні акти — привілеї, листи, договори, різні матеріали гетьманської канцелярії тощо.

Загальна історична концепція автора «Действия презельной брани» не позбавлена провіденціалізму, властивого історикам раннього середньовіччя. Але вона й не тотожня з літописцями церковницького напрямку. На погляд Грабянки, подібно його сучасникові в російській історіографії В. М. Татіщеву, історичні знання повинні мати практичну цінність. В першу чергу вони мусять служити загальній системі освітнього розвитку людини, а не духовно-моралізуючим наставленням, як вважали історики раннього середньовіччя. Найвидатніші діяння людей своєї вітчизни, подібно до історії давнього Єгипту, античного світу і, нарешті, на зразок таких, як розгром «мільйона і двісті тисяч гордих своїм Мамаєм татар» [1], яких знищив Дмитрій, князь Московський, не повинні забуватися. В противному разі сучасні покоління були б у цілковитій прірві незнання. А від подібних переможців, яких історія глибоко шанує, робить висновок Грабянка, наша вітчизна у військових успіхах нічим не відрізняється, а тільки подвиги її народу забуті. З цієї «пучини» забуття героїчного минулого Грабянка й прагне вивести історичні знання шляхом показу героїчного минулого козацького малоросійського народу.

Станові інтереси старшини в історичних творах першої третини XVIII ст., в тому числі і у Грабянки, ще не визначаються так чітко, як це спостерігається в творах кінця XVIII і початку XIX століття, коли старшина цілком порвала з козацтвом. Вони ще приховані покривалом фразеології про козацький народ і всенародні інтереси, про роль і місце козацтва взагалі в історії України.

Основному текстові літопису Грабянки передують два вірші — «Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського» і «Вірша на герб Малоросійський». Перед першим віршем мусив бути в книзі портрет Богдана Хмельницького, перед другим — герб війська Запорозького — козак, озброєний мушкетом.

Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва, написати яку поставив за мету автор. «Действие презельной брани» Григорія Грабянки ми можемо назвати історією козацьких війн від часів появи козаків до 1664 р. у вигляді окремих історичних повістей, оповідань, а далі, до 1708 р., у вигляді рік за роком викладеного короткого переліку важливих

[1] Грабянка, без сумніву, перебільшив число татар під проводом Мамая, розгромлених в 1380 р. на Куликовім полі.

історичних подій, на зразок останніх записів у літопису Самовидця. Записи про кінець XVII і початок XVIII ст., особливо короткі нотатки про Північну війну, зроблені, ймовірно, автором на підставі власних спостережень і живих свідків подій.

Центральне місце в літопису Грабянки займає історія визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.

В оцінці подій визвольної війни Грабянка близький до автора літопису Самовидця. Він, як представник панівного класу, негативно ставиться до класової боротьби всередині українського суспільства, виправдовує придушення народних виступів проти старшини. В оповіданнях про події XVIII ст. він стриманий в оцінках і висновках про них. У 1723 р., в зв'язку з ув'язненням в Петропавлівській фортеці, Грабянці довелося залишити справу дальшого описання історії України часів активних перетворень Петра I після зради Мазепи і розгрому шведів під Полтавою. Грабянка довів виклад своєї історії лише до 1708 р.

Поряд з твором Грабянки визначне місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. займає літопис Величка — «Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720», виданий Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів.

Дослідники і видавці назвали твір Величка літописом також умовно. Насправді він, так само, як твір Грабянки, не може бути віднесений до літопису в повному розумінні цього слова. Це літературно оброблений твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних домислах автора. Перший том називається — «Сказание о войне козацкой з поляками, через Зиновия Богдана Хмельницкого, гетмана войск запорожских, восми лет точившойся...» [1]. Другий і третій томи озаглавлені — «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и зде описанная» [2]. Четвертий том становить додатки з різних документів XVII ст.

Літопис Величка є однією з найцінніших пам'яток української історіографії і літератури військово-повістевого жанру XVIII ст. Він зберігся лише в єдиному оригінальному примірникові, який під час продажу з аукціону відомим збирачем літописів Лаптіним був куплений М. П. Погодіним і подарований ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що надрукувала цей цінний твір [3].

---

[1] Самоил Величко, Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. I, К., 1848. (Далі буде називатись — Літопис Величка).

[2] Літопис Величка, т. II, К., 1851; т. III, К., 1855.

[3] Письма Погодина к Максимовичу, изд. С. И. Пономаревым, СПб., 1882, стор. 24—28. Див. також — Барсуков, Жизнь и труды М. Н. Погодина, т. VIII, стор. 150—154; т. X, стор. 323.

Своїм обсягом твір Величка найбільший з усіх відомих нам пам'яток історичної літератури XVII—XVIII століть. Перший том, що починається оповіданням про визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, доведений автором до 1660 р. Але цьому матеріалові передував виклад подій більш ранньої історії козацтва. Доказом цього є те, що в додаткові до першого тому вміщено кілька документів, які стосуються початку XVII ст., зокрема часів Петра Конашевича-Сагайдачного [1]. В збережених і надрукованих частинах невистачає оповідань про події визвольної війни 1648—1654 рр. Цю прогалину довго заповнював літопис Грабянки. Найкраще зберігся текст літопису Величка, що вміщений у другому томі, хоч і в ньому під час підготовки до друку не виявилося двох сторінок. Літопис закінчується 1700 р., а, між іншим, у тексті є вказівки автора на те, що він буде продовжений далі. Так, мабуть, і було. Адже ж не випадково на титульному аркуші книги поставлена дата 1720 р.; крім того, наприкінці твору вміщена хронологія подій аж до 1723 р. В третьому томі автор згадує мимохідь про деякі події 1720—1723 рр. Ймовірно, що наступні частини твору, в яких були вміщені оповідання про історію перших двох десятиліть XVIII ст., загублені. Рукопис літопису оздоблений десятьма не дуже вдало виконаними портретами гетьманів — Богдана Хмельницького, Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Тетері, Петра Дорошенка, Ханенка, Многогрішного, Самойловича і Мазепи.

Самійло Величко був освіченою людиною невідомого походження. З юних років (у 1690 р.), за його виразом, «в кільконадцять літ будучи», він почав служити при дворі генерального писаря В. Л. Кочубея. Служив він не лише у всяких домашніх справах, «найбарзей писарских и войсковых нужнейших секретних» [2], а тому був обізнаний з секретною перепискою гетьманського уряду з російським царем та іноземними державами. В 1705 р., після п'ятнадцяти років служби, Величка перевели до генеральної канцелярії, де, за його свідченням, він був «не останнім у писарських справах» [3]. У 1708 р., як він пише, йому лиха доля «заплатила нещастям»; він потрапив в опалу. Його було усунено з посади, як гадають деякі дослідники, після страти його патрона В. Л. Кочубея. Ми вважаємо, що це припущення непереконливе. В своїй короткій біографічній згадці про цей факт Величко пише так: «За тую мою долговременную и верную службу моя недоля крайним мне на самом концу рока 1708 заплатила нещастям» [4]. Отже, якесь «нещастя» трапилося

---

1 Цей матеріал видавці з Археографічної комісії надрукували в кінці першого тому літопису Величка як додаток «О раздрушении мира и о початку войны турецкой зрадливой з поляками и козаками».

2 Літопис Величка, т. III, стор. 90.

3 Там же.

4 Там же.

з Величком наприкінці 1708 р., коли вже після явної зради Мазепи гетьманом став Скоропадський, а Кочубей посмертно був реабілітований. Можна припустити, що Величко опинився в немилості в зв'язку із зрадою Мазепи, бо при ньому він займав поважне місце в генеральній гетьманській канцелярії. Все ж до зради Мазепи він, очевидно, прямого відношення не мав, бо в такому разі не обійшлося б лише звільненням його з посади канцеляриста.

Після Полтавської битви Величко жив на Полтавщині у маєтках Кочубея і помер не раніше 1728 р. Цим роком помічена інша його велика праця, що залишилася в рукопису, — «Космографія» (866 стор.), написана під диктовку, оскільки Величко під кінець життя був сліпий.

Свої історичні погляди Величко виклав у передмові до літопису, названій «Передмовою до чительника»[1]. Тут ще більше, ніж у Грабянки, надано історії великого загальноосвітнього, науково-пізнавального значення. Разом з тим автор ставить перед собою загальноповчальне, моралізуюче завдання на зразок того, як це робив давній руський літописець, що не раз висловлювався про користь велику людям від «книжного читання».

Величко звертається до читача з повчанням і вказівкою на те, що у людини, крім тілесних потреб, нема нічого більш потрібного і приємного, як читання книжне, знання минулих діянь і поведінки людей; ніщо «в печалі людям не може так швидко подати ліки, як той книжний, з стараністю і увагою вживаємий медикамент»[2]. Автор говорить, що він сам переконався в цьому, коли з ним була тяжка пригода і скорбота; очевидно, це було тоді, коли його спіткало якесь нещастя, що потягло до втрати службової кар'єри, а ще пізніше бездомне життя сліпим. Він пише, що тоді старанно читав книжки або «не без жалю докучав людям о чтении книжном, слушающи, що мога», і з них багато дізнався про різні людські пригоди і лиха, про минуле народів з іноземних літописань та історій. Вони допомогли йому терпеливо переносити злі пригоди. Величко разом з тим указує на відсталість вітчизняних писань про історію героїчного минулого своїх предків, що пояснює лінощами наших письменників. Ось ці «лінощі», що панували серед вітчизняних істориків, він прагне подолати, заповнити прогалину у вітчизняних історичних знаннях про славне минуле свого народу. З цією метою Величко і взявся за написання літопису.

З перших сторінок свого твору і далі Величко виступає як палкий патріот своєї вітчизни, «істинний Малыя Росії син»[3], як не раз він називав себе. Які ж конкретні обставини приму-

---

[1] Літопис Величка, т. I, стор. 3—7.
[2] Там же, стор. 3.
[3] Там же, стор. 7.

сили цього визначного історика XVIII ст. приступити до виконання задуманої ним праці? Величко, як і все українське козацтво, брав участь у Північній війні з шведами. Він перебував у поході в Польщу, куди козацькі полки, за наказом Петра I, були відправлені на допомогу союзникові Росії польському королеві Августу II. Переходячи тогобічну, що від Корсуня і Білої Церкви Малоросійську Україну, як пише Величко, потім Волинь, в князівство Руське до Бродів, Львова, Замостя і подорожуючи далі, він бачив зруйновані міста, замки та інші безлюдні укріплення. Залишки зруйнованих мурів він бачив у Костянтинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі. Його вражала малонаселеність Правобережжя, Волині і Галичини, де спустошені міста і села «непотрібним билієм заросли» і тільки гніздили в собі зміїв, різних гадюк і червей. Просторі українські поля і розлогі долини, ліси, обширні сади і красні діброви, ріки, стави і озера правобережної України, Волині і Галичини запустіли і заросли «мохом, поростію і непотребною лядиною». А відомо, що колись в Польщі ще до війни Хмельницького, пише він, називали Україну тогобічну раєм світу польського, вона «бысть аки вторая земля обетованная, медом и млеком кипящая» [1]. Величко бачив у різних місцях численну кількість людських кістяків, що тільки «синім небом укриті» і з болем у серці і душі «рекох во умі — кто суть сії»,— хто вони такі. Чому сталося так, що раніше «яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украино-малороссийская во область пустины богом оставленна и насельници ея, славнии предки наши, безвести явишася» [2]; тобто чому забуті славні подвиги наших предків? Усі, кого я запитував про це, продовжує Величко, давали різні пояснення про причини занепаду і запустіння України. Проникнувши в літописання козацькі, говорить він, ми також мало довідалися про причини запустіння тієї України. Наші незнання стали доповнювати інші письмові джерела. На болючі питання минулого і сучасного становища України і прагнув відповісти своїм великим історичним твором Самійло Величко.

На відміну від своїх попередників він не бере на віру звісток про ті чи інші факти, що ставали відомі йому, а співставляє і перевіряє. Це не було ще критичним ставленням істориків до джерела в науковому розумінні, але вже характеризувало великий поступ в розвиткові історичної науки. Інша справа, наскільки їм удавалося досягти мети в цьому напрямкові, тобто добитися встановлення достовірності і правдивості історичного факту. Цих недостовірностей, домислів і власних літературних доробок залишалося дуже багато як у Величка, так і в його попередників та наступників.

---

[1] Літопис Величка, т. I, стор. 5.
[2] Там же.

Про використані джерела Величко розповідає в передмові і в ряді місць основного тексту літопису. Такими джерелами були насамперед твори трьох Самійлів — німецького історика Самійла Пуфендорфа, польського історика і поета Самійла Твардовського і козацького літописця, особи, до цього часу достовірно невідомої, якого автор називає концеляристом Богдана Хмельницького, Самійла Зорки. Оскільки Самійло Пуфендорф, як зазначає Величко, був далекий від України, то й довірятися йому мало підстав. Більш достовірним джерелом для нього був віршований твір «Wojna domowa» Самійла Твардовського, надрукований у Калуші, в 1681 р. Широко користувався Величко значним здебільшого достовірним матеріалом гетьманської канцелярії, який був відомий йому протягом майже двадцяти років служби в ній канцеляристом. Цей історичний матеріал Величко прагнув звести в єдиний систематизований твір і «простим стилем й наріччям козацьким, частинами і розділами викласти історію війни Хмельницького з поляками і тогобічного запустіння україно-малоросійського» [1]. Хоч автор обіцяє викласти свою історію «простим стилем і наріччям козацьким», все ж мова його твору залишається офіціально канцелярською, що являла собою сумішку української народної мови з старослав'янською і польською мовами [2]. Текст літопису Величка пересипаний віршами, і в зв'язку з цим він скоріше, ніж будь-який козацький літопис, є пам'яткою не лише української історіографії, а й літератури XVIII ст.

Літопис Величка являє собою великий за розміром і, на перший погляд, важливий за використаними джерелами твір. Тому він довгий час серед істориків XIX ст. вважався вірогідним джерелом. Йому довірялися Костомаров, Куліш і навіть такий знавець джерел, з критичним підходом до них, як видатний російський історик С. М. Соловйов [3]. Проте вже в другій половині XIX ст. ця думка про вірогідність джерел, на яких Величко побудував свій твір, була змінена науковою критикою [4].

У своїй передмові до «чительника» Величко вказав на те, що нібито в основу свого літопису він поклав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Хмельницького. В багатьох місцях літопису він подав ряд відомостей про Зорку, про документи, які нібито належали йому, тощо. Нарешті, оповідаючи про смерть і поховання гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 р., він вклав до вуст своєму Самійлові Зорці велику риторичну промову, яка нібито була виголошена Зоркою над труною Хмельницького.

---

[1] Літопис Величка, т. I, стор. 6.

[2] П. Житецкий, Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, Изд. «Киевской старины», К., 1900, стор. 70—73.

[3] С. Соловьев, Очерк истории Малороссии до подчинения ея Алексею Михайловичу, журн. «Отечественные записки», 1849, № 2.

[4] Г. Карпов, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873.

Пізніші дослідники взяли під сумнів існування у Б. Хмельницького секретаря Зорки і взагалі існування такої особи. Крім літопису Величка, це ім'я серед козацької старшини, канцеляристів і взагалі серед будь-яких політичних діячів часів Хмельницького та пізніше в документах не зустрічається. Від розв'язання цього питання залежало багато інших питань про вірогідність даних літопису Величка, зокрема письмових пам'яток— гетьманських універсалів, різного роду листувань, промов тощо, внесених Величком у свій літопис, як таких, що нібито унаслідувані ним від Зорки.

З другої половини XIX ст. в істориків з'явилося два погляди на питання про існування гетьманського канцеляриста Зорки, а відтак і на питання про вірогідність джерел, на яких побудував свій літопис Величко. До істориків, що вважали Самійла Зорку за особу історично вірогідну, а джерела, які йому приписує Величко, за цілком певні, належали С. М. Соловйов, М. Костомаров, М. Максимович, Ю. Левицький, В. Антонович, історик літератури, автор цікавої праці про українські літописи К. Заклинський [1]. На подібних позиціях стояли історики XX ст. — акад. Д. І. Багалій, що виклав свій погляд у «Нарисах української історіографії», на які ми вже посилалися, проф. П. Клепацький [2] та ін.

Скептично до свідчення про Зорку та про вірогідність джерел літопису С. Величка поставилися Г. Карпов [3], Іван Франко [4], І. Крип'якевич [5], В. С. Іконніков [6].

Найпереконливіше показав сутність цього питання і суперечки навколо нього М. Петровський у своїй праці «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки» [7]. Він проаналізував літопис Величка з точки зору найновіших історичних джерел, знайдених дослідниками в архівах протягом другої половини XIX і першої третини XX століття, і прийшов до висновку, що нові дані не дають ніяких підстав визнавати існування Зорки і наявність його діаріуша [8], на який так щедро посилається Величко. Вся наступна частина праці присвячена з'ясуванню питання про вірогідність джерел визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Бог-

---

[1] Див. К. Заклинський, Руські літописи і літописці XVII—XVIII ст., «Зоря», Львів, 1880.

[2] Див. П. Клепацький, Літопис Самійла Величка, Записки Полтавського ІНО, 1925, кн. II.

[3] Див. Г. Карпов, Начало деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873.

[4] Див. І. Франко, Студії над українськими народними піснями, Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 101, стор. 61; т. 104, стор. 51.

[5] І. Крип'якевич вважає, що більшість гетьманських універсалів, наведених Величком у його літопису, є вигадані самим Величком. Див. І. Крип'якевич, Мемуари українців XVI—XVIII ст., Львів, 1924.

[6] Див. В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2, стор. 1584—1597.

[7] Див. Записки історико-філологічного відділу ВУАН, К., 1928, кн. XVII, стор. 161—204.

[8] Там же, стор. 167.

дана Хмельницького та інших оповідань, вміщених у літопису Величка. М. Петровський довів, що ті дані, які ми маємо у Величка про С. Зорку, недостовірні, як-от: промова на похороні Богдана Хмельницького та ін. «Та й сам дивний збіг імен трьох авторів джерел (троє Самійлів, якими користується четвертий Самійло — Величко),— зауважує проф. Петровський,— теж викликає певний сумнів»[1].

Отже, хоч Самійло Величко не раз говорить про необхідність дотримання вірогідності у викладі історичних подій і не раз нападає на «щупленькі писання», як він називає відомі йому козацькі літописи за їх тенденційність в описові подій, сам він теж впадає в цю тенденційність, вигадує і створює гетьманські універсали, промови, листи тощо, аби лише представити величність подій, в яких брала участь старшина і знатне козацтво.

Для читача ці фальсифікати були настільки переконливі під майстерним пером Величка як історика, а головне письменника XVIII ст., що не дивно, що їм довірялися видатні дослідники XIX і навіть XX століття. Незважаючи на все це, літопис Величка був і лишається важливою пам'яткою нашої вітчизняної історіографії і літератури XVIII ст.

Загальна історична концепція, якою пройнятий літопис Величка, близька до концепції автора літопису Самовидця. Проте ці пам'ятки значно відрізняються одна від одної. Наприклад, у концепції Величка чіткіше виявляється поняття про народ і народність. Якщо Самовидець і значною мірою Грабянка під українським народом розуміють головним чином козацтво, до якого включається також і старшина, то Величко визначає народ як ціле українське суспільство з його класами і станами. В літопису Величка велике місце у визвольній боротьбі і взагалі у суспільному житті надано посполитим та взагалі простому народові, хоча діяльність гетьманів, козацтва і старшини, як і в інших істориків XVII—XVIII століть, займає центральне місце.

У Величка чіткіше, ніж у будь-кого з його попередників і сучасників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви у нього виступають як цілком визначені територіальні і національні народні категорії. Україна цьогобічна і тогобічна у нього — чітке поняття території обох боків Дніпра, населеної українським, менше зустрічається — малоросійським і лише в рідких випадках — козацьким народом від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині і Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ.

Осібно у Величка стоїть Галичина під назвою, поширеною в XVI—XVII століттях, князівство Руське з найголовнішими

[1] Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XVII, стор. 162—184, 189—204.

містами — Львів, Галич та ін. Ці землі, разом з Волинню, він відрізняє від України Малоросійської, хоча населення їх називає своїм народом.

Історію України Величко, на відміну від більшості істориків XVII—XVIII століть, подав не ізольовано, а в зв'язку з найголовнішими історичними подіями у Польщі, Росії, Швеції, Угорщині, Молдавії, Валахії, Туреччині, Криму і деяких західноєвропейських державах. Він прагнув показати історію України на тлі світової історії і поставити героїчне минуле українського народу поруч з історією сусідніх народів і держав.

Одною з цікавих пам'яток української історіографії цього періоду є «Коротке описання Малоросії»[1]. Хроніка містить події з історії України від давніх часів до 1734 р. Починається вона згадкою про домонгольський період історії Русі, завоювання її Батиєм, захоплення України Литвою і Польщею. Більш докладні оповідання починаються від початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і особливо по мірі наближення до кінця XVII та початку XVIII століття. «Коротке описання Малоросії» лише на перший погляд нагадує хроніку або літопис. Справді ж, це коротка, але систематично зв'язана історія України від великокнязівської доби, а головне від XIV ст. до 1734 р., хоча й позначена в хронологічному порядку по роках на зразок літопису. Подібну спробу створити історію України, як ми бачимо, зробив Грабянка. Але він не витримав стилю систематичного викладу і не виконав завдання, яке ставив перед собою.

Невідомий автор «Короткого описання Малоросії» хотів показати, «Как оная после самодержавия великого князя Владимира была под польским владением, и как нескоро после того, по изгнании из оной ляхов гетманом Зеновием Богданом Хмельницким, приведена под высокодержавную руку блаженныя и вечнодостойные памяти великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержца всероссийского; какие потом были козацкие гетманы и действа украинские, начеишеся з року от рождества Христова 1340»[2]. «Коротке описання Малоросії» відрізняється від багатьох історичних праць того часу тим, що його невідомий автор не збирав історичних свідчень «з різних літописців і діаріушів», як це робили Грабянка й Величко, а брав готовими їх у своїх попередників. Це вдала і вміла вибірка з літопису Грабянки, зведена в єдиний систематичний виклад і пронизана тією ж старшинською ідеологією. На відміну від літопису Грабянки воно позбавлене вичурності стилю і церковно-слов'янської риторичності, а також

---

[1] Краткое описание Малороссии. Див. додаток до «Летописи Самовидца», К., 1878, стор. 209—319. (Далі при посиланні буде називатися «Краткое описание Малороссии»).

[2] Там же, стор. 211.

вельмимовності. Фактична сторона подій описана з великою простотою. Це зробило його більше, ніж будь-який інший тогочасний історичний твір, доступним для широких кіл читачів.

Автор «Короткого описання Малоросії» зумів догодити смакам освічених кіл козацько-старшинської інтелігенції, що цікавилась історією свого краю, серед якої цей твір довго користувався найбільшою популярністю. Тексти з нього вносилися переписувачами у нові списки відомого вже літопису Самовидця. Багато запозичив з цього твору пізніше в 70-х роках XVIII ст. В. Г. Рубан для свого «Короткого літопису Малої Росії». «Коротке описання Малоросії» лягло в основу історичного твору про Україну французького історика Жан-Бенуа Шерера — «Annales de la Petite Russie», який з додатком «Описання України Боплана» був надрукований у Парижі в 1788 р. Ним користувалися і часто наслідували йому дворянські історики першої половини XIX ст. Його використав Микола Маркевич для своєї «Истории Малороссии».

Від першої половини XVIII ст. залишилося кілька менш цінних історичних хронік, відомих під назвою літописів. Деякі з них були надруковані Миколою Білозерським[1]. Усі вони суто старшинського походження і з усіх точок зору поступаються перед літописом Величка. Це переважно короткі, подібні до тих, які Величко назвав «щупленькими» реєстриками», записи з різних питань історичного минулого. Одним з таких зразків є «Чернігівський літопис», описання якого і текст в свій час подав О. Лазаревський [2].

«Чернігівський літопис» містить у собі коротку хроніку подій від 1587 до 1725 р. Разом з літописом, як додаток, О. Лазаревський вперше надрукував Коломацькі чолобитні, які стали близьким приводом для арешту П. Полуботка та іншої генеральної старшини в 1723 р. Коломацькі чолобитні були знайдені в архіві Григорія Полетики.

До подібного ж роду, правда, більш поширених, хронік можна віднести «Летописец, или описание краткое, знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украини малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким» [3]. При надрукуванні цього твору В. Антонович довів, що автором його був генеральний обозний 30-х—40-х років XVIII ст. Яків Юхимович Лизогуб, і назвав цю хроніку літописом Лизогуба [4].

---

[1] Южно-русские летописи, изданные Белозерским, К., 1856. Див. розгляд їх: М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 231—247.

[2] Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России. К., 1890.

[3] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888, стор. 1—69.

[4] Там же, стор. XI—XII. Перший варіант цього літопису був надрукований М. Білозерським в його збірнику «Южно-русские летописи», К., 1856.

Від початку XVI ст. до кінця XVII ст. так званий літопис Лизогуба являє собою складену рік за роком хронологію, джерелом якої є різного роду козацькі хроніки, особливо літопис Самовидця. В окремих випадках записи літопису Лизогуба текстуально співпадають із літописом Самовидця. Від оповідань 90-х років XVII ст. і до кінця твору до 1737 р. джерелом літопису були родинні записи сім'ї Лизогубів. Вони є більш поширеними, ніж попередні оповідання про участь українських козаків у Північній війні, про побудову Петром I Печерської фортеці і арсеналу у Києві, про страту Мазепою Кочубея та Іскри тощо.

Автор літопису хоч і належав до генеральної старшини, близької до зрадника Мазепи, але негативно ставився до Мазепи і особливо засуджував його за зраду Петру I.

Значне місце в літопису займають історичні записи часів правління временщиків, від смерті Петра I до 1737 р., зокрема оповідання про російсько-турецьку війну Анни Іванівни, де описані заслуги генерального обозного Якова Лизогуба, що стояв на чолі козацького війська.

Розглянута нами в коротких рисах пам'ятка історіографії першої половини XVIII ст. може бути віднесена до другорядних історичних джерел. Все ж вона становить певний інтерес з точки зору поглядів на явища українського життя представників козацької старшини, які, на зразок Якова Лизогуба, історичними мотивами прагнули довести свої заслуги перед російською державою, одночасно не цураючись тенденційних автономістичних поглядів щодо оцінки історичного минулого України.

Українська історіографія другої половини XVIII ст.

Головною рисою української старшинської історіографії другої половини XVIII ст. є її компілятивний характер. Компілятивність історичних творів була дуже помітною і в попередні періоди; в другій половині XVIII ст. ці риси стають визначальними. За ідейним змістом історіографія цього періоду являє собою підсумок козацько-старшинських автономістичних прагнень, ідейно виражених у творах історичного змісту. Разом з тим, в міру зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків з Росією, в показові історичного минулого, а особливо сучасного України, в історіографії її знаходять також певне місце питання російської історії.

До пам'яток української історіографії другої половини XVIII ст. ми можемо віднести насамперед твори Петра Симоновського і Стефана Лукомського.

Бунчуковий товариш Петро Симоновський належав до того кола старшин, що зайняли поважне місце серед освічених людей шляхетського стану XVIII ст. Він закінчив повний курс навчання у Київській академії, потім, як і багато дітей інших

старшин, навчався за кордоном, слухав лекції в ряді західноєвропейських університетів — у Кенігсбергу, Галлі, Лейпцігу, Парижі. Повернувшись на батьківщину, Симоновський склав у 1765 р. «Кзротке описання про козацький малоросійський народ»[1]. Вперше твір видав у 1847 р. О. М. Бодянський з авторського рукопису, що належав перед цим Д. Н. Бантиш-Каменському.

П. Симоновський побудував своє описання на різноманітних чужоземних і вітчизняних джерелах, на які він указав у заголовку і на які весь час посилається в тексті своєї книги. Книга починається традиційним у козацькому літописанні з'ясуванням питання про значення імені «козак» і ранньої історії козацтва. Цей розділ «Короткого описання» Симоновського нагадує собою початок «Действия презельной брани» Грабянки, що відкривається розділом «О начале поименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода; купно же и о древнейших их действиях сокращенне». Обидва представники української старшинської історіографії XVIII ст. Грабянка і Симоновський дуже близькі своїми поглядами на дане питання. Вони виводять початок козацтва з території між Каспійським і Чорним морями, а етнічне їх походження від скіфів і хазарів. Обидва вони припускають походження козаків від косогів, тобто від предків черкесів Північного Кавказу.

Грабянка і Симоновський частину скіфів ототожнюють з слов'янами. Симоновський чіткіше, ніж будь-хто з його сучасників, сформулював своє ставлення до скіфсько-слов'янської проблеми. Він усю Русь називає скіфсько-слов'янським племенем. Подібні погляди на ранню історію слов'ян, на їх автохтонність на слов'янське походження Русі проходять червоною ниткою через усю українську історіографію XVII—XVIII століть.

До XIV ст. Симоновський не розрізняє малоросіян і великоросів. «Різниця між великоросами і малоросіянами,— пише він,— наступила тоді, коли останні перейшли під литовське і польське володіння»[2]. Отже, давню Русь до XIV ст. Симоновський вважає спільним періодом в історії російського і українського народів. Він виводить із спільних джерел походження російських козаків — донських, уральських, терських та українських — запорозьких. За часом виникнення він вважає останніх старшими. Їх появу Симоновський відносить до давніх часів, а збільшення і поширення по всьому півдню України — до XIV—XV століть.

---

[1] Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье: и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765, М., 1847. Далі при посиланні буде називатися: «Краткое описание о козацком малороссийском народе».

[2] Там же, стор. 5.

«Коротке описання про козацький малоросійський народ» охоплює події від давніх часів до 1751 р., до останнього відновлення гетьманства в особі Кирила Разумовського. Далі автор відмовився від продовження своєї праці, хоча дожив він майже до ста років і помер на початку XIX ст.

Які обставини примусили автора обірвати свою працю саме цією датою? На це питання можна відповісти, проаналізувавши цілісну історичну концепцію, а головне ідейну концепцію Симоновського. Автор є виразним прихильником гетьманського уряду, ідеологом тієї більшості старшини, що з захопленням зустріла відновлення Єлизаветою Петрівною гетьманства і готова була відстоювати до кінця старшинський устрій гетьманської України.

Наприкінці книги Симоновський ніби робить висновок з усього написаного ним. Він називає обрання гетьмана Разумовського «великолепным и славным», а скасування гетьманства для «Малої Росії некорисним». Описання цих подій, тобто показ історії скасування автономності і його наслідки, Симоновський залишає для нащадків.

Симоновський негативно сприйняв скасування гетьманства у 1764 р. і ліквідацію автономності України. Але виступати з подібними концепціями у вигляді історичного твору означало вступити на небезпечний шлях, тобто стати в суперечність з урядовою політикою Катерини II. У таких випадках більшість освічених представників української старшини воліли поступатися не лише своїми політичними інтересами, але й інтересами цілої нації. За ці поступки перед царизмом вони здобували вузькостанові привілеї. Але ідея старшинського автономізму не залишила їх. Навпаки, чим більше старшина зміцнювалася в соціально-економічному житті, тим вона дужче прагнула зберегти за собою найбільше політичних прав.

«Коротке описання про козацький малоросійський народ» Симоновський скомпілював незабаром після скасування гетьманства та в той час, коли Катерина II гогувалася скликати Комісію для складання «Нового уложенія». Відомо, з якими сепаратистськими прагненнями виступила в Комісії більшість депутатів від українського шляхетства на чолі з Григорієм Андрійовичем Полетикою. Програма Полетики виразила яскраво соціальну і політично-автономічну ідеологію старшини тим, що поруч з вимогами забезпечити класові інтереси українського шляхетства в галузі економічної його переваги, була поставлена вимога відновлення гетьманства та всіх привілеїв старшини і козацтва — «ведлуг прав і звичаїв давніх». Ідеології старшинського автономізму було також підкорене ідейне спрямування твору Симоновського.

Симоновський поставив собі за мету подати історію козацького малоросійського народу, але насправді це завдання він не виконав. В питанні про поняття українського народу він зробив

великий крок назад у порівнянні з Величко. Про історію народу у нього йде мова лише на початку твору, коли він спробував розв'язати питання про спільне походження росіян і українців. Що ж торкається дальшого викладу, його повісті становлять історію гетьманів, полковників та іншої старшини, про їх дійсні і часто вигадані автором заслуги перед Україною, а після її возз'єднання з Росією йде мова про заслуги перед російським царизмом. В творі Симоновського не народ і, навіть, не козацтво є головною діючою силою історії, а гетьмани, генеральна, полкова і сотенна старшина. Посполиті, міщани і нижчі верстви козацтва випущені з поля зору автора. Про них лише іноді згадується як про бунтівливу чернь, рухи якої легко приборкують різними засобами реєстрові, городові козаки та царське військо.

Центральне місце в творі Симоновського, як і в більшості творів козацько-старшинських істориків, зайняло висвітлення визвольної війни 1648—1654 рр. і так званої «Руїни». Описання цих подій займає приблизно три чверті всієї книги. Історію національно-визвольної боротьби в XVII ст. Симоновський звів до ідеалізації політики гетьманських урядів та діяльності старшини.

У висвітленні питання про возз'єднання України з Росією Симоновський наслідує літописам Самовидця і Грабянки. Він прихильник російської орієнтації до того часу, поки царський уряд не зачіпає автономістичних інтересів старшини. Він засуджує зрадницьку політику Виговського, Юрія Хмельницького, Мазепи. Останнього він, слідом за Грабянком і Величком, називає коварним польським шляхтичем. Але як тільки мова заходить про наступ царського уряду на автономістичні інтереси гетьмансько-старшинського уряду, на права і вольності старшини і козацтва, він устами своїх героїв — старшин готовий нагадати, що «не саблею нас взяли», а ми добровільно приєдналися, тобто добровільно можемо і роз'єднатися.

В особі бунчукового товариша Петра Симоновського ми бачимо освіченого представника козацької старшини, яка до середини XVIII ст. цілком сформувалася як феодально-кріпосницький стан і шукала обгрунтування дворянських прав зверненням до своїх заслуг і заслуг своїх предків у минулому. В цьому полягала, головним чином, класова сутність старшинської історіографії другої половини XVIII ст.

До історичних творів другої половини XVIII ст. ми можемо віднести «Зібрання історичне» [1], складене полковим обозним у Прилуках Степаном Лукомським. Твір Лукомського стано-

---

[1] Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гваргина и из старых русских верних летописей обнитованным полковим обозним Стефаном Васильевим сином Лукомским, сочиненное в Малороссийском городе Прилуке 1770 году. Надруковано в додаткові до «Летописи Самовидца», К., 1878, стор. 321—372.

вить скоріше інтерес бібліографічний, аніж науково-історичний. Це є компіляція на зразок ряду відомих в XVII—XVIII століттях.

Як багато інших тогочасних істориків України, Лукомський почав свою письменницьку діяльність з перекладів історичних творів з латинської і польської мов. Так, у 1738 р., будучи ще прилуцьким сотником, він зробив переклад щоденника Окольського, доповнивши його оповіданням з історії України останнього десятиріччя перед визвольною війною. Пізніше, коли Лукомський став відставним полковим обозним, він зробив переклад записів польського історика Матвія Титловського і вступ до перекладеної ним поеми польського поета Твардовського «Wojna domowa»[1]. Цей переклад до наших часів не зберігся.

До перекладу щоденника Титловського Лукомський додав власне доповнення, яке становить певний науковий інтерес, про похід Сагайдачного на Кафу у 1607 р., про загибель Самійла Кішки, оспіваного в народній думі, про війну під Цецорою, Хотинську кампанію та ін.[2]

Лукомський зробив також переклад з стародавньої іудейської мови книги Іосифа Флавія «Іудейська війна»[3].

«Зібрання історичне» Лукомського охоплює події на Україні від початку завоювань литовського князя Гедиміна до кінця XVI ст. Починається твір, як і багато інших творів того часу з'ясуванням питання — «Що є козак?». Заслуговує на увагу той факт, що на відміну від Грабянки, Симоновського та ін. Лукомський розглядає козаків як виходців з місцевого населення і виникнення їх відносить до кінця XIV ст. В цілому ж його твір нічого оригінального не становить в порівнянні з іншими подібними хроніками XVII—XVIII ст.

Минуле України і її сучасне становище привернуло увагу Г. Ф. Міллера. Йому належить кілька статей з цього питання — «Про початок походження козаків», а також «Відомості

---

[1] О. Левицкий, Автобиография Лукомского, «Киевская старина», 1890, кн. IX, стор. 477—485. Див. також: проф. С. Маслов, До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського; Анатолій Єршов, Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського.

[2] История о двух султанах турецкого Османа Гордого: о первой при урочище называемом Цецора 1620 года, а о другой 1621 года насильственной, недалеко города Хотина с поляками и козаками бывших войнах; также и о иных, тогдашних и в последние времена по 1638 год происходящих, важных приключений, историка польского Тимофея Титловского и на верных руських летописях утвержденная и обшитованим полковим обозним Стефаном Василиевим сином Лукомским, ради полезного удовольствия любопитного читателя следующим по годам порядком, собранная в городе Прилуки 1770 году.

Ці додатки Лукомського Тимчасова Комісія для розбору давніх актів надрукувала разом з літописом Величка, т. IV, стор. 151—181, 297—313.

[3] Проф. С. Маслов, До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського.

про запорозьких козаків»[1]. Кілька статей Міллера про історію запорозьких козаків надрукував пізніше О. М. Бодянський[2].

У 1777 р. був надрукований «Короткий літопис Малої Росії» Василя Григоровича Рубана[3]. В. Г. Рубан народився в Белгороді 14 березня 1742 р., помер 24 вересня 1795 р.[4]. Походив Рубан з України, з Роменського повіту на Полтавщині, здобув освіту в Київській академії. Свою літературну діяльність він почав, на зразок багатьох письменників другої половини XVIII ст., писанням од. Одну з них він написав на честь імени Катерини II. Імператриці Рубан присвятив ще кілька од і це, можливо, сприяло його службовій кар'єрі. В 1770 р. він здобув посаду секретаря у Потьомкіна і зблизився з канцлером князем Безбородько. Безбородько сприяв Рубану в написанні «Короткого літопису Малої Росії» та виданню «Землеописання Малої Росії»[5], остання праця, ймовірно, належала перу Безбородька.

«Літопис» Рубана є не що інше, як не зовсім точна копія «Короткого описання Малоросії», складеної невідомим автором у 30-х роках XVIII ст. Свій компілятивний твір, що починається викладом від 1506 р., Рубан довів до 1770 р.

За допомогою Безбородька і на кошти Потьомкіна Рубан надрукував твір Василя Григоровича-Барського — «Мандрівка до святих місць»[6]. Потьомкіна, разом з Безбородьком, як провідників зовнішньої політики часів Катерини II, цікавило східне питання, яке стало одним з приводів для обгрунтування претензій царизму до Туреччини під час російсько-турецьких війн. Книга брата відомого київського архітектора Григоровича-Барського про його двадцятирічне мандрування по так званих східних святинях створювала громадську думку навколо східного питання, яке стало в центрі уваги зовнішньої політики російської держави наприкінці XVIII ст. У більш досконалому вигляді твір Григоровича-Барського був виданий Н. Барсуковим[7].

Особливе місце в історіографії України XVIII ст. займає Запорожжя. В історичних і літературних творах, присвячених Запорозькій Січі, знайшла відображення своєрідність економічного і політичного життя, що розвивалося на півдні України.

---

[1] Надруковано в збірнику «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие». СПб., 1760, апрель, стор. 291—334; май, стор. 387—444.

[2] Чтение в Обществе истории и древностей Российских. 1847, № 3—6.

[3] Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г., с изъявлением образа тамошнего правления. Издана Вас. Григор. Рубаном г. коллежским ассесором и вольного российского собрания при императ. Моск. университете членом, СПб., 1777.

[4] «Киевская старина», 1897, кн. III. Документы и известия, стор. 12—15.

[5] Землеописание Малыя России, изъявляющее города, местечки, речи и проч. Изд. В. Г. Рубаном, Спб., 1777.

[6] Вас. Григорович-Барский, Путешествие ко святым местам, СПб., 1778.

[7] Н. Барсуков, Странствование Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока, т. I—IV, СПб., 1885—1887.

Незважаючи на те, що тут повільніше розвивалися кріпосницькі відносини, наприкінці XVIII ст. в цій частині України стали швидше розвиватися відносини капіталістичні. В політичному житті Запорожжя з Січчю прагнуло зберегти і відстояти свої давні вольності і залишки козацької автономності, на які протягом усього XVIII ст. посягав царський уряд.

У 1734 р., як відомо, уряд Анни Іванівни дозволив запорожцям повернутися з-під татарської протекції і оселитися новим кошем на р. Підпільній. Утворення Нової Січі запорожці розглядали як повернення їм колишніх вольностей та самоврядування на всьому півдні України, права вільного обрання запорозької старшини, безборонного землеволодіння, рибних промислів, вільної торгівлі з Кримом, Туреччиною і та ін.

По-іншому дивився на відновлення Січі царський уряд. На словах він обіцяв запорожцям зберегти козацькі «вольності», але насправді протягом усього XVIII ст., а особливо від 40-х років, відбувався дедалі активний наступ російського дворянства і царизму на інтереси запорозького козацтва. Уряд роздавав сотнями тисяч десятин запорозькі землі та вгіддя своїм високопоставленим сановникам і фаворитам, будував широку мережу укріплень з військовими гарнізонами. До зруйнування Січі в 1775 р. землі Запорожжя фактично були вже поділені Катериною II між російськими дворянами та тією частиною козацької старшини, яка вислужилася перед царським урядом.

Ці події відбувалися поруч з жорстокою класовою боротьбою запорозької сіроми з старшиною та наступом російських поміщиків на життєві інтереси запорозьких козаків. Даремно козаки не раз зверталися до Катерини II і клопоталися про захист їх від «сваволі» дворянства і старшини. Царський уряд рішуче діяв в напрямкові цілковитого знищення вільнолюбної опори українського народу в особі Запорозької Січі. Ці важливі явища в історії південної України не могли пройти мимо тодішньої літератури, в тому числі історичної. Так само вони не могли не відбитися в тужливих народних піснях, сумних переказах та взагалі в народній творчості, на яку звернули увагу дослідники лише в наступному XIX ст.

Зацікавленість російського дворянства в матеріальних і політичних вигодах, які воно здобувало від захоплення південноукраїнських земель, пограбування Січі і скасування козацьких вольностей, позначилася на ряді літературних творів про Запорожжя. Зразки цієї літератури, зокрема історичної, були пронизані дворянською класовою тенденційністю, яка панувала тоді в ставленні російських поміщиків та царського уряду до України в цілому і до вільнолюбного запорозького козацтва зокрема.

Найбільш узагальнюючою працею, яка лягла в основу дальших історичних творів про Запорожжя, була «Історія про козаків запорозьких», складена в 1740 р. молодим російським о-

цером, що служив у царській армії на півдні України, князем С. І. Мишецьким. Цією книгою читачі користувалися в рукописах, аж поки вона не була надрукована в 40-х роках XIX ст. О. Бодянським [1]. У більш досконалому вигляді цей твір був надрукований за списком, який належав князеві Воронцову, Одеським товариством історії і давностей [2]. Оскільки твір Мишецького сто років не був опублікований, він служив як рукописне джерело, з якого компілювали, а часто просто списували і видавали за власні праці деякі інші історики Запорожжя другої половини XVIII ст. До таких компіляцій і прямого списування з твору Мишецького належать статті Г. Ф. Міллера [3]. Праця Мишецького великою мірою лягла також в основу твору Олександра Івановича Рігельмана.

У 1785—1786 рр. інженер генерал-майор Олександр Рігельман закінчив свою велику компілятивну працю в чотирьох частинах — «Літописне повіствування про Малоросію, її народи і козаків», яка була надрукована О. Бодянським у 1847 р. в «Чтениях Общества истории и древностей Российских», а також видана окремою книгою [4].

Олександр Рігельман походив з німецької родини, що прибула в Росію з нареченою царевича Олексія Петровича, принцесою Брауншвейг-Бранденбурзькою, Софією Шарлотою. Юнаком він був зарахований в шляхетський корпус для навчання і обрав напрямок військово-інженерної служби, на якій перебував сорок чотири роки, здобувши чин генерал-майора, високі урядові нагороди, маєтки і почесті.

О. Рігельман брав активну участь у російсько-турецьких війнах — в 1734—1739 рр. та в часи Катерини II (1768—1774 рр.).

У зв'язку з службовими дорученнями Рігельман довгий час перебував серед козаків на Запорожжі, на Дону, на Полтавщині і Чернігівщині. Він був свідком військової майстерності козаків у битвах з турками, дивувався їх відвазі і героїзму, збирав документальний матеріал, вивчав життя і побут українського народу.

Свій твір Рігельман почав писати наприкінці 70-х років і закінчив у 1782 р., після того, як пішов у відставку. Останні сім років він присвятив своїй праці, проживаючи в своєму невеликому маєтку в с. Андріївці, недалеко від Чернігова.

---

[1] Чтения в Обществе истории и древностей Российских, кн. 6.

[2] История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда своё происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, составленная кн. С. И. Мышецким, Одесса, 1852.

[3] Г. Ф. Миллер, Рассуждения о запорожцах, Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1848, кн. 5. Його ж, Разные материалы для истории запорожцев касающиеся, там же, 1847, кн. 5.

[4] Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785—1786 г. М., Университетская типография, 1847.

«Літописне повіствування» Рігельмана є великою компіляцією з козацько-старшинських літописів та різного роду діаріушів, а головне з книги Мишецького «Історія про козаків запорозьких». Крім того, для написання останньої третини XVIII ст., до 80-х років, він використав власні спостереження і довгий час ведені ним записи.

Про використані джерела автор згадав у своїй передмові, у так званому «Предуведомлению к читателю». Він указує на стародавні книги про давню історію руського народу, про те, що він здобував дані з «Четьї-Мінеї», «Синопсиса», із польських і руських літописів, з «Ядра Російського», очевидно, Манкієва, з польських історій, з давніх дворцових записів та інших оповідачів.

Книга Рігельмана ілюстрована зображенням українців різних станів — гетьмана Богдана Хмельницького, полковника, сотника, козаків, шляхтича, шляхтянки, знатних панів, простих селянок тощо. В додаткові вміщено також дві карти — одну стародавню, періоду роздрібненості Русі на феодальні князівства і землі, а друга карта України і сусідніх з нею земель кінця XVIII ст. Наприкінці книги Рігельман подав короткі свідчення про слобідсько-українські козацькі полки та про козаків донських, уральських, кубанських і терських. Запорожців він вважає найдавнішими з усіх козаків, історію яких він описує. У 1778 р. Рігельман написав твір «История, или повествование, о донских козаках».

Власної оригінальної концепції в погляді на історію українського козацтва Рігельман не створив. Він лише вміло узагальнив те, що дала історіографія XVII—XVIII століть. У поглядах на давню історію до XVII ст. над ним найбільше тяжіла концепція київського «Синопсиса», а про XVII—XVIII століття — авторів провідних напрямків козацько-старшинського літописання. Відрізняє «Літописне повіствування» Рігельмана від творів ряду інших авторів те, що в ньому велике місце зайняло описання побуту та звичаїв українського народу взагалі і запорозького козацтва зокрема. Так само більше, ніж у козацькому літописанні, зайняли місце питання російської історії.

Поява значної кількості історичної літератури, а також особисті спостереження іноземців, сприяли ознайомленню західноєвропейських вчених з історією України і запорозького козацтва. В зв'язку з цим з'явилися праці німецьких істориків — Карла Гаммерсдорфера «Geschichte der ukrainen und saporogischen kosaken» (1789 р.) та Йоганна Хрістіана Енгеля «Geschichte der Ukraine und ukrainischen kosaken» (1796 р.).

Праці про історію Запорожжя без сумніву мають певну вартість з точки зору пізнання соціально-економічних і політичних відносин на півдні України. Одночасно вони, незважаючи на різноманітність їх характеру, змісту, конструкції викладу тощо, мають властиву для них спільну рису щодо соціальних класо-

вих поглядів їх авторів. Головним напрямком і змістом цих творів є ворожа поміщицько-дворянська концепція в освітленні історії Запорожжя та в поглядах на вільнолюбну масу козацтва та її військову опору — Запорозьку Січ. Запорожжя постає в творах дворянських істориків як шкідливе кубло розбійників, що заважає поміщикам і купцям господарювати в південній Україні, вести торгівлю з Туреччиною, Кримом тощо. Головним чином, ненависть поміщицьких істориків обрушувалась на Запорожжя за його вільнолюбні традиції, завдяки яким запорозька громада керувалася, обирала і скидала керівні верхи волею козацького колектива. Все це йшло всупереч ідеології самодержавства і поміщиків.

Російська дворянська історіографія про Запорожжя створювала ідейну основу для виправдання колоніального наступу царизму на Україну й ідейно обгрунтовувала необхідність ліквідації давнього зосередження незадоволених народних мас в особі вільнолюбної Запорозької Січі У XVIII ст. не виявилось жодного історика, який би став на захист інтересів і збереження волі запорожців. У своїй масі запорожці були люди прості і неписьменні. Вони виливали свою тугу та плач по колишніх вольностях в історичних піснях і думах, успадкованих від попередніх століть героїчної боротьби і продовжених народними співцями XVIII ст. Ця героїка боротьби проти закріпачення і національного поневолення збережена і пронесена народними поетами-співцями всіх наступних поколінь українського народу через століття майже до наших днів.

Ворожим ставленням до запорожців пронизаний твір «Описання Малої Росії і України» польського шляхтича, що служив капітаном у російській армії, Станіслава Зарульського[1]. Зарульський вороже ставиться до всіх селянсько-козацьких рухів на Україні, історію яких він описує в своїй книзі. Особливо у ворожому освітленні подані події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Боротьбу козацтва проти Польщі він розглядає як суцільний розбійницький і рупницький рух. Історія визвольних війн українського народу в книжці Зарульського від початку до кінця являє собою навмисну фальсифікацію і вульгаризацію героїчного минулого України. Свою одверту ворожу концепцію щодо козацтва Зарульський довів до логічного кінця, описуючи Запорозьку Січ XVIII ст. Запорожжя в його уявленні — не що інше, як скупчення розбійників-бунтівників, які підтримували рух Булавіна та інші повстання в Росії. «Вони, як і раніше, для збільшення свого війська приймають бродяг без огляду на віру, закон, батьківщину і причин, що примусили покинути її. У них по-давньому, — продовжує За-

---

[1] Описание о Малой России и Украине, с приложением. Сочинение Станислава Зарульского, служившего в российской армии капитаном, М., 1847. (Далі буде називатися «Описание о Малой России и Украине»).

рульський, — закон був — їхня воля і скинення кошових атаманів; все це було неможливим привести до кращого їх перетворення, та взагалі було тяжко припинити сваволю, особливо тих, які збиралися натовпами для нападу і грабунку шляхетських дворів» [1].

Своє «Описання» Зарульський закінчує виправданням зруйнування Січі царськими військами під командуванням Текелія 4 червня 1775 р. Взагалі він виправдовує і вихваляє колоніальну політику Катерини II, яка наказала «найменування Січі і запорозьких козаків віддати на вічне забуття» [2]. Подібні ворожі погляди на історію Запорожжя і виправдання скасування його Катериною II ми спостерігаємо також у представників і освічених ідеологів української козацької старшини, що перейшла на службу до царського уряду. З цього погляду виразником таких концепцій був автор Топографічного описання Чернігівського намісництва Афанасій Шафонський [3]. Старшинська аристократія кінця XVIII ст. досить вільно поєднувала в своїй ідеології зітхання за знищеною автономністю гетьманщиною з відданою службою царському уряду і встановленому на Україні новому устрою. Найбільше вона була проніята клопотами про свій особистий добробут і наживу багатств, а також забезпечення класового панування під захистом царського уряду.

Ворожа спрямованість дворянсько-старшинських істориків проти Запорожжя і козацького устрою взагалі означала той факт, що реальними були прагнення народних мас до повернення козацького устрою на Лівобережжі і запорозьких вольностей на півдні України. Проти цих народних прагнень і спрямовують свої кріпосницькі концепції дворянські історики кінця XVIII ст., в тому числі А. Ф. Шафонський.

Афанасій Филимонович Шафонський народився в 1740 р. і помер у 1812 р. Він походив з родини козацького сотника з с. Сосниці на Чернігівщині. Біографія Шафонського характеризує цікаве неподиноке явище, як швидко козацька старшина навіть нижчого рангу підносилася до становища освіченого дворянства. А. Шафонський закінчив три західноєвропейські університети — в Галлі, Лейдені і Страсбурзі, від яких відповідно одержав три дипломи доктора права, філософії і медицини [4].

---

[1] Описание о Малой России и Украине, стор. 24—25.

[2] Там же, стор. 25.

[3] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами, в Чернигове 1886 года. Издал М. Судиенко, К., в университетской типографии, 1851.

[4] А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание. (Заметки к истории Черниговской губернии и Мало-

Створення описання Чернігівського намісництва, так само, як і відомого Румянцевського опису, відбувалося відповідно до заходів Катерини II, які вона проводила в зв'язку з своєю колоніальною політикою на Україні після скасування автономного устрою і ліквідації Запорожжя. А. Шафонський склав його за вказівкою генерал-фельдмаршала графа П. О. Румянцева-Задунайського, якому Катерина II доручила «впорядковувати» Україну в плані запровадження тут загальноімперського устрою. В 1782 р. на Україні було утворено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. За наказом Катерини II, виданим у 1784 р., намісники і губернатори мусили зробити докладні описи своїх намісництв та губерній і подати їх на розгляд уряду. Описання Чернігівського намісництва було доручено П. Румянцевим А. Шафонському, який служив тоді радником у Чернігівській кримінальній палаті. Свою працю А. Шафонський виконав ретельно і вручив особисто Катерині II, коли вона, подорожуючи по Україні, в січні 1787 р. відвідала Чернігів.

Топографічне описання Чернігівського намісництва А. Шафонського, нарівні з Румянцевським описом Малоросії, є найцінніним джерелом для вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. Воно складається з двох частин. Перша частина, менша, яка становить приблизно п'яту частину всього твору, являє собою історико-географічне описання, а головним чином — огляд історії України з давніх часів до ліквідації автономності, утворення губерній і відкриття намісництв на Лівобережній Україні, колишній гетьманщині. Ця частина саме й становить інтерес з точки зору історіографії. Друга частина містить, власне, топографічне й статистичне описання і є цінним джерелом для вивчення Лівобережжя — переважно Чернігівщини і більшої частини Полтавщини.

У першій частині А. Шафонський виявляє вороже ставлення до запорозького козацтва і прагне ідейно обгрунтувати знищення Катериною II Січі. Він розглядає Запорозьку Січ з самого початку її виникнення як «зборище здичавілих людей», які приймали «без розбору в своє збіговисько всякий збрід, всякої мови і всякої віри людей» [1], і вважає, що вона не могла бути корисною батьківщині. А. Шафонський схвально ставиться до того, що це «противоборствующее политическое сонмище 1775 года в конец разрушено, и гнездо их, Сечь Запорожская, и само название запорожских козаков навсегда истреблено, а тем са-

---

россии вообще)». Сообщил М. Бережков. Нежин, 1910, стор. 6. Див. також Н. Стороженко, История составления топографического описания Черниговского наместничества, «Университетские известия», К., октябрь, 1886, стор. 135—168.

[1] Черниговского наместничества топографическое описание.., К., 1851, стор. 52.

мым и дерзкие их преступления против монаршей воли и отечества наказаны и прекращены... Ныне весь тот край принадлежит к Екатеринославской губернии и заселен порядочными земледельцами (тобто російськими поміщиками.— *М. М.*), так что и следов живших там тунеядцев и разбойников не видно» [1]. У такому антинародному висвітленні подана Шафонським вся історія Запорозької Січі і її скасування. Весь його твір пронизаний ідеалізацією і виправданням реакційної кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму на Україні. Ця політика розглядається Шафонським як «перетворення всього краю в новий удосконалений вигляд, як найвищу милість і щедроти; які одержують вірнопіддані від престолу» [2].

Мемуарна література XVIII ст.

Як джерело вивчення історії України XVIII ст. певне значення мають старшинські мемуари, в яких знайшли відбиття історичні погляди їх авторів. Мемуаристика відрізняється від пам'яток історіографії в суворому розумінні цього слова — від літописів, різного роду хронік, синопсисів, або оглядів, історично-розповідної літератури тощо. У ній відображені погляди авторів головним чином на сучасність, а не на минуле України. Події XVIII ст. відображені в них яскравіше, ніж в будь-якому іншому жанрі історичної літератури і оцінюються чіткіше з точки зору класових політичних поглядів їх складачів.

Цінними пам'ятками української мемуарної літератури XVIII ст. є щоденники генерального хорунжого Миколи Ханенка і генерального підскарбія Якова Марковича. В них зафіксовані важливі явища соціально-економічного життя козацької старшини часів зміцнення кріпосництва на Україні, занепаду ролі і значення козацтва, закріпачення посполитих і перетворення старшини в шляхетсько-дворянський стан.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко походив з роду, що висунувся з простого козацтва часів визвольної війни і досяг становища генеральної старшини. Він був родичем відомого в другій половині XVII ст. правобережного гетьмана Михайла Ханенка.

Микола Ханенко здобув високу освіту в Київській академії і почав військову службу в 1710 р. з простого козака, а в 1717 р. був переведений в генеральну канцелярію і згодом став головним помічником генерального писаря. Він був близькою особою гетьмана Скоропадського, а після його смерті здружився з наказним Павлом Полуботком. За свою службу і догідливість обом гетьманам Ханенко був щедро обдарований маєтностями

---

[1] Черниговского наместничества топографическое описание.., К., 1851, стор 52.

[2] Там же, стор. 135.

і виділявся серед багатіїв Лівобережжя. Але за свою вірність Полуботкові він згодом поплатився ув'язненням у Петропавлівській фортеці, звідки був звільнений лише після смерті Петра І, відпущений на Україну з поверненням раніше конфіскованих маєтків і з наданням нових землеволодінь та різних угідь.

При гетьмані Данилові Апостолі Микола Ханенко спочатку займав посаду полкового судді, згодом обозного Стародубівського полку, а з 1741 р.— генерального бунчужного.

Відомі два твори Ханенка — «Діаріуш», надрукований О. Бодянським в «Чтениях Общества истории и древностей Российских» та окремою книжкою[1] і «Щоденник», повністю виданий О. Лазаревським[2]. У «Діаріуші» записи стосуються подробиць політичного життя і побуту старшини, взаємовідносин уряду гетьмана Скоропадського з російським урядом і царськими вельможами, політичних настроїв старшин, їх психологічної характеристики та ін.

У «Діаріуші» вміщено щоденні записи від січня до початку липня 1722 р., тобто за останнє півріччя гетьманування Скоропадського і до останніх днів його життя. «Діаріуш» закінчується описанням смерті і пишного церемоніалу поховання гетьмана.

«Щоденник» Ханенка являє собою мемуарні записи, в яких відображено події різноманітного характеру за 1723—1753 рр. з великими пропусками. Ці записи автор робив після свого звільнення з Петропавлівської фортеці і повернення на Україну. Вони становлять різного роду нотатки з сімейного життя, епізодів службової діяльності генерального хорунжого, взаємин автора з різними високопоставленими і простими людьми тощо.

«Діаріуш» і «Щоденник» Ханенка можна віднести скоріше не до пам'яток історіографії, а до певної категорії джерел з історії XVIII ст. У мемуарах Ханенка історик може здобути певне уявлення про життя і побут української старшини, купців, про ціни на продукти та різного роду вироби, в окремих записах — про кріпосницькі повинності посполитих, про характер служби і різних повинностей козаків тощо.

Більшу вартість для історика становить «Щоденник» генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (народився в 1690 — помер в 1770 р.).

Життєвий шлях Марковичів є показник нравів XVIII ст. та цілковитого беззаконня, завдяки якому всякого роду дільці

---

[1] Диариуш или журнал, т. е. повседневная записка случающихся при дворе его милости, пана Иоанна Скоропадского... начеснийся 1722 году и окончений в том же году по преставлении и погребении помянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом, Николаем Ханенком, М., 1858.

[2] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка 1727—1743 гг., К., 1884.

без найменших заслуг перед козацтвом пробиралися в середовище старшин і наживали велетенські багатства. Родоначальник Марковичів, дід автора «Щоденника», Марко Аврамович, був євреєм-вихрестом, який у 60-х роках XVII ст. поселився в Прилуках, займався орендами, а найбільше торгував горілкою[1]. На цьому він нажив немалі скарби та маєтності, завдяки чому йому вдалося віддати дочок заміж за поважних осіб із генеральної і полкової старшини.

Старша дочка Марка Аврамовича красуня Настя, будучи вдовою після першого шлюбу за стародубським полковником Миклашевським, у 1708 р. вийшла заміж за вдівця гетьмана Івана Скоропадського, який завдяки цьому подружжю негайно оволодів великою частиною майна свого тестя.

Найспритнішим із синів Марка Аврамовича був старший — Андрій, який ще до одруження сестри з гетьманом займав посаду глухівського сотника і володів значними маєтностями[2]. Сестра Андрія Марковича, можновладна гетьманша, при старому Скоропадському зайняла керівну роль в усіх справах. Таке становище в гетьманському уряді Івана Скоропадського влучно відображено в народному прислів'ї — «Іван носить плахту, а Настя булаву». У міжстаршинських відносинах панувала повна сваволя, особливо в роздачах урядових посад, наданні маєтностей, беззастережній експлуатації старшиною посполитих і козаків. Батько автора «Щоденника» одержав спочатку посаду лубенського полковника, яку позмінно передавав без волі старшини своєму синові Якову Марковичу. Згодом він здобуває місце в гетьманському уряді на посаді генерального підскарбія, що дало можливість Марковичам — батькові й синові придбати нові численні землі, маєтності та здобути інші скарби.

Автор «Щоденника» Яків Андрійович Маркович навчався в Київській академії і закінчив її в 17 років. Він був вихованцем Феофана Прокоповича і, за виразом свого вихователя, мав змогу прикрасити свою голову митрою, тобто зайняти посаду єпіскопа. Але Марковича сильніше вабили справи мирського збагачення; він прагнув піти по лінії піднесення в старшинських чинах і рангах Ці його плани зруйнувала смерть Скоропадського. Новий гетьман Данило Апостол та інші старшини ненавиділи Марковичів і не допускали їх службового просування. Яків Маркович при всіх його спритностях і багатстві як зайняв при Скоропадському незначну посаду знатного військового товариша, так і залишився на ній. Лише під кінець життя, після скасування гетьманства, він успадкував батьківське звання генерального підскарбія у відставці.

---

[1] А. Лазаревский, Люди Старой Малороссии, «Киевская старина», 1884, кн. I, стор. 51—82.

[2] Ми вживаємо іноді цей термін, що означав у XVIII ст. взагалі багатства, а частіше — маєтки.

Близьким приводом Марковичу до початку ведення «Щоденника» була коротенька історична «Кроніка» 1452—1712 рр., написана його тестем, чернігівським полковником і в останній час наказним гетьманом Павлом Полуботком. Я. Маркович спочатку доповнив цю «кронічку» власними записами кількох подій, продовжив її, а потім став щодня вести свій «домашній протокол», як він називав «Щоденник», протягом п'ятидесяти років, з 1717 по 1767 р.[1].

У свій час О. Лазаревський, досліджуючи «Щоденник» Я. Марковича[2], вірно підкреслив, що історичне значення подібного роду пам'яток полягає в тому, що в них ми знаходимо достовірне зображення домашнього побуту з усіма подробицями щоденної життєвої метушні і гонитви за багатствами козацької старшини. Слабка сторона щоденника полягала в недостатності матеріалу про політичні події, яких автор уникав записувати. В щоденнику відображено з усіма подробицями життя корисливого багатія Лівобережної України. В ньому ми знаходимо цінні відомості про відношення пана до своїх підданих, а головне — велике число даних про тодішнє сільське господарство, ремесло, різні оренди, торгові і групові операції. В цьому відношенні «Щоденник» Якова Марковича становить незаперечну цінність як джерело для вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст.

Серед мемуарної літератури менш значне місце займає «Щоденник» Петра Даниловича Апостола[3], що містить записи від травня 1725 р. по травень 1727 р. «Щоденник» потрапив у 1894 р. до числа рукописів бібліотеки Київського університету від спадкоємців збирача старовинних пам'яток О. М. Судієнка. Він написаний французькою мовою і перекладений на мову російську та надрукований О. Лазаревським. Автор його — син гетьмана Данила Апостола довгий час проживав і виховувався в одному з пансіонів Петербурга разом з дітьми відомого князя Меншикова. Тут він і здобув високу освіту. Щоденник Апостола являє собою ряд нотаток з минулого України, містить цікаві дані про події 1725—1727 рр. і є одним із джерел про соціально-економічну історію Лівобережжя.

Пам'ятки української історіографії XVIII ст. є значним надбанням історичних знань про минуле України, особливо з істо-

---

[1] У 1859 р. невелику частку десятитомного «Щоденника» в скороченому вигляді в одній книжці надрукував внук Я. Марковича Олександр Михайлович Маркович. Ол. Лазаревський видав «Щоденник» в трьох томах також неповністю: «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.)», т. I, К., 1893; т. II, К., 1895; т. III, К., 1897. Наукове товариство ім. Шевченка продовжувало друкувати «Щоденник». Див. Джерела до історії України—Русі, т. XXII, Київ—Львів, 1913.

[2] А. Лазаревский, Люди старой Малороссии. Марковичи, «Киевская старина», 1884, кн. I, стор. 51—82.

[3] «Киевская старина», 1895, кн. VII, стор. 100—155. Див. також «Киевская старина», 1894, кн. XI, стор. 300—303.

рії козацтва, формування та еволюцію козацької старшини в клас феодального дворянства. Історія народних мас — посполитих, нижчих шарів козацтва та міських низів займає в них незначне місце. Мало висвітлюється питання розвитку культури України. Автори історичних творів звертали свої погляди переважно до минулого, обминаючи актуальні питання сучасності. З точки зору розвитку історичної думки історико-літературні пам'ятки цього періоду становлять для нас великий інтерес. Вони дають можливість судити про рівень освіченості тогочасної старшинської інтелігенції, яка займала провідне місце в суспільному житті феодального суспільства. Вони допомагають нам уявити ряд важливих сторін історичного процесу України в період посиленого розвитку кріпосництва і зародження елементів капіталістичного укладу.

ЧАСТИНА ДРУГА

V. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ

(Кінець XVIII і перша половина XIX ст.).

Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки на Україні наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст.

До кінця XVIII ст. українські землі, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, перебували в складі Російської держави. В економічному житті України протягом першої половини XIX ст. відбувається спільний з російським процес посиленого зростання нових капіталістичних відносин і розклад феодально-кріпосницької системи. Феодально-кріпосницькі відносини перетворилися в гальмо для розвитку виробничих сил Дальший економічний розвиток України йшов по шляху подолання невідповідності феодальних виробничих відносин характеру продуктивних сил, яка склалася в усій Російській імперії.

В основі цього процесу лежав дальший поділ праці в суспільстві, породжений розвитком товарного господарства і капіталізму. Розвиток суспільного поділу праці неминуче, з об'єктивною закономірністю призводив до розкладу патріархальної замкнутості українського села і сприяв постійному зростанню міст і міського населення, яке збільшувалося у зв'язку з ростом промисловості, торгівлі, ремісничих промислів та ін. Такий процес викликав потребу в збільшенні виробництва сировини, хліба та інших продуктів для ринку, для задоволення потреб зростаючої промисловості і міського, неземлеробського населення. Основна маса сільськогосподарської продукції разом з основними засобами виробництва — землею перебувала в руках панівного експлуататорського класу поміщиків.

Значне число поміщиків прагнуло збільшити виробництво продуктів на ринок з метою пристосування свого господарства до умов розвитку грошових капіталістичних відносин за рахунок впровадження агротехнічних заходів і на цій базі підви-

щення інтенсивності праці селян. Окремі з них схилялися до думки про звільнення селян від кріпацтва. Проте більшість поміщиків воліла лишатися на старих кріпосницьких засадах, прагнула зберегти кріпосне право і монархічний лад.

Розвиток капіталістичних промислів і товаро-грошових відносин у селянському господарстві, зубожіння і масовий рух кріпосних селян з усією необхідністю вимагали скасування кріпосного права і поміщицького землеволодіння. Тяжкий кріпосницький гніт, політичне безправ'я, сваволя поміщиків і царських чиновників викликали постійні, майже щорічні селянські рухи, спрямовані проти кріпосництва.

У своєрідних умовах відбувався цей процес на Україні. До кінця XVIII і початку XIX ст. царський уряд, після тривалого колоніального наступу, скасував залишки української автономності при збереженні і розширенні маєтностей української шляхти і козацької старшини, які здобули рівні права з російським дворянством. Царизм зберіг за ними на короткий час деякі старовинні старшинсько-шляхетські привілеї. На початку XIX ст. царський уряд вніс остаточні зміни в адміністративний і судовий устрій України, утвердивши тут загальноімперське законодавство, загальноросійське судочинство і адміністративне управління.

Протягом усього XVIII ст. українська шляхта, козацька старшина і російське дворянство поступово захоплювали селянські, козацькі і громадські землі та угіддя; поволі вони ставили у кріпосницьку залежність посполитих, які здавна несли найбільший тягар приватновласницьких і державних повинностей. У 1783 р. Катерина II, на домагання старшин, заборонила перехід селян з одного місця на друге. Вона запровадила кріпосне право на Україні на основі загальноросійських кріпосницьких законів. Царський уряд з кінця XVIII і протягом першої третини XIX ст. продовжував роздавати десятки і сотні тисяч десятин землі разом з селянами у повну і спадкову власність українським і російським поміщикам. З появою на світ «Жалуваної грамоти» 1785 р., за виразом О. Єфименко, «припинилась багатолітня мука малоруського панства: ворота в неприступне до того часу святилище (в російський дворянський стан. — *М. М.*) були йому відкриті» [1].

Українське панство, поруч з російськими поміщиками, стало панівною силою в економіці, політичному житті, а також в ідеології. Як писав К. Маркс, «Клас, який являє собою панівну матеріальну силу суспільства, є в той же час і його панівна духовна сила»[2]. Українська старшина, що наприкінці XVIII і на початку XIX століття перетворилася в нобілітоване

---

[1] А. Єфименко. Малорусское дворянство и его судьбы. Исторический очерк. Відбитка з журн. «Вестник Европы», 1891, кн. 8, стор. 561.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 36.

дворянство, уже встигла дати цілу плеяду освічених, виучених в західноєвропейських і Московському університетах людей, які посіли перші місця серед російського дворянства і сановників у царському державному апараті, в літературних колах, на професорських кафедрах тощо. В той час, за виразом одного з представників українського дворянства, до певної міри історика початку XIX ст. А. Чепи, українське шляхетство урівнялося з російським дворянством, воно «почало сміливо вступати на російську службу, скинуло татарське і польське вбрання, почало говорити, співати і танцювати по-російські» [1].

Проте таке загальне становище українського дворянства не виключало факту його певних суперечностей з провідним у державному відношенні російським дворянством і деяких сутичок з царизмом. Ці суперечки виявлялися і зростали в міру проникнення на Україну конкурента великого землеволодіння — російських дворян і певного ущемлення політичних прав частини нащадків української шляхти і старшини. «Жалувана грамота» 1785 р., яка зрівняла в правах дворянство Росії та її підлеглих окраїн, вирішувала це питання лише в основному. Що торкається практичного розв'язання багатьох питань у цьому напрямкові в деталях, то царський уряд опинився перед значними труднощами. Український панівний клас феодального суспільства, починаючи з другої половини XVII ст., із знищенням польського панування, незважаючи на деякі ущемлення його інтересів царизмом, звик неподільно панувати на Україні в усіх сферах життя, на основі шляхетського права по литовському статуту та не визнаному царизмом зведенні законів «Права по которому судиться малоросійський народ». Українська шляхта і старшина були раді, що добилися урівняння в правах з російським дворянством. Але освічені її представники часто різко виступали проти порушення прав, що панували на Україні,— «ведлуг звичаїв давніх». Під цими звичаями розумілися широкі і необмежені права шляхти на польський зразок з корективами, які внесли феодально-кріпосницькі відносини на Україні в XVII—XVIII століттях.

У 90-х роках XVIII ст., коли царський уряд запроваджував у життя «Жалувану грамоту», йому довелося зіткнутися з не меншими труднощами, ніж раніше. Українське панство не являло собою єдиного в правовому відношенні нобілітованого дворянства на зразок російського чи польського. Тільки незначна його частина могла довести свої права на дворянство за своїм давнім шляхетським походженням. Більшість претендентів на дворянство були виходцями з козаків та інших станів українського суспільства. Герольдія ж вимагала безперечних доказів прав на дворянство. Почалася тяганина, що

---

[1] В. Горленко, Южнорусские очерки и портреты, К., 1898, стор. 38.

тривала майже до селянської реформи 1861 р., про прийняття українського панства до середовища російського дворянства.

Ця правничо-судова тяганина українських поміщиків з Герольдією викликала в освічених кіл панства потребу звернутися до історичного минулого України, щоб довести заслуги своїх предків. Від такого вивчення історії марно було б чекати об'єктивності.

У свій час відома дослідниця історії України О. Єфименко, незважаючи на методологічні вади її загальних концепцій, справедливо зауважила, що «коли зупиняєшся на дивовижних генеалогічних фантазіях малоруського панства, коли бачиш те крайнє викривлення історичних фактів, на якому воно засновувало, як звичайно, свою аргументацію на користь благородства свого походження, можна подумати, що маєш справу з крайнім історичним неуцтвом. Але це помилково: насправді панство добре знало історію свого краю і любило в неї заглиблюватись — на це є досить доказів. І, безсумнівно, воно захоплювалось цією історією, яка так добре гармоніювала з його шляхетськими смаками, що народжувались, і здобувало з неї готові соціально-політичні ідеї, хоч чудово розуміло також і необхідність, при тогочасному своєму становищі, тримати ці ідеї під прикриттям» [1].

В умовах загострення класових суперечностей та політичної боротьби антикріпосницьких сил проти поміщиків і царизму, в зв'язку з буржуазним революційним і національно-визвольним рухом у Польщі та на Україні відбувається боротьба і в сфері ідеології, в тому числі в історичній науці. Прогресивними силами в цій боротьбі була передова російська і українська інтелігенція, переважно вихідці з дворян та різночинців. Ідеї Радішева, декабристів, Бєлінського і Герцена робили благотворний вплив на певну частину представників української історичної думки. Під цим впливом та в силу внутрішніх обставин історичного життя українського народу розвиваються революційно-демократичні погляди на історичне минуле України великого українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка.

Українська історіографія в першій половині XIX ст. досягла значних успіхів. Розвиток історіографії відбувався в тісному зв'язку з потребою краю в піднесенні інших галузей науки і освіти. Відкриття у Харкові, в Києві, а пізніше в Одесі університетів відіграло важливу роль у підготовці наукових сил істориків. Українська історіографія розвивалася в тісному зв'язку з російською історичною наукою. Більшість істориків України кінця XVIII і першої чверті XIX століття були вихованцями московських і петербурзьких учбових закладів. Важливе місце у вивченні історії України відіграв Московський університет,

---

[1] А. Єфименко. Малорусское дворянство и его судьбы, стор. 569

в якому виховувалось багато українських істориків. З друкарні Московського університету, а також з Київського і Харківського вийшла в світ велика друкована продукція з питань минулого України.

Незважаючи на дворянську обмеженість більшості представників української історіографії першої половини XIX ст., на їх класову тенденційність, українська історична наука і розвиток історичних знань зробили значний крок вперед. Передреформені часи підготували грунт для дальшого всебічного вивчення минулого України в післяреформений період розвитку буржуазної історіографії і революційно-демократичного напрямку в українській науково-історичній думці.

«Історія Русів» та її місце в українській історіографії

Однією з пам'яток української історіографії на рубежі XVIII і XIX століть є напівісторичний і напівлітературний памфлет «Історія Русів», надрукований в 40-х роках у Москві в Товаристві історії і древностей Російських при Московському університеті [1].

Автограф «Історії Русів» до нас не дійшов. Тому питання про походження і авторство її з дня появи цієї праці спочатку в багатьох рукописах, а потім надрукованої О. Бодянським, було і до цього часу залишається спірним.

«Історія Русів» стала відома в рукописах наприкінці 20-х років XIX ст. Вперше рукопис її був знайдений, як доводить О. Лазаревський, в 1828 р. у маєтку князя Лобанова-Ростовського в с. Гриневі, Стародубського повіту на Чернігівщині [2]; колись цей маєток належав О. Безбородьку. З цього випадково знайденого рукопису було знято різними особами багато копій, які поширювалися серед освіченої публіки.

«Історія Русів» користувалася величезною популярністю і впливала на суспільно-політичний світогляд та погляди на історію України тогочасної української і російської інтелігенції. «Історією Русів» захоплювався і високо її цінив О. С. Пушкін, один з примірників якої він дістав у М. О. Максимовича, а також поет-декабрист К. Ф. Рилєєв. Під впливом цього твору Рилєєв написав свої знамениті твори — «Сповідь Наливайка», «Войнаровський», а також ряд інших поем, що стосуються історичного минулого України. Значний вплив «Історія Русів» справила на історичні погляди Т. Г. Шевченка, зокрема його

---

[1] История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. М., 1846. Далі при посиланні буде називатись — История Русов.

[2] «Киевская старина», 1891, кн. IV, стор. 113. М. Максимович. Собр. соч., т. II, стор. 190. М. Максимович вважає, що рукопис «Історії Русів» вперше став відомий в 1825 р.

погляди на минуле України. Твір цей був у бібліотеках приятелів Шевченка раннього петербурзького періоду — Є. Гребінки та історика М. Маркевича.

В силу відсутності наукової критики і слабкого рівня розвитку тогочасної історичної науки «Історію Русів» довгий час вважали достовірним джерелом, на якому будували свої праці всі історики України першої третини XIX ст. До 30-х років ніхто не мав сумніву у вірогідності фактів, викладених в «Історії Русів», а також в авторстві архієпіскопа Білоруського Георгія Кониського, ім'я якого значилося на творі. Не сумнівався в цьому в 40-х роках і видавець «Історії Русів» О. Бодянський. Вперше піддав свого роду критиці «Історію Русів» О. С. Пушкін, який поставився з деяким сумнівом до авторства архієпіскопа Кониського.

Пушкін указав, перш за все, на антипольську пристрасність автора «Історії Русів». По-друге, він підкреслив, що «чим більше він (автор «Історії Русів».— *М. М.*) наближається до сучасності, тим ширшим, недбайливим і сильнішим стає його оповідання... Видно, як серце дворянина ще б'ється під чернечою рясою» [1]. Отже, ще на перших порах поширення «Історії Русів» у рукописних списках Пушкін помітив у ній певну тенденційність в зображенні історичних подій і класову дворянську спрямованість твору; він також вперше піддав сумніву духовне звання автора.

М. О. Максимович перший з істориків виступив з критичними зауваженнями щодо достовірності авторства архієпіскопа Кониського і правдивості ряду історичних творів. Після виступів Максимовича почалася науково-критична полеміка про авторство «Історії Русів» і вірогідність вміщеного в ній матеріалу. В силу розвитку історичної науки XIX ст. і дальшого критичного розбору цього твору його популярність зникла незабаром після виходу з друку. Прийшов час суворого наукового вивчення «Історії Русів» засобами критичного аналізу і перевірки.

До надрукування «Історія Русів» ходила по руках як анонімний твір. Видавець О. Бодянський використав як привід для того, щоб приписати авторство Георгію Кониському, передмову до книги, в якій говориться: «Відомий ученістю і знатністю депутат від Малоросійського шляхетства пан Полетика, відправляючись на депутатську посаду у велику імперську комісію для складання «Нового Уложенія», мав необхідну потребу відшукати вітчизняну історію. Він звернувся з цим проханням до свого першого вчителя архієпіскопа Білоруського, Георгія Кониського, який був природний малоросіянин, і довгий час був у Київській академії префектом і ректором» [2]. Тут же йде мова

---

[1] А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII. М.—Л., 1949, стор. 336.

[2] История Русов. Передмова

про те, що нібито Кониський вручив Полетиці «Історію Русів» і запевнив його, що вона ведена з давніх часів у кафедральному Могилівському монастирі досвідченими людьми, які зносилися про потрібні відомості з ученими Київської академії і різних українських монастирів, а найбільше з тими, де проживав колись ченцем Юрій Хмельницький, у якого нібито зберігалося багато історичних записок і паперів, що лишилися від його батька гетьмана Зіновія Хмельницького, а також записи «достопам'ятностей і діяній національних, і що при тому вона (книга ця) ним знову переглянута і виправлена».

Г. Полетика, нібито звіривши «Історію Русів» з багатьма іншими малоросійськими літописами і визнавши її більш досконалою, ніж інші, користувався нею для довідок і діянь у комісії [1] по складанню «Нового Уложенія» 1767 р.

З самого початку і до середини XIX ст., таким чином, «Історія Русів» вважалася твором Георгія Кониського. Дальший критичний підхід до неї показав інше. Ідейна сторона твору та безліч фактичних помилок у ньому виявилися такими, що не можуть бути поєднані з ідеологією і вченістю колишнього ректора Київської академії Кониського. Максимович перший висловив таку думку: «Кониський був добре обізнаний з старовинними актами... і володів великою начитаністю польських історичних письменників: про це свідчить нам — його книга «Prawa i Wolnosci», видана в 1767 р. у Варшаві, і невеликий твір про унію, надрукований у «Чтениях». Та чи міг Кониський без історико-фактичного запасу вступити на те поприще, на якому він діяв з такою славою. Його історичні пізнання неминуче відгукнулися б у створеній ним історії, якого б напрямку вона не була. А в «Історії Русів»,— продовжує Максимович,— зовсім не видно близького знайомства ні з сучасними актами, ні з польськими істориками, ні з головнішими малоросійськими літописами: все взято не з перших рук, ніби по чутках, і перебудовано на свій лад, без збереження вірності і точності історичного факту. Не відповідає вдачі Кониського, як мені здається, створювати таку історію і пропонувати її Полетиці на ту важливу справу, на яку вона вимагалася» [2]. Більшість учених XIX ст. підтримували думку Максимовича і розвивали її далі.

О. Лазаревський, дослідивши сімейний архів Полетик, висловив думку, що «Історія Русів» вийшла з їхньої родини [3]. Авторство Полетикам стали приписувати й інші історики. Дехто з них припускав, що цей твір написаний у близькій до декабристів родині малоросійського генерал-губернатора князя Репніна, інші приписували авторство колишньому канцлерові Ка-

---

[1] История Русов. Передмова.
[2] М. Максимович. Собр. соч., т. I, стор. 305—306.
[3] А. Лазаревский. Отрывки из семейного архива Полетик, «Киевская старина», 1891, кн. IV, стор. 110—116.

терини II князеві Безбородькові. Більшість дослідників дотримувалася думки, що «Історію Русів» почав писати Григорій Андрійович Полетика (1725—1784), а закінчив син Василь Григорович Полетика (1765—1845) [1].

З питанням про авторство «Історії Русів» тісно пов'язане питання про час її написання. Більша частина дослідників XIX ст. вважала, що цей твір писався протягом довгого часу,— від початку 70-х років XVIII ст. і до 1825 чи 1828 р. Починав його писати Григорій Полетика і закінчував Василь Полетика [2].

У 1830 р., як свідчить Максимович, «Історія Русів» була «вже в ходу в багатьох списках» [3]. На підставі окремих висловлювань, вміщених в «Історії Русів», можна судити, що цей твір був складений не раніше другої половини XVIII ст. і не пізніше першої чверті XIX ст.

Про те, що Полетики, батько й син, не лише цікавилися, а й займалися питанням історії України, свідчить багато даних. Взагалі Полетики належали до тих українських шляхетських освічених родин, яких у XVIII ст. вже було багато; діти їх одержували освіту в Київській академії, а після відкриття Московського університету — в Москві і за кордоном. Григорій Полетика був сином бунчукового товариша Андрія Полетики (1682—1773). Він проживав у Ромнах, вчився в Київській академії, після закінчення якої працював спочатку перекладачем у Академії наук в Петербурзі, а через два роки, в 1748 р., перейшов на службу в Синод. Згодом він став головним інспектором шляхетського корпусу (1764—1773). На цій посаді Григорій Полетика був обраний від шляхетства Лубенського полку депутатом у комісію для складання «Нового Уложенія» 1767 р. В комісії Полетика виступив як активний захисник «прав и вольностей малороссийского шляхетства» [4]. Помер і був похований Григорій Полетика в Олександро-Невській лаврі в Петербурзі в 1784 р.

Три сини Гр. Полетики, в тому числі старший Василь, навчались у Віленському університеті. Переписка Гр. Полетики з своєю родиною, знайдена в архівах і опублікована О. М. Лазаревським, становить значний інтерес як історичне джерело [5],

---

[1] Про авторство «Історії Русів» див. М. Майков, К вопросу об «Истории Русов», СПб., 1893; А. Грушевский, К характеристике взглядов «Истории Русов», СПб., 1908; його ж, К судьбам «Истории Русов»; В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2; І. Белей, Причинок до питання про час появи «Истории Русов», Записки Наук. товариства ім. Шевченка у Львові, т. VII; М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917; А. Яковлєв, До питання про автора «Історії Русів», ЗНТШ, т. 154, Львів, 1937, стор. 71—113.

[2] В. П. Горленко, Южно-русские очерки и портреты, стор. 49.

[3] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 305.

[4] Г. А. Максимович, Выборы и наказы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. Часть первая. Нежин, 1917, стор. 143—144.

[5] А. Лазаревский, Частная переписка Гр. Андр. Полетики, «Киевская старина», 1893, кн. I, III, V, VI, X, XI; 1894, IV, X; 1895, V—VIII.

що знайомить нас з приватною обстановкою, інтересами і нравами феодально-старшинських кіл Лівобережної України другої половини XVIII ст. Головне, вона характеризує соціальні, класові відносини, прагнення шляхетства закріпити за собою надбані за рахунок народу велетенські земельні багатства та інші маєтності і скарби. В політичному житті шляхетських ідеологів України не задовольняла політика царизму щодо ліквідації автономності старшинсько-гетьманського управління. Українське шляхетство добивалося у Герольдії визнання дворянських прав. Інтелігентні представники його розшукували в архівах документи про генеалогічні дані, які свідчили б про шляхетську знаменитість їх родів за часів Польщі. Про це дбав також і Гр. Полетика та його син Василь для себе і для своїх родичів.

Слід думати, що саме в цей час у 80-х роках XVIII ст. Гр. Полетика збирав матеріал для написання задуманої ним праці з історії України. Особливо цікавий його лист про розшукування історичних основ генеалогії старшинських родів України та погляди на історію від 14 липня 1783 р., написаний за рік до смерті родичеві по жінці, пирятинському городничому Якову Олександровичу Гамалії [1]. Тут Гр. Полетика виявив неабиякі знання з історії України такого роду, що вимагали спеціальних занять.

Ніде не видно з цього листування, що його записи були зведені в єдиний цілісний історичний виклад. Але, безсумнівно, ним провадилась робота в напрямку підготування матеріалу до створення такої історичної праці. Цю роботу продовжував його старший син Василь, на що звернув увагу Ол. Лазаревський [2], а слідом за ним М. Майков [3], який указав, що, ймовірно, на долю останнього випало закінчити працю, яка була названа «Історія Русів».

Ідеологія Полетик, батька і сина, була спільною і знайшла своє відображення в їх творах відповідно до часу їх діяльності та історичних обставин, в яких жив і діяв кожен з них. Крім указаної переписки, Гр. Полетика, будучи депутатом комісії по складанню «Нового Уложенія», виступав палким оборонцем автономістичних вимог українського шляхетства. Він залишив також ряд історичних записів і документів, зокрема «Сборник прав и привиллегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малороссия во время владения польского разделена была и об образе её управления». Особливо пронизані автономістичними поглядами його «Запись, что малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России», «Возражение депутата Гр. Полетики на наставление Малороссийской коллегии

---

[1] «Киевская старина», 1893, VI, стор. 499—503.
[2] А. Лазаревский, Отрывки из семейного архива Полетик.
[3] М. Майков, К вопросу об «Истории Русов», СПб., 1893.

господину же депутату Дм. Наталину» та ін.[1]. Перу Гр. Полетики належить трактат — «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей».

Ці документи пронизує головна думка, що Україна ввійшла до складу Литви, а потім Польщі на договірних умовах — «як вільний з вільним і рівний з рівним» і що великі князі литовські і королі польські завжди проголошували своїми привілеями права і вольності українського шляхетства нарівні з польською і литовською шляхтою. На таких же правах Україна піддалась Росії за Богдана Хмельницького з підтвердженням прав і вольностей царем Олексієм Михайловичем у лютому 1654 р., що «Все права, привиллегии, преимущества, вольности и обычаи всякого чина и состояния людей, как-то шляхетства, гетмана и войска запорожского, духовного чина, мещанства и всего народа, сохранять в вечные времена без всякого нарушения»[2].

Не раз Полетика звертається до царських підтверджень «прав і вольностей шляхетства» другої половини XVII і всього XVIII ст. Ця програма виражала сподівання та вимоги всього шляхетського стану України, і, не даремно, депутати від малоросійського шляхетства в комісії по складанню «Нового Уложенія» 1767 р. одностайно підтримали виступ Гр. Полетики; вони, таким чином, колективно сформулювали самодержавству свою класову програму, яку прагнули обгрунтувати посиланням на історію. Історичне минуле панівного класу українського феодального суспільства, козацької старшини зокрема, гармонійно поєднувалося з інтересами шляхетського стану кінця XVIII ст. Ідеологи шляхетства прикривали ці інтереси фразеологією про малоросійський народ, про вітчизну, від імені яких нібито вони діяли, особливо до того часу, поки не появився на світ білий указ Катерини II від 3 травня 1783 р. про позбавлення права переходу з місця на місце українських посполитих та «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. Цими царськими указами, як відомо, українське шляхетство було урівняне в правах з російським дворянством. Після цього формулювання станових вимог українського шляхетства відбувалося на далеко звуженій основі.

У 1790 р. Герольдія поставила ще більші, ніж раніше, перешкоди нащадкам старшини тим, що стала вимагати беззапе-

---

[1] Чтения в Обществе истории и древностей Российских. М., 1858, кн. 3 і окремо «Наставление выборному от Малороссийской коллегии в комиссию о сочин. проекта Нового Уложения», М., 1858.

[2] Гр. Полетика, Возражение на наставление Малороссийской коллегии, стор. 24.

речних юридичних документальних доказів права на дворянство, незважаючи на заслуги предків на козацькій службі в минулому. Не допущені Герольдією до дворянських табелів і дипломів, групи українського панства продовжували лишатися незадоволеними її висловлювали свої погляди та домагання знову-таки у вигляді історичних мотивувань. Документом такого характеру початку XIX ст. була «Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета Василием Полетикою», сином Григорія Полетики [1], а також переписка В. Г. Полетики з А. І. Чепою [2]. Своєю ідейністю і засобами обгрунтування ці документи дуже близькі, а в окремих місцях навіть тотожні за своїм змістом, іноді вони збігаються текетуально з писаннями Полетики-батька.

В. Полетиці дісталися папери батька, в тому числі велика кількість історичних записів, «таких, що торкаються нашої вітчизни,— політичні й історичні та інші, загальні і приватні» [3], як писав до Полетики А. Чепа.

В історичних записах, мемуарах і листуванні В. Полетики-сина відображено інтереси і прагнення вузького кола українського дворянства, саме тих його груп, які були утиснуті Герольдією і за якими царський уряд не визнав де-юре дворянських прав. Історичні писання Полетик, батька і сина, мають вузькостанову основу, далеко вужчу, ніж це відображено в «Історії Русів». Тому їхнє авторство у відношенні до «Історії Русів» слід вважати сумнівною гіпотезою.

Матеріали з архіву Полетик, надруковані Лазаревським, свідчать, що справді в їх родині готувалася праця з історії України. Так само над цим працював А. Чепа, який був у зв'язках з багатьма особами, що займалися місцевою історією, — Яковом Марковичем, О. Рігельманом, автором ряду історичних праць з історії Києва М. Ф. Берлінським, Д. Бантиш-Каменським, генерал-губернатором Малоросії князем М. Рєпніним тощо. В той час значне коло української дворянської інтелігенції першої половини XIX ст. займалося дослідженням історії України. Нею займався також автор географічно-статистичної праці «Землеописання Малої Росії», написаної за даними перепису 1764 р., князь Безбородько. Ця його праця мусила бути вступною частиною до якоїсь «Повної Малоросійської історії», яку задумав створити Безбородько і доля якої до цього часу невідома.

Отже, не лише Полетики збиралися написати цілісну історію України. Подібний задум намагалися здійснити кілька осіб

---

[1] Записка о Малороссийском дворянстве, изд. «Киевской старины», 1893.

[2] В. П. Горленко, Южно-русские очерки и портреты, гл. «Из истории Южно-русского общества», стор. 17—74.

[3] Там же, стор. 31.

з українського освіченого дворянства. Головне ж, ряд центральних місць в «Історії Русів» не відповідає ідейним поглядам ні Полетики-батька, ні Полетики-сина. Не на користь їх авторства антимонархічні ідеали невідомого автора цього твору. «Історія Русів» могла вийти з-під пера особи ідейно близької до декабристів. Як відомо, декому з декабристів, на зразок К. Рилєєва, властиво було мотивувати свою антикріпосницьку програму зверненням до героїчного минулого Росії взагалі і героїки українського народу зокрема.

До надрукування «Історія Русів», коли вона ходила по руках ще в рукопису, вважалася мало не забороненим твором і читалася при закритих дверях. О. Бодянський, друкуючи цей твір в «Чтениях в обществе истории и древностей Российских» теж боявся якоїсь політичної небезпеки. Закінчивши друкувати «Історію Русів», він писав Сахарову, що з його плеч «гора звалилася, а признаюсь, починав, сам наперед душою хворів за ті удари і втрати, яких вона мусіла зазнати» [1]. Бодянський мав на увазі сувору цензуру часів Миколи I.

Провідним напрямком в «Історії Русів» є прагнення показати історію Південної Русі від найдавніших часів до кінця XVIII ст. як безперервний процес розвитку русів (так називає автор українців) у спільній сім'ї слов'янських народів, зокрема в спорідненій гілці східнослов'янського руського племені. Історію України до XIII ст. автор вважає спільною з історією Північної і Західної Русі. У передмові до твору він сформулював свою думку в цьому напрямку так: «Історія Малої Росії до навали на неї татар на чолі з ханом Батиєм є спільною з історією всієї Росії... Тому подана тут історія Малоросійська написана на два періоди, тобто до татарської навали екстрактом (стисло.— *М. М.*), а від цієї навали поширено і докладно» [2].

Думка про місце українського народу в давній історії слов'ян була вперш[illegible] так чітко сформульована в українській історіографії, якщо не брати до уваги туманних уявлень про це козацьких літописців XVII—XVIII століть.

З перших сторінок другої частини «Історії Русів», що написана, за виразом автора, не екстрактом, а «поширено і докладно», ми спостерігаємо наперед продуману тенденційність. З цього часу, з XIII ст., або від початку Литовського панування, на думку автора, починається автономістичне життя України. Вона вступає у відносини з Литвою і Польщею, а пізніше з Росією як «вільний з вільним і рівний з рівним». Ідея козацько-старшинського автономізму пронизує «Історію Русів» ще в сильнішій мірі, ніж будь-який інший твір української історіографії всіх попередніх періодів. У цьому відношенні вона безпосередньо примикає до історіографії XVIII ст. і є її підсумком.

---

[1] Н. Барсуков, Русские палеологи 40-х годов, стор. 82.
[2] История Русов, стор. 1.

Особливо цією старшинсько-шляхетською тенденційністю пройнятий виклад історії XVIII ст. Не безпідставно Пушкін зауважив, що «сміливий і добросовісний в своїх свідченнях Кониський не позбавлений деякої мимовільної упередженості... Любов до батьківщини часто тягне його за межі суворої справедливості» [1].

Подібно до того, як анонімний автор приховав своє справжнє, достовірно невідоме нам і до цього часу ім'я авторитетною особою покійного архієпіскопа Білоруського Георгія Кониського, так само він приховав від читача дійсні джерела, на яких побудував свою працю. Зробив він це, мабуть, з тією ж метою, щоб забезпечити собі можливість вільних домислів для висвітлення ряду історичних явищ. Читач «Історії Русів» не знаходить посилань на конкретні джерела. Автор уникає їх назви, хоча й визнає, що «істориків і літописців у Малій Росії було досить. Але оскільки ця країна, ніби створена або приречена для руїн від частих нападів іноплемінників, а ще частіше наскоків сусідніх народів і безперервних міжусобиць, то вона зазнала всякого роду руїни, пагуби і цілковитого спалення, і, так би мовити, залита та напоєна людською кров'ю і вкрита попелом, то чи можливо, щоб у такій нещасній країні можна було б щось зберегти цілим? З цієї причини ця історія взята із літописів і записок білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і віддаленої від Малоросійських руїн» [2].

Вістря своєї упередженості автор «Історії Русів» спрямовує перш за все проти ще більшої, ніж у його книзі, тенденційності польських і литовських істориків; він називає їх праці «баснословіями і самохвальством». Щоб зрозуміти мужність і героїзм руського народу (автор «Історії Русів» має на увазі давніх русів), він радить цим «баснословцям і крикунам» заглянути в грецькі, римські та інші іноземні історії; вони розкажуть їм про Русь Кия, Аскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих князів руських та про їх подвиги [3]. Отже, ніби мимохідь автор у передмові посилається не лише на вітчизняні джерела, здобуті з Білорусії, а й на іноземні античні джерела про історію стародавньої Русі, до яких він відсилає польсько-литовських «баснописців».

У першій частині «Історії Русів» стисло викладено історію стародавньої Русі до монголо-татарського завоювання. В ній автор засвідчив факт нерозривного зв'язку давньої історії слов'ян з наступними періодами південноруської історії і висловив свої погляди на походження слов'ян і Русі, дуже близькі до ломоносівських. Більш за все він наслідує в прямому розумінні цього слова поглядам давнього руського літописця Нестора,

---

[1] А. С. Пушкин, Полн. собр. соч. в десяти томах, т. VII, М.—Л., 1949, стор. 336.

[2] История Русов, стор. I.

[3] Там же, стор. III.

вважаючи слов'ян і русів племенами, що споконвічно населяли Східну Європу. Отже, автор «Історії Русів» визнає слов'ян автохтонними племенами.

В «Історії Русів» знайшли відображення біблійні легенди, вміщені в староруських літописах про походження слов'янського народу від племені Афета, Ноєва сина, названого слов'янами по своєму родоначальнику і князю Словену, а россами слов'янський народ називається, на думку автора, від князя Росса, Афетового внука. Така легендарна біблійна версія наших давніх літописців про походження слов'ян пройшла через цілі століття і знайшла особливо чіткий свій вираз у київському «Синопсису» кінця XVII ст.

Відомо, що в другій половині XVIII ст. і на початку XIX ст. в історичній літературі точилась боротьба норманістів і антинорманістів. Концепцію норманістів автор «Історії Русів» обминув так, ніби її і в природі не існувало. Питання походження Русі він тлумачить у дусі слов'янських антинорманістських напрямків в історіографії кінця XVIII і першої половини XIX століття. Русь у нього не нормани, а слов'янські племена півдня Східної Європи, що населяли землі від Дунаю до Західної Двіни і від Чорного моря до рік Стирі, Случі, Березини, Дінця і Севи[1]. Пізніше частина цих земель називалася Руссю Червоною; ця назва нібито походить від того, що в цій землі вирощувалися «красильні трави і червець». Біла Русь називалася так тому, що тут випадали найбільші сніги. Такі тлумачення назв руських земель автор «Історії Русів», безсумнівно, запозичив з народних уявлень. Вагалі слід підкреслити, що текст твору, особливо коли в ньому йде мова про XVII—XVIII століття, пересипаний великою кількістю уривків з українського фольклору — поговірками, загадками і народними приповідками, що вказує на досконале знання автором українського побуту.

Вся земля руська, у вірному уявленні автора «Історії Русів», поділяється на області, або князівства, — Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське, а над ними головне, або велике, князівство Київське, що в XII ст. (береться свавільно 1161 р.) було поділене на Галицьке і Владимирське на Клязьмі, і, нарешті, Московське. Ці князівства славилися своєю першістю до 1238 р., до монголо-татарського завоювання. Від нього почалося глибше розмежування руських земель, яке закінчилося в XV ст. Князівства Малої Росії, що були зруйновані татарами, шукали союзу з Литвою. Московський князь Іван III в 1462 р., користуючись слабістю татар, виснажених міжусобицями і розладом, відмовився платити щорічну данину хану Ахмату, і Московське князівство звільнилось від покірності татарам. Князь Іван Васильович IV, назва-

[1] История Русов, стор. 3.

ний Грозним, об'єднавши разом багато князівств руських, в 1547 р. перейменував себе царем і самодержцем Московським — «з перейменуванням, нарешті, царства Московського на Російське, — продовжує автор «Історії Русів», — останнє, на відміну від Червоної і Білої Русі, називалося Великою Росією; ті ж обидві Русі (Червона і Біла. — *М. М.*) разом названі тоді Малою Росією»[1]. Так виглядає схема історичного розвитку стародавньої Русі в автора «Історії Русів».

Від давніх скіфських і сарматських часів до XIII ст., до навали татар, Русь самобутня і становить єдине ціле. Від XIII до кінця XV ст., приблизно, вона поділяється на Великоросію і Малоросію. До Малоросії автор відніс сучасні землі України і Білорусії. Він зробив це в силу того, що до кінця XVIII ст. в народному уявленні українці і білоруси мовними, етнографічними і в цілому національними ознаками чітко не розмежовувалися і вважалися одним народом руським — малоросійським.

У викладі історії цього періоду і частково в передмові автор «Історії Русів» виявив свої, властиві лише йому, погляди на назви — Русь, Росія, Малоросія, Україна, на що жоден з дослідників «Історії Русів» до цього часу не звернув уваги. Тимчасом це питання заслуговує на неї з того погляду, який саме предмет автор мав на увазі, приступаючи до написання своєї праці. Автор мав на увазі історію русів, під якими розумів жителів Південної і Західної Русі, тобто України і Білорусії. Історія Північно-Східної Русі, під якою розуміється Владимирське на Клязьмі і Московське великі князівства, для нього є предметом другорядним. Від XVI ст. це є Московське, або Російське, царство і про нього в «Історії Русів» йде мова лише в тих випадках, коли його історія близько пов'язана з історією України. Отже, в «Історії Русів» термін «Русь» вживається в двох поняттях — в широкому розумінні цього слова, тобто Південна, Північна та Західна Русь, і у вузькому розумінні — Малоросія. До XV ст. ці поняття співіснували разом, пізніше для Північно-Східної Русі почали вживати термін Московське царство, Велика Русь або Росія, а для Південної і Західної Русі, взятих разом,— Малоросія. Під «Україною» автор «Історії Русів», наслідуючи Київському літопису XII ст., розуміє область середньої течії Дніпра.

Термін «Україна» він вживає лише при використанні народних пісень, переказів або наводить уривки з офіціальних документів, зокрема з універсалів Б. Хмельницького, в яких часто вживається «Україна малоросійська», а також окремі строфи з історичних пісень, наприклад:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас на Вкраїні...[2].

---

[1] История Русов, стор. 3—5.
[2] Там же, стор. 120.

Що ж до назви цілої південноруської території, він навіть заперечує термін Україна і настирливо вживає термін Русь або Малоросія.

У передмові до «Історії Русів» зазначено, що від навали татар історія Малої Росії викладається поширено і докладно. Справді ж ця поширеність і докладність історичного викладу починається лише від XVI ст. Період литовського панування також поданий дуже стисло на кількох сторінках у вигляді згадок про такі події, як розгром литовським князем Гедиміном татар біля річки Ірпеня в 1320 р. й звільнення Київщини від татарського панування, про Грюнвальдську битву, дата якої не називається, початок боротьби з агресією Туреччини в першій половині XV ст. тощо.

Серед подій цього періоду, що часто в історіографії називали Литовським, значне місце автор приділив першим уніям Литви з Польщею кінця XIV і початку XV століття. Звідси й починається його автономістична концепція, в яку забарвлено всі дальші зовнішні відносини України з Литвою, Польщею і Росією, засновані нібито на вільних правах, як «рівний з рівними і вільний з вільними» [1].

Починаючи з XVI ст., головною історично діючою постаттю у автора «Історії Русів» стає козацтво з його героями-гетьманами та іншими провідниками національно-визвольної боротьби з Туреччиною, Кримським ханством та шляхетською Польщею.

Оповідання «Історії Русів» від середини XVI ст. до визвольної війни 1648—1654 рр. включно ми можемо назвати воєнною історією України. В них з великою силою патріотизму показані героїчні подвиги справжніх історичних і, в багатьох випадках, вигаданих полководців, які безупинно ведуть тисячі і десятки тисяч народу в особі козацтва на смертельні битви за справу вітчизни. Особливо це торкається історії козацтва кінця XVI і початку XVII століття перед визвольною війною. Ось тут саме постають перед читачем героїчні битви козацтва під проводом Наливайка, Тараса Трясила, Павлюка, Остряниці та десятків інших. Це є саме ті оповідання про героїчне минуле українського народу, якими «Історія Русів» сильно впливала на Рилєєва, Пушкіна, Гоголя, Тараса Шевченка, Герцена та багатьох інших представників нашої вітчизняної літератури і суспільної та історичної думки. Не випадково, що ще до надрукування «Історії Русів» О. С. Пушкін публікував саме з неї ці уривки — «Про введення Унії» та «Страта Остряниці» [2].

Вся історія козацтва, його виникнення і безперервного зростання в «Історії Русів» подана як закономірний наслідок боротьби з Туреччиною, Кримом і шляхетською Польщею. Козацтво для автора «Історії Русів» становить в історії України

---

[1] История Русов, стор. 7.
[2] А. С. Пушкин, Полн. собр. соч., т. XII, стор. 336—343.

головну рушійну силу, та власне й сама історія — це військові подвиги, а доба XVI—XVII століть є цілою героїчною епопеєю в історії українського народу. Вся ця епоха і героїчні подвиги в боротьбі проти турок, татар, польської шляхти описані в «Історії Русів» в дусі українських історичних пісень і дум.

Одне з центральних місць в «Історії Русів» займають події визвольної боротьби українського народу з шляхетською Польщею і возз'єднання України з Росією, від Люблінської унії до 1654 р. Виклад цих подій не виділено в окремий розділ книги, але своїм розміром, насиченістю достовірних фактів і домислів, емоціональною патріотичною наснагою і художнім викладом ця частина посідає в книзі одне з найважливіших місць.

У багатьох випадках автор «Історії Русів» відступає від історичної правди в показові героїчних подій визвольної боротьби. Він довільно називає імена керівників визвольного руху, наприклад, Криштофа Косинського він називає Федором, Наливайка Северина — Павлом, безперервно допускає свавільне переміщення фактів, а іноді вигадує різні події, яких зовсім не існувало. В таких випадках «Історія Русів» нагадує історичну повість, в якій автор зберігає лише правдивість і реалістичність показу доби, ухиляючись від точності і достовірності історичного факту. Так, наприклад, повстання Косинського він розтягнув аж до 1596 р., до подій, зв'язаних з Брестським собором, що прийняв церковну унію. Він також огортає смерть Косинського в легендарний домисел: замість загибелі у бою в 1593 р. Косинський відповідно до оповідання «Історії Русів» нібито гине від голоду, замурований у кам'яній башті одного кляштору. Так само Наливайко гине не на пласі у Варшаві, де йому було відрубано голову, а разом з своїми сподвижниками нібито спалений у спеціально для цього створеному мідяному биці.

Незважаючи на подібні відступи від історичної правди, які допускаються автором в дуже багатьох випадках, епоха національно-визвольної боротьби українського народу в цілому після Люблінської, а особливо після Брестської уній аж до возз'єднання України з Росією в «Історії Русів» знайшла в своїй основі вірне відображення. Вона постала перед читачем в усій своїй величі і, не випадково, що саме в зв'язку з цим «Історія Русів», яка в рукопису переходила з рук в руки як перша і єдина книга в цілісному викладі історії України, до появи більш досконалих історичних творів користувалася величезною, можна сказати неперевершеною популярністю. Автор «Історії Русів», характеризуючи цей період, пише, що в 90-х роках «почалася відома епоха жаху і згубності для обох народів, польського і руського (українського. — *М. М.*), яка захитала Польщу до самої основи і, розхитуючи її більше ста років, нарешті звалила її в безодню незначності, а народу руському, давши випити найгіркішу чашу, якої і в дні Нерона і Калігули не всі хри-

стияни скоштували, перетворила його в інший вид і стан»[1]. Під цим іншим видом і станом автор «Історії Русів» розумів консолідацію українського народу і перетворення його в націю.

Вся трагедія малоруського народу, його страждання і відчай в часи тяжких репресій з боку польського панства, католицизму і унії полягала в тому, на думку автора «Історії Русів», що його шляхетство, яке було на воєнних і цивільних посадах, зрадило своєму народові. Воно за різні обіцянки і обдарування багатствами, здружившись з польськими урядовцями та духовними римо-католицькими чинами, спочатку перейшло в унію, а потім зовсім у римське католицтво. Нарешті, це шляхетство з'єдналося родинними та іншими зв'язками з польським панством і відреклося від роду руського. Воно змінило навіть свої прізвища — колишні Чаплини стали Чаплинські, Ходуни — Ходинські, Бурки — Бурківські і т. ін. Внаслідок цього українська шляхта зберегла довічно свої маєтності і була в усьому урівняна в правах з шляхтою польською. Козацтво залишилося вірне своєму народові; виписані з компутів реєстрові пішли на низ Дніпра і цим значно збільшили і підсилили Запорозьку Січ, яка з того часу зробилася місцем, де збиралися всі козаки, що були утиснуті і гнані на батьківщині[2].

В описові історії початку XVII ст. автор «Історії Русів» приділив певну увагу загальноруським подіям. Він подав стислий огляд історії польської інтервенції Лжедмитрія І. Зокрема в цій частині твору належне місце зайняли такі події, як наступ польсько-шляхетських військ на чолі з Лжедмитрієм І та козацьких під командуванням отамана Івана Заруцького на Російську державу через Чернігово-Сіверські землі. Найбільше місце в описові цих подій зайняв виклад героїчної оборони українського населення Новгорода-Сіверського від польсько-шляхетської навали в 1604 р. Автор висловив тут своє різко негативне ставлення до польсько-шляхетської інтервенції і авантюри отамана Заруцького[3]. Незважаючи на участь авантюрницьких груп козаків у поході на Москву разом з самозванцями, автор «Історії Русів» підкреслює спільність інтересів російського і українського народів. На характерних прикладах боротьби населення проти польської шляхти на території Чернігівщини він показав, як українці «не мали ніякої щирості до поляків і їх інтересів. Навпаки, природжена схильність до єдиновірців і однородців робила їх завжди відданими народу російському, або московському»[4].

У показові історії козацтва першої третини XVII ст. до визвольної війни 1648 р. в «Історії Русів» першорядне місце

---

[1] История Русов, стор 32.
[2] Там же, стор. 40—42.
[3] Там же, стор. 42—44.
[4] Там же, стор. 43.

надане діяльності гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, зокрема його видатній ролі в боротьбі з Туреччиною і Кримським ханством. У всіх своїх оповіданнях про героїчні битви з турками, татарами і польською шляхтою автор «Історії Русів» не безсторонній описувач подій. Він цілком і беззастережно стоїть на стороні свого народу; він, як правило, замовчує поразки козаків і не раз перебільшує їх успіхи. Кількість втрат у битвах з обох противних сторін дуже часто береться довільно і завжди козаки виходять з битв з найменшими втратами і найбільшими успіхами. Їхні гетьмани ніколи не капітулюють перед ворогом, а якщо доводиться миритися, вони укладають трактати «як рівний з рівним і вільний з вільним». Козацтво та їх керівники не підлеглі королю і Речі Посполитій, а самостійна сила, що діє на свій розсуд і веде власну лінію, з якою рахуються сусіди — Туреччина, Крим і Польща.

Епопею козацьких війн автор « Історії Русів» розглядає як справедливу боротьбу, в якій пригнічений народ захищав своє «буття, свободу і власність» [1]. Особливо це торкається оцінки визвольної війни 1648—1654 рр., яку він розглядає як справедливу національно-визвольну боротьбу народу проти шляхетської Польщі. Соціальні питання, як і в усій історіографії другої половини XVII і першої половини XIX ст., обминалися. Звідси й випливала крайня тенденційна антипольська спрямованість у показі визвольної війни. Рушійною силою в боротьбі подано козацтво, під яким розуміються всі ті, хто вступив у військо. Оскільки під стяги Б. Хмельницького стали всі руські, весь народ, що не пристав до католицизму і унії, цей рух, в такій же мірі, як і в Росії проти польської інтервенції на початку XVII ст., розглядався як всенародний, національно-визвольний. Таким уявляли його в XIX ст. не лише історики, а й представники літератури і громадсько-політичної думки — Рилеєв, Пушкін, Гоголь, Шевченко та ін. До того ж народність, національність тоді часто ототожнювалися з належністю до певного віровизнання. Боротьба за інтереси вітчизни розглядалась як боротьба за віру, що означало за Русь. Адже ж у Гоголя Тарас Бульба і всі запорожці б'ються «за віру, за землю Руську».

Так, наприклад, герой його повісті Мосій Шило, гинучи від смертельної рани, звертається до своїх товаришів: «...Прощайте панибраття-товариші! Хай же стоїть на віки вічні православна руська земля» [2]. З такими самими словами на вустах у боротьбі за «православну руську землю» вмирають герої повісті, імена яких узяті довільно Гоголем, Степан і Охрім Гуски, Бовдюг, Кукубенко та ін. За такі ж ідеали йде на смертельний бій Тарас Бульба, який веде «сто двадцять тисяч козацького війсь-

---

[1] История Русов, стор. 62.

[2] Н. В. Гоголь, Избранные произведения, ОГИЗ, М.—Л., 1947, стор. 154.

ка, яке показалося на границях України». Та, власне, у Гоголя це не лише військо, а «піднялася вся нація, бо переповнилося терпіння народу. Піднялася помститись за наругу своїх прав, за ганебне приниження своїх, за образу віри предків і святого звичаю, за посоромлення церкви, за безчинство чужоземних панів, за гноблення, унію, за все, що нагромаджувало і сугубило з давніх часів сувору ненависть козаків» [1]. Від поглядів на характер визвольної війни своїх попередників—козацьких літописців XVII—XVIII століть і своїх сучасників — діячів літератури першої чверті XIX ст. автор «Історії Русів» далеко не відступив.

Що ж торкається показу мети, за яку боровся народ, він зробив значний крок вперед в порівнянні з своїми попередниками. В «Історії Русів» подано справу так, що метою боротьби українського народу було не лише звільнення від чужоземного панування, а й возз'єднання з однорідним, одноплемінним російським, або, як іноді вживається на відміну від малоруського найменування, народом московським.

Керівника визвольної війни Богдана Хмельницького автор «Історії Русів» називає «мужем великого розуму і мистецтва» [2]. Він, перш за все, зробив спробу, правда, на підставі здогадок і вимислів, установити походження Хмельницького. Не допускаючи відступу від не раз висловленої ним думки про те, що гетьмани та інші козацькі полководці обиралися не з простих, а родовитих і знатних осіб, автор «Історії Русів» наділяє такою ж шляхетною генеалогією Михайла Хмельницького і, само собою розуміється, його сина Зіновія-Богдана. «Цей Хмельницький, — пише він, — є нащадок Венжика Хмельницького, що раніше був гетьманом малоросійським; він вважався в боярах, або чиновній шляхті малоросійській, мав у довічному володінні своє містечко Суботів з хуторами і знаними угіддями, а в ньому кам'яну церкву і монастир, що предками і ним споруджені» [3]. Серед деяких правдивих даних біографії Хмельницького ми зустрічаємо безліч вигадок автора, підпорядкованих його тенденційним суб'єктивістським концепціям про обов'язкове шляхетство і знатність козацько-старшинських родів, про те, що нібито Б. Хмельницький виховувався, як і діти багатьох найвельможніших панів, у Варшаві, про його зв'язок з польсько-руськими вельможами і самим королем Владиславом IV, якого автор «Історії Русів» називає «відомим руським патріотом». Ця фальшива версія про так званий руський патріотизм Владислава IV від «Історії Русів» була сприйнята рядом істориків першої половини XIX ст. Вона потрапила в твори Д. Бан-

---

[1] Н. В. Гоголь, Избранные произведения, ОГИЗ, М.—Л., 1947, стор. 165.
[2] История Русов, стор. 58.
[3] Там же, стор. 49.

тиш-Каменського і особливо М. Маркевича, а пізніше в твір М. Костомарова — «Богдан Хмельницький».

Розділ «Історії Русів» про визвольну війну 1648—1654 рр. найбільше з усіх попередніх наповнений фактичними помилками, які міг робити історик, мало обізнаний з своїм предметом, або для якого фактична суть справи не мала значення. Тут ми знаходимо свавільне поводження з історичними фактами, переплутання імен і чинів козацьких старшин та російських полководців, вигаданість дат, кількості військ обох сторін, що беруть участь у битвах, число загиблих у боях і т. ін. Текст пересипаний властивими для козацьких літописів XVII—XVIII століть пишномовними дуже часто вигаданими універсалами, промовами та зверненнями до народу і правителів інших держав гетьмана Богдана Хмельницького, справді властивими стилю Хмельницького, народними прислів'ями, що трапляються в тексті, тощо.

Незважаючи на все це, виклад визвольної війни в «Історії Русів» пронизаний прогресивною ідеєю патріотизму, любові до свого народу і виявом прагнення до союзу з єдиноплемінним народом російським. Так, наприклад, описуючи зустріч Б. Хмельницького з народом у Києві після ряду перемог над польським військом у 1648 р. [1], автор «Історії Русів» вкладає до вуст Хмельницькому патріотичну промову, звернену до «чинів і народу», в якій гетьман умовляє їх бути завжди щиро відданими вітчизні, дружніми між собою, «не випускаючи з думки своїх обов'язків в справі оборони батьківщини і своєї свободи» [2]. Пізніше, під час переговорів з царськими послами, нібито «гетьман сильними виразами доводив царським посланникам, що народ, яким він керує, є народ вільний і готовий завжди вмерти за свою вольність до останньої людини; характер цей у нього вроджений і непризвичаєний до насильства; при цьому, незважаючи на його зовнішню простоту, він є вибагливий і володіє проникливістю, тобто знає і цінить важливість держав і народів» [3].

Автор «Історії Русів» високо оцінює перемоги Б. Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою і в Західній Україні в 1648 р. Завершальним етапом цих перемог він вважає події під Збаражем і Зборовим у 1649 р. «17 червня, в середу, 1649 року [4],— читаємо ми,— є той преславний день, який мусить бути завжди достопам'ятним в Малоросійській історії.

---

[1] В «Історії Русів» помилково прибуття Б. Хмельницького датується 1 жовтня, замість 24 грудня 1648 р.

[2] История Русов, стор. 84—85.

[3] Там же, стор. 87—88.

[4] Автор «Истории Русов» помилково датує перемогу козаків над польськими військами під командуванням короля Яна Казіміра 17 червня, в той час як ці події справді відбувалися 5—6 серпня 1649 р.

Він є вирішальним у звільненні народу руського від ярма польського, в ньому покладено камінь для основи нової епохи народу»[1]. Далі розповідається про переможну для повстанців битву під Зборовим і викладається стисло зміст Зборовського договору[2].

Слідом за стислим викладом змісту Зборовської угоди, з великим нашаруванням вигаданих фактів в «Історії Русів» вміщене довге оповідання, яке змістом своїм нагадує народну легенду про перебування Б. Хмельницького в Києві, переїзд його в свою гетьманську резиденцію в Чигирин, прийняття тут іноземних послів — від Туреччини, від царя Московського і короля польського, які прибули до гетьмана з привітанням суверенній державі і багатими подарунками її правителю[3]. Автор «Історії Русів» передав цей пишний прийом посланників великих держав з високою художньою майстерністю. У нас нема сумніву, що сюжет цього оповідання послужив матеріалом Т. Г. Шевченкові для створення відомої картини «Дари в Чигирині». Тут же змальована сцена переговорів гетьмана з депутатами від козацьких чинів і народу, закликаних Б. Хмельницьким у Чигирин на нараду за польським зразком — «за прикладом, як раніше посилали у Варшаву на вільний сейм»[4].

Оповідання про «сейм» у Чигирині в 1650 р. — це витвір автора «Історії Русів»; можна припустити, що сюжет його заснований з народної версії. Тут нібито розгорнулися жваві суперечки між гетьманом і його прибічниками із старшин старшого покоління, з одного боку, і молодими козаками — з другого, про те, з якою з держав бути в союзі і протекції. Всі вони однодушні (за винятком представника від духовенства, який дотримується польської орієнтації), що про союз з Польщею і Туреччиною не може бути й мови. Б. Хмельницький виголошує промову про союз і дружбу з Росією. Противна сторона з молодих, вустами Богуна, висловлює своє негативне ставлення до промови гетьмана, називаючи його зрадником. Тяжкий кріпосний стан російського народу не дозволяє молодим погодитися на союз з Російською державою, в якій панує «рабство неключиме». Гетьман ледве заспокоїв нарікання повторенням клятви, що «він ніколи й на думці не мав і мати не буде наміру ущімлювати права і вольності козацькі»[5]. Після цього він відпустив посланників з великою пошаною до їх урядів і народів[6].

Ці оповідання, як і деякі інші, пронизує республіканська і антикріпосницька концепція. В цьому, між іншим, полягає одна

---

[1] История Русов, стор. 91.
[2] Там же, стор. 94—95.
[3] Там же, стор 95—99.
[4] Там же, стор. 97.
[5] Там же, стор. 99.
[6] Там же.

із значних позитивних сторін «Історії Русів» як пам'ятки української історіографії та літератури феодально-кріпосницької епохи. Ідеї республіканізму звучать перш за все у прикрашеному автором «Історії Русів» Зборовському договорі, а особливо виразно у ряді риторичних промов, вигаданих автором та деякими його сподвижниками і вкладених до вуст Б. Хмельницькому.

Так, наприклад, посли турецькі, російські і польські, що були на аудієнції у гетьмана, як розповідається в «Історії Русів», після звичайних поздоровлень і привітань пропонували кожний від своїх урядів і народів дружбу і союз гетьману та народу українському. Вони умовляли гетьмана стати під протекцію своїх держав і обіцяли, що першим пунктом договорів буде значитися «утвердження» гетьманства, як спадкового в нащадках і родині Хмельницького». На це гетьман нібито відповів посланникам так: «Союз і дружбу я готовий держати з усіма народами... а від спадкового володіння цим народом моєю фамілією як гетьманів я цілком відмовляюся і від того буду утікати довічно, бо це противно правам і звичаям народним, за якими вони повинні керуватися обраними з-поміж себе урядовцями і самим гетьманом... Я соромлюсь навіть подумати про порушення цих прав» [1].

В іншій своїй промові — відповіді посланникам Б. Хмельницький називає монархічний лад «небезпечним камінем спотикання, через який всі низько падають, розбиваються і не можуть встати, що він більше знає, як уже старий і досвідчений в політичних справах, якому урядові бути належитися народові Малоросійському»[2]. В усіх історичних подіях автор «Історії Русів» мовою гетьмана Богдана Хмельницького виражає впевненість в сили народу і ставить роль народу на чільне місце.

У такій самій мірі, як і республіканізм, велике місце в «Історії Русів» зайняли питання про негативне ставлення до кріпосного права. Свої антикріпосницькі настрої автор висловлює в ряді місць. Так, наприклад, коли він говорить про становище українського народу під владою Польщі на початку XVII ст., напередодні визвольної війни, він панщину порівнює з рабством[3]. Особливо яскраво це виражено в промові Богуна, який в «Історії Русів» називається під 1650 р. генеральним осавулом. тоді як в дійсності в той час Богун був вінницьким полковником. У суперечці з гетьманом Богун звертається до учасників наради в Чигирині з такою промовою: «У народі Московському у найвищій ступені панує саме неключиме рабство і невільництво; у них, крім божого та царського нічого власного нема і бути не може; люди, на їх думку, створені на світі, нібито для

---

[1] История Русов, стор. 96.
[2] Там же, стор. 97.
[3] Там же, стор. 49.

того, щоб у ньому не мати нічого, а тільки рабствувати. Самі вельможи і бояри московські титулуються, як звичайно, царськими рабами... Що ж торкається посполитого народу, то всі вони вважаються кріпосними, ніби ні від одного народу походять, а накуплені з полонених і невільників, і ці кріпосні або, по їх прозвищу, селяни обох статів, тобто чоловіки і жінки з їх дітьми, за невідомими в світі правами і привласненням продаються на торжищах і в житлах їхніми власниками і господарями поруч з худобою, а нерідко міняються на собак»[1]. Ці слова не випадково приписані Богуну; очевидно, автор розумів, що Богун належав до найбільш авторитетних вільнолюбних, непримиренних до ворогів сподвижників Б. Хмельницького.

Головне ж полягає в тому, що поняття про кріпосний стан селян Росії кінця XVII ст. автор «Історії Русів» довільно переніс на першу половину XVII ст. Цим самим надано цілому творові характеру документа, що служив засобом антикріпосницької пропаганди кінця XVIII і першої чверті XIX століття. Подібні погляди не могли бути властивими ані білоруському архієпископу Георгію Кониському, ані, тим більше, Полетикам, батькові й синові. Ідея республіканізму і антикріпосницька спрямованість твору в багатьох його місцях говорить за те, що він міг належати перу представника української молодої, що народжувалась наприкінці XVIII і на початку XIX століття, буржуазної інтелігенції, незалежно від походження шляхетсько-дворянського, вільного козацького чи міщанського стану. Для автора «Історії Русів», крім усього, є характерними прояви національної свідомості, властивої буржуазній інтелігенції. Він не раз говорить не лише про народ, а й про націю, про справи загальнонаціональні, приблизно так, як це робила пізніше буржуазна національна інтелігенція.

Період визвольної війни від Зборова, після порушення Польщею угоди в 1651 р., до Переяславської Ради в «Історії Русів» описується як суцільний переможний хід боїв на користь козацьких військ. Автор і тут, як правило, суперечить історичній правді; його козаки на чолі з Хмельницьким здобувають перемогу навіть тоді, коли в дійсності вони зазнають поразки. Серйозну поразку повстанців під Берестечком влітку 1651 р. в «Історії Русів» дуже применшено.

В «Історії Русів» чітко виражена ідея возз'єднання України з Росією. Автор визначив своє ставлення до цієї проблеми яскравим показом діяльності Б. Хмельницького як видатного державного й політичного діяча та дипломата; він не приховав також того становища, що здійснення питання про возз'єднання розв'язувалося в боротьбі двох тенденцій — прихильників Росії, з одного боку, і Польщі — з другого. Ці суперечності розв'язані автором на користь першої однодушним народним

[1] История Русов, стор. 98.

схваленням думки гетьмана[1]. Гетьман Богдан Хмельницький поданий як особа, що скрізь захищає взятий ним на початку визвольної війни курс орієнтації на Росію і тільки на неї. Особливо цікаво автор подав цю лінію Хмельницького у багатьох випадках при показі дипломатичних переговорів гетьмана з представниками Туреччини, Кримського ханства і Польщі, які прагнули втягнути козаків у війну з Російською державою. В усіх випадках відповідь гетьмана одна — не пристало нам воювати з єдиновірним і одноплемінним народом московським.

На Переяславській Раді 1654 р. звершився акт возз'єднання України з Росією. Лютують уряди Туреччини, Криму і Речі Посполитої. Починається війна українського народу спільно з Росією за закріплення здобутків визвольної війни, за остаточне звільнення України від Польщі і забезпечення її від агресії турків і кримських татар.

Автор «Історії Русів» вмістив цікавий, з точки зору його поглядів на возз'єднання, діалог Хмельницького з кримським ханом Менглі-Гіреєм. Тут помилково називається це ім'я. Справді, кримським ханом, як відомо, був тоді Іслам-Гірей. Діалог цей такого змісту — хан намовляє Хмельницького розірвати союз з Москвою і всіляко плямує російський народ, його звичаї, віру, нрави, говорить, що нібито у Росії «всі чини і народ майже неписьменні, у них безліч різновірувань і дивних мольбищ, подібних до язичества, а своєю жорстокістю вони (росіяни. — *М. М.*) перевершують дикунів...». Всі докази хана були спрямовані на те, щоб довести, що возз'єднання України з Росією, яке вчинив гетьман, є великим злом. Гетьман, заперечуючи всі ганьблення хана на адресу Росії, пригадав йому зради і лиха, що терпів український народ від татар і турків, а «про поляків, — каже Хмельницький, — і говорити нічого; весь світ знає, що у них скільки панів, стільки й королів... Таким чином, коли народ руський (український. — *М. М.*) нинішньою своєю протекцією обрав собі зло, то, звичайно, між злом, яке оточувало його, він обрав менше»[2].

Возз'єднання України з Росією автор подав як видатну сторінку в історії українського народу, як об'єднання двох єдиноплемінних народів і, разом з тим, як акт великого міжнародного значення. «З'єднання Малоросії з царством Московським, — читаємо ми,— стурбувало майже всі європейські двори. Система про рівновагу держав починала уже тоді розвиватися»[3]. Далі йде оповідання про те, з якою тривогою реагували іноземні уряди на піднесення могутності Російської держави після возз'єднання з нею України. Вказівка на політику «рівноваги держав» заслуговує на увагу з того погляду, що вона нагадує нам лінію зовнішньополітичного курсу керівника зовнішньої

[1] История Русов, стор. 119—121.
[2] Там же, стор. 135.
[3] Там же, стор. 122.

політики часів Катерини II князя Безбородька, його політику озброєного нейтралітету і утворення рівноваги між державами. Як відомо, О. Безбородько брав участь у виробленні проекту Катерини II в 1780 р.— «Про озброєний морський нейтралітет». Він звів цей проект у закінченому вигляді до певної програми зовнішньої політики російського уряду, зокрема його ставлення до війни Англії і Америки наприкінці XVIII ст.[1]. На цій підставі деякі дослідники вважали Безбородька автором «Історії Русів»[2].

Висловлення про політику нейтралітету гетьманського уряду часів визвольної війни автор «Історії Русів» часто вставляє в промови Б. Хмельницького під час його дипломатичних переговорів з турецькими, кримськими і польськими посланниками. Акт возз'єднання України з Росією автор «Історії Русів» розглядає як договірні відносини гетьмансько-старшинського уряду з російським царським урядом. Він був байдужим до того, що поступається історичною правдою, бо відомо, що ніяких договорів і обумовленостей царський уряд не приймав. Однак договірна форма возз'єднання автором «Історії Русів» прийнята тому, що вона відповідала цілісній його історичній концепції, а головне — класовій її спрямованості. В ній виразно проявилася автономістична козацько-старшинська тенденція, властива українській дворянській інтелігенції кінця XVIII і початку XIX ст. і унаслідувана буржуазно-націоналістичною історіографією.

При викладанні історії XVIII ст. автор «Історії Русів» виступає як близький наступник того покоління, що діяло в цей період. Більше того, в окремих питаннях, особливо при висвітленні другої половини XVIII ст. («Історія Русів» доведена до ліквідації гетьманства 1764 р. і початку Турецької війни 1768 р.), де, здавалося б, можна бути більш об'єктивним, автор, навпаки, тут найбільше свавільно поводиться з фактами і джерелами. В цій частині «Історії Русів» автор, за зауваженням О. С. Пушкіна, «чим ближче наближається до сучасності, тим щирішим, зневажливішим (до джерел і правдивості.— *М. М.*) і сильнішим стає його оповідання»[3]. У висвітленні цього періоду «Історія Русів» залишається на рівні тогочасної історичної літератури. Автора її займають переважно внутрішньополітичні та зовнішні події. Соціально-економічні питання він обминає. Соціальне становище народу — посполитих, козаків, працюючих міст його не цікавить.

Найбільше місця в описові історії XVIII ст. автор надав періоду царювання Петра I. Йому присвячено три чверті мате-

---

[1] Н. Григорович, Канцлер князь А. А. Безбородько, т. I, 1879.

[2] П. Клепацький, Листування О. А. Безбородька з своїм батьком, «Юбілейний збірник ВУАН», т. I, 1928 р. А. Яковлєв, До питання про автора «Історії Русів», ЗНТШ, т. 154, Львів, 1937, стор. 95—113.

[3] А. С. Пушкин, Полн. собр. соч., т. VII, стор. 336.

ріалу у відношенні до всього оповідання про XVIII ст. Головними діючими особами в історії кінця XVII і першої чверті XVIII століття показані Мазепа, Петро I і Меншиков, а з народних героїв — Семен Палій. У висвітленні найголовніших подій цього періоду, наприклад, в описові війни з шведами, особливо під час їх наступу на Україну в 1708—1709 рр., автор яскраво показав народні маси, що вирішили хід цих подій.

Мазепа та його політика подані в «Історії Русів» в найнегативнішому освітленні і характеристиці. Він показаний як авантюрист, що підкупом і оманою добрався до влади. Автор «Історії Русів» вважає недостойним фактом обрання Мазепи на гетьманство, тому що, на його думку, по законах України належить обирати на керівні посади в козацтві природжених і осідлих людей, тобто з місцевих чинів. Мазепа не належав до таких людей. Автор посилається на твір Вольтера «Історія про Карла XII», де говориться, що Мазепа був польської породи і вихований у Польщі єзуїтами [1]. Він не гідний був стояти на чолі козаків, бо це люди гідні поваги. «Козаки,— пише автор,— це є народ вільний і хоробрий, що захищає свої вольності зброєю і готовий завжди захищати її... Зміна їх протекції,— йшла мова наперед про переорієнтацію Мазепи від Росії на Польщу,— загрожувала їм знову рабством; але дух вольності, природно, прагне до свого захисту, і він подібний пороху, слабкому при вогкості, а лютому при вогні» [2]. Подібні характеристики козацтва, як людей вільних, автор дає безліч разів і протиставляє їх кріпосницькому невільництву і деспотизму Мазепи, Петра та підступного, на його погляд, жорстокого і нещадного у відношенні до вільного козацтва і народу Меншикова. Він засуджує Мазепу за його корисливість, кар'єризм і особливо за утворення своєрідного опричного двора в особі сердюків і «надвірної корогви» компанійців, які були у «Мазепи його янголами-охоронцями і духами, що виконували примхи за помахом руки гетьмана, і лихо було людині, що потрапляла до їхніх рук. Кращі чиновники здригалися, побачивши у себе в домі будь-кого із цих гвардійців, що за ним були прислані, а черню вони грали як м'ячем, тому їх ненавидів народ, а військо національне ледве терпить їх» [3]. Таку вірну характеристику двору Мазепи і системи його управління подав автор «Історії Русів».

Особливо негативними рисами як особа і державний діяч наділений Мазепа в період Північної війни і зради Росії. Зраду Мазепи, перехід його на сторону Карла XII автор «Історії Русів» вірно розглядає як зраду українському народу. Війну проти шведів, що вторглися на Україну, він вважає війною народ-

---

[1] История Русов, стор. 181.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 186.

ною, справедливою [1]. Основна маса козацтва в книзі показана відданою Росії.

Разом з тим автор «Історії Русів» висловив своє негативне ставлення до дій Петра I на Україні в 1708—1709 рр., до кривавих розправ над населенням Батурина, Лебедина тощо. Всю провину за це він складає на Меншикова, наділяючи колишнього «пирожника» і царських мародерів найнегативнішими характеристиками [2].

В описові битви під Полтавою, краху політики Карла XII і Мазепи автор «Історії Русів» своїми симпатіями перебуває на стороні Петра I. Але, розповідаючи про події після Полтавської битви і особливо після закінчення Північної війни, припинення гетьманства і створення Малоросійської колегії в 1722 р., він змінює ці симпатії на негативне ставлення до Петра I і навіть на часто різкий осуд його політики щодо України. Тут у нього, як ніде раніше, проявляються сильні автономістичні тенденції і ідеалізація гетьмансько-старшинського устрою. Від цього місця і далі в «Історії Русів» виражена чіткіше, ніж в будь-якому розділі книги, шляхетсько-старшинська ідеологія, подібна пізнішій буржуазно-націоналістичній і відповідна їй історична концепція. Вся історія України від Петра I тут подана як боротьба за збереження гетьманського устрою. Червоною ниткою пронизує цю концепцію ідеалізація генеральної старшини.

Автор, описуючи факт арешту і суду в 1723 р. Петром I генеральних старшин, що вимагали відновлення гетьманства після утворення «Малоросійської колегії», вклав у вуста чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка довгу риторичну промову.

Довгий час виголошення Полуботком цієї патріотичної антикріпосницької промови приймалося за вірогідний факт. Антикріпосницькі і національно-визвольні мотиви промови привабили увагу великого українського поета Т. Г. Шевченка. В цьому питанні, як і в ряді інших, він довірявся «Історії Русів» і приймав цей факт за достовірний. У своєму творі «Сон» («У всякого своя доля»), як відомо, Шевченко засобами промови Полуботка викриває колоніальну політику царизму на Україні і представляє його як «вольного гетьмана», замученого в темниці нібито за справу України.

Представники буржуазно-націоналістичної історіографії оповідання «Історії Русів» про Полуботка взяли на своє ідейне озброєння. Серед істориків другої половини XIX ст. Олександр Матвійович Лазаревський перший викрив книжкову популярність Полуботка, початок якої було покладено автором «Історії Русів».

---

[1] История Русов, стор. 201.
[2] Там же, стор. 205—209.

У журналі «Основа» Ол. Лазаревський вмістив статтю — «Чи говорив Полуботок Петру Великому промову, наведену Кониським»[1]. Він підкреслив той факт, що «Історія Русів» містить у собі немало помилок, вільних і невільних; обвинувачувати за це автора її (Лазаревський тоді ще вважав автором Кониського. — *М. М.*) було б несправедливо. «Винен тут,— пише він,— більше час і, частково, та палка любов до народу, якою керувався Кониський в його праці». «До таких помилок,— продовжує Лазаревський,— належить і той «радужний колір, якого він надав особі Павла Полуботка. Він приписує йому, як відомо, такі громадянські доблесті, перед якими потомство, по-справедливості, не могло не схилятися»[2]. Лазаревський переконливо довів, що в даному випадкові потомство було заведено в оману, що Полуботок був ніскільки не кращий сучасного йому панства і дозволяв собі такі насильства над народом, як і останні. Він надбав велетенські багатства за рахунок народу[3]. Лазаревський зауважує, що автор «Історії Русів» погано знав Петра I, який не міг дозволити собі терпеливо вислуховувати таку промову. Він, спираючись на достовірні документи, виклав обставини, за яких відбувалися події, що призвели до краху Полуботка і генеральної козацької старшини. Про виголошення подібної промови не можна навіть припускати й думки.

Промова Полуботка є або цілковитий витвір автора «Історії Русів», або запозичена з переказів, які могли бути фантазією певних кіл козацтва. Можна припустити, що якась версія про поведінку Полуботка під час його арешту існувала. Вона була сформульована і наведена у вигляді промови, ймовірно скомпонованої автором «Історії Русів» з тим, щоб вказати сучасникам, як стійко боролися за автономність недавні предки козацької старшини.

Автор «Історії Русів», без сумніву, ставив перед собою певне ідейне завдання — закликати нащадків старшини і вільних станів козацтва до боротьби за відновлення гетьманського устрою, скасованого царським урядом в 60-х роках XVIII ст. та проти діяльності «Малоросійської колегії» на чолі з Румянцевим. Цим, власне, він і закінчує свій твір.

Автор «Історії Русів» був виразником інтересів і ідеологом

---

[1] А. Лазаревский, Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? «Основа», 1861, № 8, стор. 9—13.

[2] «Основа», 1861, № 8, стор. 9. Див. також: А. Лазаревский, Павел Полуботка, «Русский архив», т. I, 1880, стор. 137—209.

[3] Пізніше Г. А. Милорадович надрукував документи, що вражають даними про велетенські багатства і маєтності Полуботків: «Книга пожиткам бывшего Черниговского полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Раевским и лейбгвардии сержантом Львовым. Акты до маетностей Полуботков относящиеся», «Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских», 1862, кн. III, Смесь, стор. 1—133.

вільних станів українського суспільства кінця XVIII і початку XIX століття. Він виразив у першу чергу ідеологію частини дворянства, тих його елементів, які певною мірою становили зародок майбутньої буржуазії, з її антикріпосницькими, республіканськими, а також автономістичними прагненнями, близькими до пізнішого буржуазного націоналізму.

Республіканізм автора «Історії Русів» не носить ще виразного буржуазного характеру. Він проявляється у вигляді вимог шляхетських прав і вольностей, на зразок польської Речі Посполитої, але й не зовсім подібний до нього. Польську шляхетську сваволю та в цілому устрій Речі Посполитої не раз засуджується і плямується в «Історії Русів».

Розглянутий нами твір займає значне місце в українській історіографії. В ньому підводиться підсумок козацько-старшинської історіографії XVIII ст. і кладеться початок історичних вивчень України в перехідний період від феодально-кріпосницьких відносин до буржуазних у першій половині XIX ст.

«Історія Русів» своєю різносторонністю висунутих у ній питань, незалежно від того, вірно чи не вірно вони розв'язувалися, пробуджувала у читача і істориків великий інтерес до вивчення історії України. Вона викликала тривалу полеміку серед істориків щодо вірогідності тих чи інших явищ і фактів. Це дало значний поштовх до наукової розробки ряду проблем і публікацій більш достовірного матеріалу.

Антикріпосницькі, республіканські і в окремих питаннях антимонархічні висловлення автора в «Історії Русів» були використані передовими діячами Росії в особі Пушкіна, Рилєєва, Герцена, Шевченка як засіб викриття кріпосницької і національно-колоніальної гнобительської політики самодержавства.

Яків і Олександр Марковичі

Серед представників української дворянської історіографії першої половини XIX ст. певне місце займають два брати Марковичі, що походили з старшинського роду, який здобув права російського дворянства.

Наукова спадщина старшого брата Якова Михайловича Марковича (1776—1804 рр.) залишилася незначною. Вона становить лише один невеликий твір «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» [1]. Слід погодитися з думкою О. Лазаревського, який підкреслив у свій час, що, «незважаючи на малий обсяг книжки (98 стор.—*М. М.*), вона як по задуму, так і по виконанню являє собою ученно-літературну працю, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забутим» [2].

---

[1] *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях, часть первая.* В Санкт-Петербурге, при Губернаторском правлении, 1798.

[2] А Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины. «Киевская старина», 1894, кн. XII, стор. 352—353.

Яків Михайлович Маркович народився у Пирятинському повіті на Полтавщині, почав навчання у Глухівському пансіоні, відкритому для дітей старшин, а продовжував своє навчання, як багато інших виходців з українських шляхетських родин, у Московському університетському пансіоні. Високу освіченість Я. Марковича характеризує досконале знання французької, німецької та латинської мов, а також глибока обізнаність з західноєвропейською і вітчизняною історією та літературою.

Заняття історією Маркович почав десь незабаром після закінчення навчання, під час свого перебування на Україні. Весь 1795 р. він присвятив подорожі по Лівобережній Україні з метою ближчого її вивчення. З цих спостережень Я. Маркович виніс велику обізнаність як освічена людина і дослідник сучасного географічного та економічного становища краю. Маркович познайомився також з особами, що захоплювалися збиранням старовинних письмових історичних пам'яток. Адріян Іванович Чепа дав йому в тимчасове користування величезну збірку старовинних документів та інших записів і паперів. До речі, ця збірка загинула невідомо де і за яких обставин після трагічної смерті Я. Марковича [1].

Історичному минулому Я. Маркович присвятив перший і частково другий розділ своєї «Записки», в яких висловив оригінальні для свого часу погляди. Перш за все заслуговує на увагу його підхід до історичного джерела. Приступаючи до вивчення стародавньої історії Русі, Маркович не хоче вступати, як він пише, у «царство мрій і привидів», а всякими засобами добивається історичної правди на основі достовірних джерел. Такий більш науковий підхід до джерела і прагнення до встановлення істинності факту корінним чином відрізняє метод дослідження Марковича від багатьох його попередників і сучасників, особливо від автора «Історії Русів».

Свій стислий виклад історичного минулого Я. Маркович побудував на досить численних вітчизняних, а також іноземних — античних і пізніших німецьких та французьких джерелах, які він широко вводить у науковий вжиток. Провідне місце тут посідають давні руські літописи — письмові пам'ятки російської і української історіографії XVII—XVIII століть, такі, як «Синопсис», «Ядро російської історії» Манкієва, що тоді приписувалося А. Я. Хилкову, «Російська історія» Еміна, твори М. Щербатова, І. Болтіна та інші, а найбільше в дослідженні найдавнішої історії Русі Маркович спирається на твори М. В. Ломоносова і в основних питаннях, наприклад, у питанні походження слов'ян і русів, він значною мірою є його послідовником. Про «Історію Русів» ніде жодним словом не згадується в творі Марковича. Це ще є один з доказів пізнішого

[1] Я. Маркович в 1804 р. покінчив самогубством.

її походження і поширення, бо неможлива річ, щоб у разі її існування в цей час вона не виявилася б у збірках А. Чепи чи зв'язаного з ним Василя Полетики і не потрапила б до рук Марковича.

Приступаючи до викладу найдавнішої історії України, Я. Маркович перш за все розв'язує питання про походження слов'ян і Русі. Він справедливо і далеко не з такою легкістю, як це робить автор «Історії Русів», підходить до розв'язання цієї проблеми. Маркович вважає цю проблему важкою, бо, як він пише: «Час згладив усі сліди, по яких можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії; проте можна найменувати її колискою росів, тому що предки їх сармати, скіфи і слов'яни поселились там (тобто на півдні Східної Європи. — *М. М.*) раніше і побудували тут перші міста» [1].

Я. Маркович, по-перше, твердо стоїть на позиціях автохтонності слов'ян. По-друге, в такій самій мірі він вважає русів, або росів, народом споконвічним, автохтонним жителем півдня нашої землі. Він не вдається до критики норманських і антинорманських поглядів, боротьба між якими розпалилася, починаючи від Ломоносова, праці якого широко використовує автор «Записки». Я. Маркович стоїть рішуче на антинорманських позиціях. Спираючись на давніх племенах і народах, що населяли Східну Європу, він головну увагу звертає на предків росів — слов'ян. У викладі їх історії Я. Маркович на відміну від своїх попередників і сучасників уникнув надмірного випинання політичного і релігійного фактору, а надав певне місце господарському заняттю слов'янських племен. Головним заняттям слов'ян Я. Маркович вважає землеробство і скотарство; вони також «скрізь відкривали торгівлю виробами від своєї землі, знали гірниче мистецтво, ткали полотно, варили мідь, розводили сади і любили музику» [2]. На цій підставі він заперечує погляди норманістів XVIII ст. про дикість і безкультурність слов'ян.

У «Записках» підкреслюється широкий розмах зовнішньої торгівлі слов'ян янтарем, хутрами, шкірами, воском і медом. Литовці по річках приганяли різного роду ліс та дерев'яні вироби; греки привозили по Дніпру дорогі тканини, золото та інші предмети роскоші.

Я. Маркович докладно зупиняється на вивченні слов'янської міфології [3], посилаючись на «Синопсис», працю Г. Попова «Славянская мифология» та на твір М. В. Ломоносова «Древняя российская история».

У питанні початкової історії давньої Руської держави Я. Маркович лишається вірним своїм поглядам на автохтонність

---

[1] Я. Маркович. Записки о Малороссии, стор. 2.
[2] Там же, стор. 7—8.
[3] Там же, стор. 17—19.

слов'ян і росів. Він вважає першозасновниками держави руських князів Кия, Щека, Хорива. Проте в дальшому оповіданні Маркович робить певну поступку норманістам у питанні про закликання новгородцями князів Рюриковичів, хоч він уникає називати їх варягами чи норманами, а називає їх новгородцями. Рюриковичі у нього, як і в Ломоносова, — слов'яни.

Визнаючи за вірогідний факт прибуття в Київ Рюриковичів, Я. Маркович дотримується вірного погляду, що Олег не поклав початок могутності Києва, а лише підніс його славу, проголосивши «столицею руської землі» [1]. На найменші впливи варягів на слов'ян Я. Маркович навіть не натякає. Якщо слов'яни піддавалися будь-якому впливу, то, на його думку, можна припускати вплив грецький, тобто візантійський.

Звичайно, наукового розв'язання питання про причини утворення і вірного визначення характеру стародавньої Руської держави у Марковича, як і в усій домарксистській історіографії шукати марно. Але, в усякому разі, вдавшись до розв'язання питання про автохтонність слов'ян, росіян, або русів, до показу місцевих джерел утворення руської держави, в цьому відношенні Я. Маркович зробив великий крок вперед у порівнянні з багатьма його попередниками і сучасниками.

Період кінця X і першої половини XI століття у розвиткові Руської держави Я. Маркович називає блискучим віком стародавньої Русі. Він навіть переоцінює цей вік, говорячи, що в цей час «марновірство, варварство і неуцтво зникли як привид» Розквіт руської держави автор «Записок» бачить в успішній героїчній боротьбі народу з печенігами та іншими кочівниками, в побудові міст на Десні, Трубайлу, Острі, Сулі і Сейму. Київ являв собою «місто-колос» і викликав заздрість у сусідів. «Герої Гомерові, — пише Маркович, — не могли йти у рівню з багатирями Володимира, які приводили в жах і тремтіння ворогів своєї Вітчизни». Розповідаючи про героїчні часи Володимира, автор «Записок» обійшов традиційне для майже всіх істориків питання про хрещення Русі і поширення християнства. Його більше захоплюють героїчні сторінки боротьби проти зовнішніх ворогів, широкі міжнародні відносини Русі з іншими державами та блискучий розквіт староруської духовної культури, особливо письменності.

Період до монголо-татарської навали Я. Маркович, подібно до автора «Історії Русів», вважає спільним для всієї Великої, Малої і Білої Русі. Часи феодальної роздрібненості зовсім випали з його поля зору. Говорячи про удільну Русь, він згадав лише князівства Київське, Чернігівське і Сіверське. Галицько-Волинська земля не привернула навіть найменшої його уваги. Не згадує він зовсім ні про Новгород, ні про північно-східні великоруські князівства.

---

[1] Я. Маркович. Записки о Малороссии, стор. 12—13.

У розділі «Погляди на минуле й нинішнє становище громадянського устрою Малоросії» Я. Маркович торкнувся лише ліквідації давніх князівств на Україні, утворення воєводств і введення Магдебурзького права в XV ст. Обминувши улюблену для всіх істориків XVIII і XIX століть тему про героїчну історію козацтва, возз'єднання України з Росією, він перейшов до найближчих часів — до стислого викладу становища України в часи царювання Катерини II і Павла I.

У викладі стародавньої історії Русі Я. Маркович ніде не виявив чітко класової тенденційності у відношенні до давнього суспільства. Він прагнув бути об'єктивістом у повному розумінні цього слова. Висвітлюючи ж питання про нинішній, сучасний йому стан громадянського устрою, він виступає як виразний ідеолог дворянства. Говорячи про населення сучасної йому України, Маркович пише: «Між природними малоросіянами налічуються чотири класи — дворянин, міщанин, козак і мужик». Автор «Записки» спробував по-своєму показати походження кожного з цих класів. Духовенство випало з його поля зору; взагалі в історії суспільного і культурного життя релігійний момент, на відміну від багатьох інших тогочасних істориків, його не цікавить.

Малоросійські дворяни, на думку Я. Марковича, походять від польських дворянських родів або від колишніх гетьманів та старшин. Ця сторона генеалогії українських дворянських родин підмічена ним частково вірно. Але, розвиваючи далі думку про походження дворянства, він обходить соціально-економічні і політичні умови, що породили його, і зводить все до юридичного чинника, до введення інституту дворянства урядовими заходами польських королів та російських царів.

Міщани і горожани, що проживають у містах, — це купці та різного роду промисловці. Про їх права в історичному минулому автор «Записки» також не забув нагадати: «Вони керуються Магдебурзьким правом, введеним в XIV ст. Їх магістрат складався раніш із війта, бургомістрів і райців, або ратегерів, що керували різними мирськими справами» [1]. Таким історичним екскурсом про минулі права міщан Я. Маркович намагався виправдати надавчі грамоти містам, видані Катериною II в 1785 р.

Найвиразніше класова кріпосницько-дворянська ідеологія Я. Марковича виявляється у погляді на селянство, його становище та історію закріпачення. Маркович пише: «Малоросійські мужики називалися раніше посполитими і мали право вільно переходити від одного пана до іншого. Від цього виникали великі безпорядки й порушення спокою жителів — це є ті головні причини, які примусили знищити це їхнє кочове життя; і з того часу вони почали більше займатися працею і промислами».

---

[1] Я. Маркович. Записки о Малороссии, стор. 35.

Таким чином, Я. Маркович негативно ставиться до вільного становища посполитих та до їх антикріпосницької боротьби, яку він називає безпорядками. Як ідеолог дворянства він виправдовує закріпачення селян, чого довгий час домагалися нащадки українських старшин і шляхти перед царським урядом. Свої домагання вони обгрунтовували «безладдям» у господарському й політичному житті України. Ці «безладдя» були нібито саме тому, що посполиті мають право вільного переходу від одного землевласника до другого або повного виходу на інші землі. Ідеологи нащадків старшини, в тому числі Я. Маркович, старалися виправдати кріпосницькі урядові заходи щодо закріпачення селян і обгрунтувати свої класові інтереси історичними мотивами. В цій частині своєї праці Я. Маркович виступає з явно реакційними поглядами.

Творчість іншого з представників дворянської історіографії Олександра Михайловича Марковича (1790—1865) відноситься до 30—40-х років минулого століття, коли гостріше стало селянське питання і назрівала ще сильніше боротьба за знищення кріпацтва. В дореволюційній дворянській і буржуазній історіографії ім'я Олександра Марковича і його творчість як історика не зайняли належного місця. На нього звернув увагу лише Олександр Лазаревський в своїй статті про колишніх дослідників української старовини [1].

О. Маркович був молодшим братом Я. Марковича, так само здобув високу освіту і рано виявив схильність до науково-літературної діяльності. Десь на початку XIX ст. він закінчив відкритий тоді у Харкові університет і, подібно до брата, також почав заняття історією. Не виключений той факт, що заняттю питаннями історії України сприяла наявність у нього архіву його діда і батька, зокрема рукопис у десяти томах «Щоденника» діда, генерального підскарбія першої чверті XVIII ст. Якова Андрійовича Марковича та «Записки про Малоросію» передчасно загиблого брата.

Світогляд О. Марковича був досить суперечливий, що пояснюється суперечливістю самого суспільного життя першої половини XIX ст. і становищем дворянської інтелігенції цього часу. Ці суперечності були відбитком боротьби між старими, що поступово віджили, кріпосницькими відносинами і новими, що народжувалися, відносинами — капіталістичними. В зв'язку з цим у передової дворянської інтелігенції спостерігаються і суперечливі погляди на існуючий лад.

О. Маркович за своїм світоглядом і політичною переконливістю лишився вірним своєму класові. Він після звільнення із служби в Чернігівському губернському правлінні часто міняв

---

[1] А. Лазаревский, Прежние изыскатели малорусской старины. Александр Михайлович Маркович. «Киевская старина», 1897, кн. I, стор. 92—111; кн. II, стор. 275—310.

урядові посади. Кілька років він обирався губернським предводителем дворянства, але в одні з виборів, у 1838 р., його обрання було скасоване Миколою І. Конкретні причини такого ставлення царського уряду до О. Марковича встановити важко. Але, якщо мати на увазі, що він був зв'язаний з родиною малоросійського генерал-губернатора кн. М. Рєпніна, родича декабриста Волконського, а через нього з деякими іншими родинами, близькими до декабристів, висловлювання Марковичем в колі своїх друзів, а іноді в прилюдних виступах, співчуття кріпосному селянству і вимоги скасування кріпосництва, то такий предводитель дворянства не відповідав урядовій політиці. Фактом усунення царським урядом з громадської посади в дворянському зібранні О. Маркович не був стурбований, бо фактично ще раніше самовільно залишив цю посаду і навіть не брав участі в дворянських зборах, вибори яких були скасовані. Він віддав свої сили науковій діяльності і складанню проектів про відпущення своїх кріпаків на волю, з передачею на певних умовах в їхнє користування власної землі.

Проект О. Марковича про звільнення селян від кріпацтва не зберігся. Відома лише його переписка з цього приводу з міністром внутрішніх справ графом Перовським. З неї можна уявити цей проект таким. Селянам надається повна особиста воля. Вони звільняються від кріпосного права і можуть вільно займатися торгівлею, промислами, сільським господарством тощо. Земля віддається селянам за викуп. Селянин має право вільно купити й продати цю землю. Такий проект, направлений Марковичем на ім'я міністра внутрішніх справ, не тільки не був поданий на затвердження імператорові, а дістав в конфіденціальному листі суворе осудження міністра внутрішніх справ на адресу новообраного чернігівського губернського предводителя дворянства.

Під час підготовки проекту реформи О. Маркович увійшов у «Чернігівський губернський комітет поліпшення і устрою побуту поміщицьких селян» як один з його членів від Глухівського повіту. Він виступив у комітеті як представник так званої меншості в опозиції до консервативної більшості. Цю консервативну більшість очолювали великі поміщики Чернігівщини — «українофіли» Г. П. Галаган і В. В. Тарновський. Маркович при розв'язанні селянського питання відмежувався від консервативної більшості, а після видання положень і Маніфесту 19 лютого 1861 р. звільнив своїх селян на вигідних для них умовах.

О. М. Марковича ми можемо віднести до представників тієї частини дворянства, що обирала буржуазний, капіталістичний шлях розвитку свого господарства в першій половині XIX ст. Це не могло не позначитися на його ідеології. Важко встановити достовірно, чи був Маркович знайомий з аграрною програмою декабристів, проте його проект звільнення селян від кріпацтва був близьким до аграрної програми декабриста Микити

Муравйова. Прогресивні погляди на суспільні відносини, зокрема на аграрно-селянське питання, тісно зв'язані з науково-літературними заняттями Марковича, з його інтересом до минулого своєї вітчизни.

Історичні праці О. Марковича за його життя залишилися більшістю ненадрукованими, з них тільки частина була видана пізніше, після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву [1]. В ній надруковано ряд джерел, які стосуються соціально-економічних і побутових явищ історії Лівобережної України XVII—XVIII століть. Тут вміщені, головним чином, невідомі до того часу гетьманські універсали другої половини XVII і першої половини XVIII століття про земельні надання і маєтності, про торгівлю і промисли, мемуари і листування старшини, які розкривають важливі факти побутового характеру, родинних відносин старшинських фамілій тощо. Ці документи були виявлені в архіві Якова Андрійовича Марковича. Його внук історик пізнішого покоління, у зв'язку з давністю фактів міг вільніше говорити про те, чого не міг сказати його дід — генеральний підскарбій Яков Андрійович Маркович. Надрукування документів було першим обнародуванням сімейних архівів української козацької старшини, які, може поза бажанням історика, об'єктивно розкривали соціальну, класову сутність гетьманщини XVIII ст.

Друга праця О. Марковича «Описання Малоросії», яка залишилась незакінченою і ненадрукованою, була написана, як гадає Ол. Лазаревський, в 20-х роках XIX ст. [2]. Це дослідження було задумано автором, по всій ймовірності, як продовження занять над описанням України, розпочатої братом Яковом Марковичем в його «Записці про Малоросію». Тут автор торкнувся деяких загальних питань статистики України, описання географічного розташування, природи, тваринного світу, річкових і сухопутних шляхів тощо. Значне місце в «Описанні» зайняв етнографічний матеріал. До цієї частини праці відноситься незакінчена повість «Малоросійське весілля» [3], яка була опублікована після смерті Марковича і характеризує його як знавця побуту козацької старшини.

Праця «Описання Малоросії» свідчить про інтерес автора до народного життя і побуту. Незважаючи на загальну ідейну класову дворянську обмеженість, яка не дозволяла О. Марковичу рішуче стати на шлях відвертого захисту соціальних інтересів народу, зокрема селянства, цей інтерес проявився в його необнародованій, прихованій від урядових кіл історико-літературній творчості.

---

[1] Малороссийская старина. Див. «Украинский журнал», 1824, № 19—20, стор. 43—55; № 21, стор. 126—128.

[2] А. Лазаревский, Прежние изыскатели малорусской старины, «Киевская старина» 1897, II, стор. 280.

[3] А. Маркович, Малороссийская свадьба. Відбитка з «Киевской старины».

Одною з важливих для української історіографії першої половини XIX ст. праць є дослідження Марковича про дворянський стан, надруковане в скороченому вигляді вперше в 1839 р. і пізніше перевидане Милорадовичем [1]. У цьому творі автор відобразив власні оригінальні прогресивні в порівнянні з його попередниками погляди на походження українського дворянства, кріпосного права, на історію козацтва і селянства.

О. Маркович відкидає той погляд, що кріпосницькі відносини, а разом з ними й поява дворянського стану виникли внаслідок юридичних актів і надань, що їх чинили королі польські і великі князі литовські. Кріпосницькі відносини він розуміє не як феодальні. Поняття феодалізму, навіть у тому розумінні, яке існувало в дворянській історіографії, у творах О. Марковича відсутнє. Проте в нього позитивним, що наближується до наукового, є визнання того факту, що права дворянства здавна зв'язані з землеволодінням, придбаним різними шляхами, в першу чергу за службу, і виникли з нього. Початок такого процесу він веде з стародавньої Русі, від давніх князівських часів. «Відомо,— пише він,— що уже в пізніший час утворився дворянський стан в Росії в сучасному вигляді. В найдавнішій Русі був вищий клас людей, який користувався правами, що складають і тепер права дворянства, тобто правами, що походять від володіння маєтностями, здобутими державною службою; але ніколи ні ці володільці маєтків, ні люди, що перебували в багатьох різних чинах та придворних посадах військових і цивільних, не складали стану, який нині користується загальними правами дворянства» [2]. Всякі пізніші конституції і надання польських королів лише підтверджували права цього класу й урівнювали його з польським шляхетством. Доказом цього було те, що деякі дворянські роди перед польським урядом підтверджували свої права давніми грамотами, наданими від великих князів руських. Автор також указав на фальшивість багатьох грамот, поданих при розгляді справ Герольдією і цим поставив під сумнів дворянське походження, а таким чином і права багатьох кріпосників України.

Українське дворянство, на погляд Марковича, складалося не лише з старовинних родів, а й рекрутувалося з різних шарів суспільства, здобувало земельні надання і шляхетство за службу у литовських великих князів і польських королів. Різні найменування шляхти: князів, панів духовних і цивільних,

---

[1] А. М. Маркович, Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894.

[2] Це місце в праці Марковича в короткому виданні, надрукованої «Історичної і статистичної записки», випущене. Ми цитуємо за А. Лазаревским, «Прежние изыскатели малорусской старины», «Киевская старина», 1897, кн. II, стор. 285—286.

панів хоругвних, шляхти — земян, рицарства тощо — всі ці особи складали один стан. Права їх називалися шляхетськими вольностями. Права шляхти автор показує на основі Статуту литовського.

У зв'язку з дальшою історією формування шляхетського стану і рекрутуванням шляхти з простих верств населення О. Маркович торкнувся в загальних рисах історії козацтва. Він відкинув легендарні, фантастичні вигадки про те, що нібито козаки походять від стародавніх «козар», косогів і що їх початок ведеться від дружин київського князя Святослава тощо. Історію козацтва він починає вірно від другої половини XV ст. «Коли в половині XV ст. утворилась Кримська Орда,— пише О. Маркович,— в Малоросії виник новий воєнний стан козаків запорозьких. Довго цей стан не мав нічого визначеного і складався з невеликого числа людей всякого звання, шляхетського і духовного походження, міських і сільських жителів, тубільців і чужоземців» [1]. Польський уряд визначив для їх поселення певні місця вище Дніпровських порогів — міста Київ, Трахтомирів тощо. Але коли спалахнула війна за незалежність, продовжує Маркович, Малоросія вся перетворилась у військову республіку, тоді жителі усіх міст і селищ, без різниці стали вписуватися до козацьких списків, залишаючи за собою свої маєтки [2].

Маркович вірно вважає, що під час визвольної війни шляхетський стан України значно поповнився простими людьми, які прославилися в битвах з ворогом. У погляді на козацьку старшину тут проводиться протилежна думка тій, що висловлена в «Історії Русів», автор якої вважав, що на старшинські посади обиралися лише люди шляхетного стану. Маркович вірно вважає, що в козацькому війську, особливо в часи визвольної війни 1648—1654 рр., простий, нереєстрований козак за свої заслуги міг бути не лише полковим, але й генеральним старшиною, а отже, й правителем краю [3].

«У військовій республіці, якою зробилась Малоросія,— пише Маркович,— військове звання взяло верх над іншими і що при підвищенні в чин старшини не стільки дивились на походження, скільки на заслуги і здібності у військовій службі» [4]. В силу цього, під час війни і на протязі військового гетьманського управління багато з реєстрових козаків, здобувши звання старшини, зробилися власниками населених маєтків, а нащадки їх увійшли до дворянського стану. Цар Олексій Ми-

---

[1] А. Маркович, Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894, стор. 7.

[2] Там же, стор. 8.

[3] Там же, стор. 9.

[4] Там же.

хайлович пожалував старшину дворянством. Історія українського дворянства XVIII ст. показана Марковичем як суцільне прагнення шляхетських і старшинських родів до закріпачення селян у сфері соціально-економічній і правничо-юридичній.

Маркович на відносно невеликому матеріалі показав історію закріпачення селян як суцільне їх пограбування і поневолення [1]. Кріпосне становище селянства і юридичне закріпачення його постають перед читачем як об'єктивно-закономірний процес. У Марковича ці явища подані стисло, але концепція його приблизно така, яку О. Лазаревський розвинув на величезному фактичному матеріалі пізніше, в другій половині XIX ст. Вона зводиться до того, що указ Катерини II про закріпачення селян від 3 травня 1783 р. був лише узаконенням і ствердженням того, що уже фактично відбулося в українському селі. Закріпачення селянства відбувалося поволі, крок за кроком, в силу загального історичного розвитку країни. Українське дворянство беззаконними засобами, всякими неправдами захоплювало землю і майно посполитих та козаків, а також адміністративну і судову владу над ними. Такий напрошувався висновок у читача з викладу О. Марковичем історії українського дворянства і закріпачення ним посполитих селян. З такої вірної історичної концепції напрошувався також висновок про необхідність скасування кріпацтва і повернення землі справжньому її господареві і давньому власнику — селянину.

Таким чином, О. Маркович в своїх історичних працях, в завуальованій формі, непомітно розв'язує актуальну для того часу проблему скасування кріпосного права і великого поміщицького землеволодіння на користь селянства. Між рядками його творів читач легко міг розпізнати вимогу повернення земель нащадкам українських посполитих XVI—XVII століть, пограбованих старшиною і шляхтою — предками «благородних», визнаних Герольдією панів-дворян XIX ст.

О. Марковичу належить й ряд менш важливих праць: «Історичний нарис міста Глухова», «Історія Гамаліївського монастиря» та ін. Уривки з першої надрукував Ол. Лазаревський [2]. Другу, написану, головним чином, на матеріалах сімейних архівів, без імені автора опублікував Філарет Гумилевський у своєму «Описі Чернігівської єпархії [3].

Останньою працею, виданою О. Марковичем в скороченому вигляді, був щоденник його діда [4]. Проте навіть при цій умові він становить важливе джерело для вивчення історії України

---

[1] А. Маркович, Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, стор. 29—37.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II.

[3] Филарет, Описание Черниговской епархии, т. IV, стор, 19—54.

[4] Дневник. Записки генерального подскарбия Якова Марковича, т. I, и II, М., 1858.

XVIII ст. Олександр Лазаревський вірно зауважив, що виданням щоденника Маркович зняв завісу з побутової історії України XVIII ст. «...*Ми вперше побачили оживленими* і гетьманів (Апостола і Разумовського), і старшину, що їх оточувала, побачили їх в приватному, закулісному житті, про яке до того часу мали лише туманне уявлення. Заслуга Марковича у виданні дідівського щоденника *настільки велика, що якби він* свою літературну діяльність обмежив лише надрукуванням цієї пам'ятки, то вже за це його ім'я не було б забуте в малоруській історіографії» [1].

Д. М. Бантиш-Каменський

Поява в російській дворянській історіографії першої половини XIX ст. великих узагальнюючих праць на зразок «Історії держави Російської» М. М. Карамзіна, великий інтерес до історичного минулого взагалі і зокрема України, вихід у світ окремих розвідок з цього питання свідчило про потребу видання систематичної, узагальнюючої і по можливості повної історії України. Спробу виконати це завдання робили такі збирачі старовинних документів, як А. І. Чепа, В. Г. Полетика тощо. Справу створення узагальнюючої синтезованої історії України виконав Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788—1850).

Д. М. Бантиш-Каменський народився в Москві 5 листопада 1788 р. в дворянській родині Бантишів, що походили з молдавських бояр. Його дід М. К. Бантиш прибув у Росію з Ясів в 1717 р. на запрошення свого родича кн. Д. К. Кантемира [2]. Д. М. Бантиш-Каменський юнаком був записаний у списки лейб-гвардії Семенівського полку (1795 р.), а після вступу на трон Павла I був виключений з них, разом з іншими малолітками. В 1800 р. його влаштовують юнкером у Московський архів іноземної колегії, керівником якого був його батько, також історик М. М. Бантиш-Каменський. Після Вітчизняної війни 1812 р. Д. Бантиш-Каменський слухав лекції в Московському університеті, а після закінчення його перейшов на службу в Колегію іноземних справ у Петербурзі.

Д. М. Бантиш-Каменський побував у кількох закордонних відрядженнях, досконало володів іноземними мовами — французькою, німецькою, англійською і латинською. Перед ним відкривалась можливість дипломатичної кар'єри,

---

[1] А. Лазаревский, *Прежние изыскатели малорусской старины*, «Киевская старина», 1897, кн. II, стор. 296—297. Терміни «руський», «малоруський», іноді «південноруський», а не «український» вживалися тоді офіціально в зв'язку з великодержавно-шовіністичною політикою царського уряду щодо України.

[2] С. А. Венгеров, *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых*, т. II, вып. 22—23, СПб., 1891, стор. 94—95.

з якої він не скористувався, а вступив на службу правителем канцелярії кн. М. Рєпніна, призначеного в 1816 р. військовим губернатором Малоросії. Перебування на цій посаді в новому колі дворянської інтелігенції, що зосереджувалася навколо Рєпніна, позитивно позначилося на заняттях Бантиш-Каменського. Кн. Рєпнін порадив історику написати синтезовану працю з історії України і допомагав йому в цій роботі. До послуг Д. Бантиш-Каменського був архів Рєпніна, матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігалися при Чернігівському губернському правлінні, а також успадковані від батька численні збірки матеріалів [1].

Батько Бантиш-Каменського теж займався історією. В 1780—1784 рр. він видав «Дипломатичне зібрання справ між російським і польським дворами з самого їх початку до 1700 р.» [2] в п'яти томах. В 1805 р. вийшла його книга «Исторические известия о возникшей в Польше Унии», а також багато інших праць, збірників документів і публікацій.

Головною працею Д. М. Бантиш-Каменського була «Історія Малої Росії» в чотирьох томах, що вийшла вперше з друку у Москві в 1822 р. [3]. В 1830 р. вийшло друге видання в трьох частинах і в 1843 р. третє видання.

«Історія Малої Росії» охоплює собою період з найдавніших часів до скасування гетьманства на Україні. Перше видання її являє собою ніби чорнову роботу над вивченням історії України. Так, наприклад, стародавньому періоду Русі було присвячено лише кілька сторінок значної за обсягом праці. Автор взагалі некритично ставився до використаних ним джерел, особливо при підготовці першого видання, що дало підставу акад. Д. І. Багалію ще наприкінці XIX ст. прийти до висновку про низьку наукову цінність праці Бантиш-Каменського. Він зазначав, що «Історія Малої Росії», «становить лише бібліографічний інтерес» [4]. Разом з тим Багалій перший розглянув цю працю в зв'язку з тогочасним станом історичної науки, указавши на помилки і недосконалості праці [5], навіть після її переробки в другому і третьому виданнях.

Слід зазначити, що ці перевидання були дещо поліпшені. Приведено в певну систему використання джерел, з'являється вперше в науковому обіході «Історія Русів», якої в часи першого видання автор не знав. Проте до цього нового джерела, як і до багатьох інших, Бантиш-Каменський залишався некри-

---

[1] С. А. Венгеров, Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. II, вып. 22—30, стор. 92.

[2] Н. Бантыш-Каменский, Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами с самого оных начала по 1700 г.

[3] Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России со времен присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края, М., 1822.

[4] Д. И. Багалей, Новый историк Малороссии, СПб., 1891, стор. 3.

[5] Там же.

тичним, а тому удар критики по «Історії Русів» неминуче зачіпав також «Історію Малої Росії». В другому виданні «Історії Малої Росії» вміщено дев'ять портретів, п'ять малюнків, двадцять шість зображень фарбами типів українців і українок в старовинному одязі, вміщено план битви під Берестечком, карту України XVII ст. за Боплаком, знімки підписів гетьманів і деяких інших козацьких старшин.

Буржуазно-націоналістична критика в особі М. П. Василенка[1] і М. Грушевського[2] підкреслювала велике позитивне місце творів Бантиш-Каменського в історіографії і вказувала на часткові, фактичні недосконалості їх. Ідейної сторони ці критики не торкалися.

Перша частина «Історії Малої Росії» другого видання охоплює період з найдавніших часів до возз'єднання України з Росією. Друга частина містить історичний матеріал від Переяславської ради 1654 р. до кінця XVII ст., до обрання на гетьманство Мазепи і третя — від Мазепи до скасування гетьманства.

Еволюцію історичних поглядів Д. М. Бантиш-Каменського ми можемо прослідкувати на прикладі його праці над перевиданням свого твору. Перше видання «Історії Малої Росії» готувалося під впливом історико-літературної атмосфери та ідейного шумування серед дворянства на початку XIX ст. Її поява викликана політичними обставинами і духом свого часу. В зв'язку з розглядом прав на дворянство Герольдією, з ліквідацією решток автономних правових інституцій нащадки українського шляхетства не зразу примирился з панівним становищем російського дворянства і російського царизму, що проводив свою політику на Україні поза участю прихильників автономізму. Все ж велика частина нобілітованого дворянського стану, в тому числі й Бантиш-Каменський, здобули не лише російські чини й привілеї, а й державні посади, за які вони міцно трималися як на місцях, так і в столиці. Але нелегко їм було зразу подолати автономістичні прагнення. Гра в лібералізм Олександра I щодо Польщі, деякі його натяки на повернення шляхетських свобод дворянству України, на зразок «вольностей дворянських», що надав Павло I, підсилило автономістичні сподівання українського панства, а серед деякої його частини оживило своєрідний дворянський націоналізм. «Історія Русів», яка поширювалася в рукописах, сприяла розвитку інтересів дворянської інтелігенції до історичного минулого свого краю, в економічному житті якого довго і майже неподільно панували їхні предки. З метою такого оживлення спогадів про минуле і активізації сепаратистських прагнень нащадків шляхти і старшини взявся Д. Бантиш-Каменський,

[1] Н. Василенко, *К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя*, «Киевская старина», 1894, кн. XI, стор. 259—260.
[2] Украинский народ в его прошлом и настоящем, СПб., 1914, стор. 19.

слідом за своїм покійним батьком, до праці над історією України.

Зовнішнім поштовхом до написання «Історії Малої Росії» була поява перших книг багатотомної «Історії держави Російської» М. М. Карамзіна. Той факт, що останній випустив із поля зору історію України і не надавав їй у своєму викладі належного місця, викликав у Бантиш-Каменського прагнення показати, що і його край, Малоросія, як офіціально називали Україну, має свою історію. «Первісно історія Малоросії,— пише він у передмові,— тісно поєднана з загальною вітчизняною історією», а потім, після відторгнення Литвою і Польщею, вона існує роздільно [1]. Історія цієї роздільності від XIII ст. до ліквідації гетьманства в 1764 р. на перших порах цікавить Бантиш-Каменського як виразника дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини XIX ст. Однак ці тенденції базувалися на хиткому грунті, і політичні події, що наступили незабаром після виходу у світ першого видання «Історії Малої Росії», вщент розвіяли цей автономізм і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом.

У 1825 р. Д. М. Бантиш-Каменський був призначений царським урядом на високу посаду — Тобольським губернатором. Через три роки, в 1828 р., над ним нависла гроза; він став жертвою сенатської ревізії, що потягнула за собою відставку і суд у Петербурзі. Слідчо-судовий процес тривав до 1834 р. [2]. Користуючись вимушеною приблизно п'ятирічною відсутністю офіціального заняття, Д. М. Бантиш-Каменський доповнив і виправив свою «Історію Малої Росії», друге видання якої було присвячене Миколі I. Недаремно імператор пожалував на покриття заборгованості автора десять тисяч карбованців [3].

Два дальших видання «Історії Малої Росії» у 1830 і 1843 рр. були не лише науковими поправками. Вони відобразили собою ідейну еволюцію автора до ще більшого вірнопідданства царизму, а також відмову від ідеї українського дворянського сепаратизму.

Після повстання декабристів, внаслідок широкого розмаху селянських рухів і розгортання демократичного і ліберального руху передової інтелігенції в 30-х роках всі сили наляканого цими подіями ракційного дворянства, в тому числі українського, згуртовуються навколо самодержавної абсолютистської монархії. Виявом такого згуртування була також ідейна підтримка, що виявлялася в літературі та історіографії монархічного спрямування.

---

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, Предисловие, СПб., 1830.

[2] Див. Д. Бантыш-Каменский, Шемякин суд в XIX в. «Русская старина», 1873.

[3] С. А. Венгеров, Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. II, вып. 22—30, стор. 93.

Свою вірнопідданість російській монархії Д. Бантиш-Каменський виразив присвятою свого другого і третього видань «Історії Малої Росії» катові українського народу і виразникові реакції в Росії Миколі I.

Автор «Історії Малої Росії» в методології історії близький до Карамзіна, а в окремих питаннях, скажемо, в поглядах на монархію, їх концепції тотожні. На зразок «Історії держави Російської» Карамзіна «Історія Малої Росії» Бантиш-Каменського є перш за все історією князів, полководців і церковних ієрархів України та історією зовнішньополітичною. Це, переважно, оповідання про дії гетьманів, імена яких іноді взяті довільно з різних легендарних версій. Бантиш-Каменський не лише своєю методологією, а й де в чому методом дослідження уподібнювався і наслідував Карамзіну.

Щодо показу історії стародавньої Русі, аж до XV ст., він широко застосовує в своєму викладі матеріал, запозичений з «Історії держави Російської» Карамзіна, з частими посиланнями на неї і з такою самою художньою, часто захоплюючою тодішнього читача майстерністю викладу.

Д. Бантиш-Каменський був близький до свого сучасника Карамзіна також у ставленні до історичних джерел. Він вводить у науковий вжиток велику кількість нових джерел, зокрема використано їх при написанні «Історії Малої Росії» понад 50. Від Бантиш-Каменських — батька і сина в українській дворянській історіографії покладено в деякій мірі початок археографії XIX ст. Як в «Історії держави Російської», так і в «Історії Малої Росії» найбільшу цінність становлять додатки історичних джерел і примітки, які в багатьох випадках не втратили свого значення до нашого часу. Проте було б помилкою цілком ототожнювати концепції, методи і засоби досліджень двох представників нашої вітчизняної історичної науки початку XIX ст. Твір Бантиш-Каменського тільки де в чому подібний до праці Карамзіна. В цілому ж їх відрізняє національна специфіка предметів, своєрідність їх та відмінність становища двох істориків. Карамзін був офіціальний, придворний історіограф. Бантиш-Каменський творив переважно як аматор, просто вчений, без будь-яких привілеїв і спеціальних замовлень. Він мав також свій власний погляд на предмет вітчизняної історії.

В кінцівці до свого твору Д. Бантиш-Каменський визначив скромну свою роль в історіографії так: «Слава не мій уділ. Задовольняюсь і тим, що вирвав із рук всеруйнуючого часу декілька хартій, невідомих до цього часу, склав ціле із розкиданих уривків. Зникне моя багатолітня праця, покриється забуттям; але дії доблесних мужів збережуться у віддалених нащадків і самі руїни будуть розповідати про них»[1].

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. III, М., 1830, стор. 264.

Мету свого твору Д. Бантиш-Каменський визначив у передмові до другого видання «Історії Малої Росії». Він хотів прищепити новому поколінню першої половини XIX ст., що в Малоросії в минулому процвітало «благочестя і любов до монархії».

Малоросія, на думку Бантиш-Каменського, заслуговує докладного історичного описання як «країна, вірна богові — у путах, царям — в час вторгнення неприятеля, вона прикрасила вік Петра I і Катерини багатьма достойними синами». Бантиш-Каменський мав на увазі представників привілейованих верств виходців з України, діячів часів Петра I і Катерини II, яких він подав в образному висвітленні при викладі історії XVIII ст. Д. Бантиш-Каменський створив цілісну монархічну вірнопідданську концепцію в історії України, особливо у викладі возз'єднання України з Росією аж до кінця скасування гетьманського правління Катериною II. У цьому відношенні ми можемо його назвати істориком, що прагнув обгрунтувати ідейні погляди вірнопідданської частини українського шляхетства і нащадків старшини, що задовольнилися урівнянням в правах з російським дворянством, визнанням їх прав Герольдією і здобуттям теплих місць на царській державній службі. Повернення України під владу всеросійських «мудрих монархів», виправдання їх кріпосницької і колоніальної політики на Україні Д. Бантиш-Каменський обгрунтовував історичними мотивами.

Ідеологія автора «Історії Малої Росії» виразно реакційна, монархічна. Проте своєю працею він вніс значні елементи нового в пізнання історичного минулого, додав багато важливого в українську і російську історіографію. Про подібні явища В. І. Ленін писав, що «науку рухали вперед, незважаючи на свої реакційні погляди, історики і філософи XIX сторіччя, роз'яснюючи ще далі питання про класову боротьбу, розвиваючи діалектичний метод і застосовуючи або починаючи застосовувати його до суспільного життя» [1].

У поглядах на давню історію слов'ян і Русі ми спостерігаємо у Бантиш-Каменського прогресивні риси порівняно з його сучасниками-норманістами. Його концепція в цьому питанні близька до тієї, що висловлена в «Історії Русів», лише з однією істотною відміною. Бантиш-Каменський, визнаючи слов'ян автохтонними племенами, так само, як назву «Русь» він вважає місцевою східнослов'янською, разом з тим, як ідеолог монархії, робить поступку норманістам у питанні про роль Рюриковичів в утворенні давньої Руської держави. В цьому відношенні концепція Бантиш-Каменського близька до концепції Карамзіна. Автор «Історії Малої Росії» ідеалізує «засноване Рюриком єдиновладдя у північних слов'ян» [2], тобто у новгородців. Він вва-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 181.
[2] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 3.

жає київських князів Аскольда і Діра варяго-русами і надає їм роль заспокоювачів міжусобиць серед слов'ян середнього Придніпров'я і творців самодержавства в Південній Русі. Отже, тут норманістські концепції були, як і в російських дворянських істориків, підкорені монархічній ідеології.

Бантиш-Каменський вірно розглядає Київську Русь як спільний період в історії Великоросії і України. Проте ідеалістичні монархічні погляди на історію не дозволили йому вірно зрозуміти причини розпаду Русі на окремі князівства і визначити закономірності, що призвели до феодальної роздрібненості та утворення передумов, які сприяли відокремленості трьох частин Русі — Північно-Східної, Південної і Західної. В цьому відношенні Бантиш-Каменський зробив крок назад в порівнянні з «Історією Русів», автор якої вважав одною з причин роздрібненості Русі в XIII ст. монголо-татарське панування. Він вважав причиною роздрібненості помилкову політику київських князів, яка призвела до поділу Русі та до князівських міжусобиць. Політику князів і в цілому всі історичні події Бантиш-Каменський розглядає як прояв провидіння божого, що підносило або затьмарювало верховних вінценосців Росії [1]. Взагалі в його концепції, як і в Карамзіна, панує провіденціалізм, властивий феодальній епосі.

Татарську навалу Бантиш-Каменський вважає для Русі лихом, посланим провидінням.

Все ж на відміну від поглядів Карамзіна, який вважав татарську неволю лихом, що стало «причиною добра і в самій руїні користь цілості...[2], Бантиш-Каменський розглядав навалу татар і їх панування лише як негативне явище. «Навала Батия,— писав він,— зупинила успіхи освіти і навчання в Росії, засновані в різних місцях великими Володимиром і Ярославом, підтримані і розповсюджені їхніми наступниками» [3].

У викладі історії України від XIII до 60-х років XVIII ст. Бантиш-Каменський зберіг і далі цілісну концепцію про тісні зв'язки Південної і Західної Русі з Північною Руссю більше, ніж будь-хто інший з істориків України XIX ст. У цьому відношенні його «Історія Малої Росії» більш історично правдива, ніж, скажемо, «Історія Русів». Довготривале панування литовських князів на Україні й Білорусії Бантиш-Каменський вважає наслідком завоювання, а не мирного возз'єднання південноруських і західноруських земель з Литвою, як це робив Карамзін.

Важливе місце в праці Бантиш-Каменського займає питання про історію козацтва, визвольної війни і возз'єднання України

---

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 19.
[2] Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. V, СПб., 1817, стор. 369.
[3] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 22.

з Росією. Воно є центральним у першій частині «Історії Малої Росії». При викладі цього питання Бантиш-Каменський спирався на велику кількість джерел з архівів іноземної колегії, Малоросійського приказу тощо. Він використав також всі відомі йому літописи, різні записи, мемуари й інші пам'ятки літератури XVII—XVIII століть як друковані, так і рукописні. Починаючи від другого видання «Історії Малої Росії», вперше широко введено у вжиток ненадрукований тоді один із списків «Історії Русів», одержаний автором від чернігівського губернського маршала С. М. Ширая. Бантиш-Каменський, як і всі інші історики 20—30-х років XIX ст., довірився тому, що цей «цікавий,— за його виразом,— рукопис» належить Георгію Кониському.

Бантиш-Каменський зробив спробу розв'язати питання про походження козацтва. Проте в цьому напрямку йому не вдалося зробити серйозного кроку вперед порівняно з своїми попередниками. Він дотримується думки, властивої автору київського «Синопсиса», що козаки походять від косогів або черкесів.

Бантиш-Каменський вважає, що козаки на Дніпрі відомі не раніше XV ст. Проте він, як і Карамзін, висловлює припущення, що перші житла козаків на нижній течії Дніпра існували ще до татарської навали [1].

У погляді на соціальну сутність козацтва і козацькі рухи Бантиш-Каменський стоїть на реакційних позиціях. Він ідеалізує реєстрове козацтво. Головною силою історії козацтва, на його погляд, є старшини реєстрових. Вони для автора «Історії Малої Росії» становлять провідну силу. Запорожці, тобто найширші низи козацтва, бездомна голота,— це розбійники, люди, що не заслуговують на увагу. Бантиш-Каменський протягом всього викладу історії козацтва, від його початку аж до скасування у XVIII ст., вороже ставиться до запорожців. Їх боротьбу проти соціального і національного поневолення, так само, як і рух посполитих проти закріпачення, він піддає суворому засудженню. В історії України XVI—XVII століть в зображенні Бантиш-Каменського головна роль належить не народу, а православній шляхті і заслуженому військовому стану.

Героїчна боротьба проти шляхетської Польщі від Брестської унії до Переяславської ради подана в «Історії Малої Росії» в не менш яскраво художньому зображенні, ніж в «Історії Русів». В усій величі зображені повстання проти соціальних, національних і релігійних утисків українського народу наприкінці XVI і в першій третині XVII століття. Ще яскравіше постають перед читачем героїчні сторінки визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького.

---

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, примітка 70.

Безперервні битви розглядаються Бантиш-Каменським як прагнення українського народу звільнитися від тяжкого польського католицького поневолення [1]. Отже, для нього це війна перш за все національно-релігійна. Хоча, між іншим, слід підкреслити, що у Бантиш-Каменського антипольська тенденційність далеко слабкіша, ніж у деяких істориків—його попередників і сучасників. Зокрема вона не така виразна, як у автора «Історії Русів».

Виразниками боротьби і прагнення до визволення з-під польського панування, в показові автора, є не народ, а лише Б. Хмельницький, українська шляхта, козаки та їх старшини. Посполиті відіграють другорядну роль, а в ряді випадків події показані так, що народні маси своїми виступами проти соціального гноблення нібито заважають загальному рухові, гальмують його.

Позитивним у висвітленні питання визвольної війни у Бантиш-Каменського є показ прагнення Б. Хмельницького до возз'єднання з Росією. Автор вірно показав вияв цього прагнення на фактах дипломатичних зносин козацького гетьмана з урядом Олексія Михайловича від початку війни, від літа 1648 р., до Переяславської ради.

Однак методологічна концепція Бантиш-Каменського в питанні боротьби за возз'єднання України з Росією вступає в суперечність з фактичним матеріалом, застосованим у наведеній ним документації. Дипломатичні зносини Хмельницького з приводу возз'єднання автор відірвав від загального ходу війни і прагнення народу. Возз'єднання — це лише ідея Б. Хмельницького, який кидається весь час з одного боку в другий — від польського короля до татарського хана, до Отоманської Порти, то знову до короля, разом з тим він безперервно благає московського царя про допомогу і прийняття козаків під свою високу руку. Нарешті його бажання задовольняється діями Переяславської ради 8 січня 1654 р.

Для Бантиш-Каменського з його вірнопідданською концепцією возз'єднання України з Росією — це не возз'єднання двох братніх народів — українського народу з російським у складі єдиної Російської держави, а просто повернення того краю, який нібито колись належав Російській державі, повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів. Значення возз'єднання для українців Бантиш-Каменський бачить в станових привілеях, наданих українській шляхті, старшині, козакам і духовенству Московськими статтями 1654 р. [2]. У погляді на возз'єднання України з Росією Бантиш-Каменський виступив як виразник монархічної вірнопідданської ідеології.

Друга частина «Історії Малої Росії» містить у собі матеріал

---

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 228.
[2] Там же, стор. 360.

з історії України другої половини XVII ст., від Переяславської ради до обрання на гетьманство Мазепи в 1687 р.

Третя, остання, частина «Історії Малої Росії» присвячена викладові основних подій політичної історії України від кінця 80-х років XVII ст. до 60-х років XVIII ст., від обрання гетьманом Мазепи до скасування гетьманства. Вона найбільша за розміром. Крім того, вона містить великий за обсягом, майже третина книги, додаток з примітками й публікаціями використаних автором джерел, які становлять найбільшу цінність «Історії Малої Росії».

Концепція Бантиш-Каменського у викладі історії України XVIII ст. виражена яскравіше, ніж у показові будь-яких інших періодів, як виразно монархічна, вірнопідданська щодо російського царизму. Історія цього періоду постає перед читачем в уособленні представників російської держави і козацьких правителів — Петра I, Меншикова, Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Разумовського та інших діячів з генеральної і полкової старшини. Історії народних мас в творі Д. Карамзіна шукати марне. Вона лише десь в окремих випадках як епізод випливає на поверхню і губиться серед великого матеріалу політичних, військових і дипломатичних дій панівних верхів держави. Історію народних рухів автор, як правило, обминає. Там, де цього зробити не можна, він показує її у викривленому освітленні. До антикріпосницьких виступів селян і козаків він ставиться, як і в показові всіх попередніх періодів, негативно.

У методі викладу історії XVIII ст. Бантиш-Каменський наслідує авторові «Історії Русів». Він тут найменше об'єктивний в підході до історичних фактів, які близькі до його сучасності. Проте в ставленні до головного питання, до оцінки кріпосництва, становища посполитих, козаків, міщан тощо ми спостерігаємо велику різницю в поглядах двох авторів. На антикріпосницькі тенденції, що деякою мірою властиві авторові «Історії Русів», у Бантиш-Каменського нема й натяку. Навпаки, він лишається до кінця послідовним ідейним виразником інтересів дворянства, яке твердо стоїть на позиціях збереження кріпосництва і самодержавства.

Головними постатями в історії кінця XVII і початку XVIII століття у Бантиш-Каменського виразно виступають Петро I і Мазепа. Перший показаний у плані ідеалізації, другий—в різко негативному висвітленні. Меншиков в «Історії Малої Росії» показаний як користолюбивий негативний тип, хоч автор не позбавив його певних рис вірного помічника Петра I в його військових подвигах і громадських внутрішніх перетвореннях країни.

Слід віддати належне Бантиш-Каменському, що він вірно, з певною об'єктивністю підійшов до оцінки діяльності Мазепи. Політичну діяльність Мазепи Бантиш-Каменський розглядає як ланцюг злочинів, таємних підступів, дворушництва і зради не

лише цареві і Російській державі, а й усьому українському народові.

Бантиш-Каменський оцінив Полтавську битву в своїй основі вірно, як славну сторінку перемоги над лютим ворогом — шведськими загарбниками, що прагнули не лише розгромити державу Петра І, а й поневолити український народ. Проте події на Україні 1708—1709 рр. описані в «Історії Малої Росії» у властивому для істориків-монархістів лжепатріотичному освітленні. Автор виправдовує жорстокість Меншикова під час руйнування Батурина, масове знищення населення в Лебедині, зруйнування царськими військами Запорозької Січі, придушення повстання Булавіна на Дону тощо.

Стриманим у позитивній оцінці політики російського царизму на Україні Бантиш-Каменський стає лише починаючи від опису подій, зв'язаних з обмеженням гетьманської влади, утворенням Малоросійської колегії Петром І в 1722 р. і до скасування автономного устрою в 1764 р., хоча, очевидно, на догідливість Миколі І, якому автор присвятив своє друге і дальші видання «Історії Малої Росії», він виправдовує все це таким чином: «Зради Виговського, Юрія Хмельницького, Мазепи і запорожців вложили Петрові думку перетворити Малоросію... Внутрішній неустрій в часи Скоропадського виправдав здійснення цього велетенського наміру»[1]. Тут же бачимо виправдання автономічних прагнень старшини. В оцінці діяльності П. Полуботка Бантиш-Каменський наслідує концепції «Історії Русів» і поширює вигадану книжну популярність чернігівського полковника та наказного гетьмана.

В усіх випадках показу відновлення гетьманства — Данила Апостола (1727—1734 рр.), Кирила Разумовського (1750—1764 рр.) Бантиш-Каменський повертається до ідеалізації політики царизму і гетьманського уряду. Проте в нього мимохіть пробуджуються автономістичні симпатії до минулого, ліквідованого Катериною II козацько-старшинського устрою і того укладу суспільного життя України XVIII ст., до якого вже не було вороття. У автора «Історії Малої Росії», незважаючи на його ідейні хитання в бік автономізму, все ж в історичному викладі перемагає вірнопідданська концепція. Бантиш-Каменський задоволений своїми уявленнями про те, що його батьківщина — Малоросія цілком приєдналася до головного складу Росії і, перетворена спочатку в намісництва, а потім в губернії, «не прийняла ніякої участі в заколотах запорожців, але в усякий час зберігала непохитну відданість і любов до російського престолу»[2]. Цим висновком Бантиш-Каменський ніби осучаснив свій історичний твір; від минулого України він

---

[1] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 152.
[2] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. III, стор. 210.

переніс свої погляди на сучасне і схарактеризував його всупереч народним і демократичним поглядам передових людей Росії на становище України часів миколаївської реакції. У ставленні до народних рухів і в поглядах на політику царизму Бантиш-Каменський залишається на ідейних позиціях реакційного дворянства і чужим, далеким від соціальних, економічних, суспільно-політичних і національних інтересів народу.

Цінним для свого часу був останній розділ «Історії Малої Росії» (гл. 46), який може вважатися самостійною працею. Бантиш-Каменський на закінчення, ніби як підсумок, робить загальний огляд України XVIII ст. Тут показано географічне положення України, грунти, численність населення, стан промисловості, землеробство, тваринництво, торгівля, характер і звичаї українців, стани українського суспільства—козаки, шляхетство, міщани, посполиті, опис міст, мова, культура і освіта XVIII ст. Слід зазначити, що з аналізу змісту цього розділу можна зробити висновок про досконале знання Бантиш-Каменським етнографії українського народу. В цьому, між іншим, найбільша цінність розділу. Тут барвисто показано психічний склад українців XVIII ст., їх весільні обряди, мову, народні звичаї і повір'я, одяг різних станів суспільства, розвиток науки, освіти, культури тощо.

Д. Бантиш-Каменський був представником і ідейним виразником свого класу — дворянства. Класова обмеженість його ідеології наклала свій відбиток на історичну концепцію, виражену в його головній праці «Історія Малої Росії». Проте заслуга Бантиш-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х років XVIII ст. в певну систему цілісної історії України в тісному зв'язку з російською історією. Він перший широко використав значне число архівних матеріалів та друкованих джерел і, незважаючи на відсутність критичного підходу до них, сприяв науково-археографічній роботі в галузі історії України. «Історія Малої Росії» становила для свого часу значний інтерес, вона була вихідною точкою для багатьох праць українських, російських і польських істориків, що займалися історією України. Цим самим вона сприяла дальшому розвиткові української історіографії XIX ст., хоча для сучасної науки «Історія Малої Росії» становить лише бібліографічний інтерес.

«Історія Малоросії» М. А. Маркевича

Одним з представників дворянської історіографії другої чверті XIX ст. був Микола Андрійович Маркевич (1804—1860). Маркевич народився в с. Дунайцях, Глухівського повіту на

Чернігівщині, в старовинній і багатій поміщицькій родині [1]. Він був далеким родичем відомих уже нам Якова і Олександра Маркевичів [2]. Початкове навчання і виховання він здобув у Прилуцькому пансіоні, заснованому етнографом і письменником першої половини XIX ст. П. П. Білецьким-Носенко. У юнака рано прокинувся інтерес до української народної поезії та історії.

У 1817 р. Маркевич вступив до пансіону новозаснованого Петербурзького педагогічного інституту. Першим з викладачів інституту, який звернув увагу на певну літературну обдарованість Маркевича, був майбутній декабрист В. К. Кюхельбекер. Він сприяв розвитку літературних і музичних здібностей свого учня, залучив його в літературний гурток, до якого належав і сам. Тут Маркевич познайомився з Пушкіним, Жуковським, Барятинським, Дельвігом, а незабаром з К. Ф. Рилєєвим. Таким чином, Маркевич опинився в тісному колі передової російської інтелігенції, частина якої належала до декабристів «Північного товариства».

Через деякий час Маркевич почав навчатися музиці в Москві. У цьому напрямкові він досяг великих успіхів і став відомим митцем по класу фортепіано. До цього ж періоду відноситься і літературна діяльність Маркевича. Він перекладає на російську мову Шекспіра і Байрона. Найбільше його захоплює українська поезія. Маркевич пише російською мовою свої «Українські мелодії», а згодом кладе на ноти багато українських пісень.

У 1830 р. Маркевич переселився на постійне проживання в маєток, успадкований від батька в с. Турівці, Прилуцького повіту на Полтавщині. Ще в ранні роки він перебував під впливом патріотичної літератури петербурзького гуртка літераторів. Під впливом «Дум» Рилєєва у нього пробуджується почуття гордості за героїчне минуле України, а під впливом «Історії Русів» цей патріотизм набуває певної системи поглядів на літературу, етнографію і особливо на історію. До подій 14 грудня 1825 р., до повстання декабристів, Маркевич переписувався з К. Ф. Рилєєвим. В одному з своїх листів від 25 вересня 1825 р., написаному в с. Турівці, Маркевич висловив своє позитивне ставлення до патріотичних поем Рилєєва [3].

Творчість М. А. Маркевича, як і ряду інших істориків 40-х років XIX ст., знаходиться на межі між дворянським і буржуазним періодами розвитку української історіографії. Його історичні твори, зокрема «Історія Малоросії», характеризують на-

---

[1] Н. Макаров, Воспоминание о Н. А. Маркевиче, «Основа», 1860, № 1, стор. 293—297. А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, стор. 339—343.

[2] Модзалевский, Малороссийский родословник, т. III, стор. 412—413.

[3] Письмо Н. А Маркевича к К. Ф. Рылееву, «Русская старина», 1888, кн. XII, стор. 597—599.

стання кризи дворянської історіографії, її безсилля стати об'єктивною наукою, на роль якої претендували і про безсторонність якої часто говорили її представники, в тому числі Маркевич.

М. А. Маркевич був істориком-самоучкою. Він не мав спеціальної підготовки, як і багато інших його попередників, бо історія як наука, подібно до філософії, тоді ще не визначилась в окрему галузь. Тут Маркевич, як і в етнографії, був скоріше аматор, збирач і фіксатор минулого без належного філософського його осмислення. В галузі теорії, якою тоді служила історикам філософія Гегеля, Маркевич був не підготовлений, на що звернув увагу в рецензії на «Історію Малоросії» В. Г. Бєлінський [1].

У своїй рецензії В. Г. Бєлінський висловив ряд вірних думок про возз'єднання України з Росією. Він піддав вірній критиці «Історію Малоросії», коли писав, що у автора її «непомітно особливого історичного таланту: його виклад взагалі сухий і втомляючий... З «Історії» п. Маркевича не лише не можна дізнатись, яких ідей дотримується він про історію — старих чи сучасних, але й чи вважає він за потрібне триматися будь-яких ідей з цього предмету. Здається, для нього написати історію — означає привести до порядку історичні матеріали, переказавши їх по-своєму» [2].

На закінчення Бєлінський пише: «Як всяка благонамірена праця, «Історія Малоросії» п. Маркевича заслуговує уваги і пошани, тим більше, що в її виконанні помітно багато добросовісності і старанності, а дві великі частини матеріалів — особливої вдячності; але як і с т о р і я, в сучасному значенні цього слова, твір п. Маркевича не виходить з ряду попередніх спроб такого роду... По ідеї і поглядах на речі, твір п. Маркевича ще менш задовільний, ніж по мистецтву викладу» [3]. Така оцінка «Історії Малоросії» є науково вірною. Бєлінський мав підставу дати негативну рецензію на «Історію Малоросії» Маркевича. Проте з точки зору навіть тогочасної науки не можна вважати вірним погляд Бєлінського на український народ і його історію, висловлений у цій рецензії. В цьому відношенні, в силу своєї необізнаності з справжньою історією України, а тодішня наука з цього предмету не задовольняла його, Бєлінський стояв на хибних позиціях. Говорячи про безідейність твору Маркевича, він мав на увазі той факт, що його твір не пронизаний ідеєю саморозвитку абсолютного духу народності в плані гегельянства, на позиціях якого тоді стояв великий російський критик. Але про відсутність будь-якої ідеї в творі «Історія Малоросії» говорити було б невірно.

---

[1] В. Г. Б е л и н с к и й, Полн. собр. соч., т. XII, Госиздат, М.—Л., 1926, стор. 393—414.
[2] Там же, стор. 408—409.
[3] Там же, стор. 444.

У свій час Г. Карпов вірно запримітив, що твір Маркевича пронизує ідея показу колишніх прав Малоросії, поступову їх зміну[1], а ми додамо ще — їх скасування наприкінці XVIII ст.

Явна недосконалість методу дослідження, а ще більше прихована тенденційність у висвітленні багатьох явищ історії України визначили своєрідне ставлення і підхід М. Маркевича до історичного джерела. «Історія Малоросії» складається з п'яти томів. З них лише два томи тексту, а три наступні являють собою додаток до тексту — примітки, цитати, а більше в уривках документи, описи джерел, перелік числа козацьких військ у різні часи, списки полків, сотень, генеральної, полкової і сотенної старшини, списки російських воєвод, церковних правителів тощо.

Велика п'ятитомна праця Маркевича на перший погляд являє собою зовні нібито важливе дослідження. За великий тритомний додаток джерел вона заслужила схвалення В. Г. Бєлінського. Бєлінський, правда, не вникав у зміст документів, бо не вважав себе знавцем цього предмету. Маркевич з великого числа документів, які були в його розпорядженні, надрукував лише ті, що підтверджували наперед визначену його тенденційну концепцію дворянсько-шляхетського патріотизму, пронизану духом Полуботка, фальшиве уявлення про якого витворила літературна фантазія XVIII ст. До того ж більшість цих документів Маркевич здобув не безпосередньо з архівів, хоча й посилається на їх фонди, а з інших рук, від осіб, з якими він був у зв'язках на Україні,— від князя М. Рєпніна, нащадків Разумовського тощо. В основу своєї «Історії Малоросії» Маркевич поклав текст «Історії Русів», а також твори М. і Д. Бантиш-Каменських, батька і сина.

Незважаючи на великі запозичення Маркевича з «Історії Русів» і Д. М. Бантиш-Каменського, все ж його творчість носить дещо інший характер, властивий історичним вивченням 40-х років XIX ст. В 30—40-х роках розгорнулась з новою силою полеміка між норманістами і антинорманістами. Маркевич, так само, як його попередники, вважав слов'ян автохтонними племенами. Що ж торкається походження терміну «Русь» і давньої Руської держави, то він робив поступку норманістам, тобто вважав, що руське життя веде свій початок із Скандинавії. На відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України, така приблизно, яка була властива пізнішій буржуазно-націоналістичній історіографії. Так, наприклад, найдавніша історія України у нього подана не як спільний період для всієї Русі—Південної, Північної і Західної, як це властиво більшості представників української історіографії

[1] Г. Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, М., 1870, стор. 36.

XVII—XVIII століть, в тому числі авторові «Історії Русів», а як самостійний процес. Український народ, відповідно до поглядів Маркевича, розвинувся безпосередньо з найдавнішої племінної основи і незалежно від Північно-Східної Русі. Цей процес триває, на погляд Маркевича, від незапам'ятних часів аж *до кінця XVIII ст., до ліквідації автономності, коли Україна* зливається з Росією без боротьби і нарікання»[1]. Маркевич вважає, що скасування автономності, знищення Запорожжя, а також приєднання Правобережжя до Росії є закінченням окремого історичного життя України[2].

У викладі давньої історії України Маркевич лише між іншим згадує про єдиноплемінність південних і північних русів. До того ж останніх він називає «молодшими братами». Свій погляд на великоросів як молодших братів українців Маркевич розвинув у досить струнку вигадану концепцію. Великоросів він вважає племенами, що утворилися відносно пізно, десь, приблизно, в X—XI ст., і переселилися з півдня, із Наддніпров'я, на північ у межиріччя Оки і Волги. Таким чином, вони нібито становлять молодше відгалуження південних русів. Південні руси разом з своїми єдиноплемінниками — північними русами несли татарське ярмо. Незабаром Південна Русь, пише він, «відокремилась від молодших своїх братів, жителів півночі, визволилась від татарського гніту, назвалася Малою Росією, приєдналась до Литви, а з нею і до Польщі, але керувалася своїми удільними князями, нащадками Рюрика і воєводами, визнаними Литвою і польським королем»[3].

Поділ єдиноплемінної Русі, на погляд Маркевича, відбувається з часів Володимира Святославовича, коли після його смерті почалися міжусобиці й половецькі спустошення. Тимчасом володіння Русі ширилися дедалі на схід і північ. «Суздаль і Владимир, Москва і Тверь та інші міста, які потім стали знаменними, підносились одно за другим. Але, не визнаючи їх Руссю, народ цим іменем величав лише стародавні володіння Олега і Святослава, серцем яких був Київ, де перебував глава церкви і глава князів»[4].

Дальший історичний процес Маркевич розглядає всупереч тодішній російській дворянській історіографії, для якої історія України була *лише часткою загальноросійської історії*. В творах російських істориків Татіщева, Щербатова, в незакінченій праці Карамзіна «Історія держави Російської», у Погодіна та ін. вона подана лише як епізод боротьби козацтва з Польщею в XVI—XVII ст. і зникає під скіпетром російської монархії з другої половини XVII ст. Тимчасом в українській дворянській

---

[1] Н. Маркевич, История Малороссии, т. I, М., 1842, стор. 5.
[2] Н. Маркевич, История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 673.
[3] Н. Маркевич, История Малороссии, т. I, стор. 4.
[4] *Там же.*

історіографії, а найвиразніше у Маркевича, вся історія України від давніх часів, потім у складі Литви і Польщі, а пізніше, з середини XVII ст., у межах Російської держави становить окрему схему самостійного безперервного історичного розвитку українського народу. Маркевич випустив цілком з свого поля зору загальноросійські події, яких торкалися автор «Історії Русів» і Бантиш-Каменський.

У поглядах на козацтво Маркевич також створив дещо відмінну від своїх попередників власну концепцію. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити в козацтві нічого, крім гультяйства і розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям народні рухи, в тому числі козацькі, розглядали як руїнницькі бунти черні.

В одному з листів до М. П. Погодіна Маркевич писав: «Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних стародавностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни (Маркевич мав на увазі Д. Бантиш-Каменського. — *М. М.*) до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками, набродом бродяг і, посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів» [1]. У своїй спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич знову повертається до його оцінки в історії України й виступає проти невірних поглядів на нього[2]. Тут він не лише спростував реакційні погляди монархістів на козацтво, а й реабілітував його перед читачем, захищав від незаслуженого плямування такими істориками, як Бантиш-Каменський, а пізніше Скальковський, Куліш та ін. З наукової точки зору роль і значення козацтва в творі «Історія Малоросії» подані Маркевичем з передових, прогресивних позицій.

У цілому ж «Історія Малоросії» Маркевича не зробила значного кроку вперед у справі дальшого дослідження історії України. Вона втратила будь-яку вартість для сучасної науки.

Історичні праці О. М. Бодянського

Осип Максимович Бодянський (1803—1877) відомий більше як славіст та археограф, але його дослідження і археографічні видання мають безпосереднє відношення до української історіографії XIX ст.

О. М. Бодянський народився у містечку Варві, Лохвицького повіту, Полтавської губернії, в родині священика [3]. Навчався

---

[1] Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, т. XVI, стор. 465.

[2] Н. Маркевич, О казаках, Чтения в обществе истории и древностей Российских, т. IV, 1858.

[3] Н. П. Василенко, Осип Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина», К.,

він у Переяславському духовному училищі, а пізніше тут же в духовній семінарії, яку закінчив у 1831 р.

У Переяславській семінарії довго зберігалися вільнолюбні традиції XVIII ст., що їх залишив тут в свій час Г. С. Сковорода [1]. В провінціальних учбових закладах України, у молоді, що в них навчалася, найбільше проявлявся інтерес до місцевої історії. Цим інтересом до історичного минулого колишньої гетьманщини, тобто Лівобережної України, Бодянський був захоплений ще юнаком. Разом з тим провінціальні обставини, в яких перебувала Переяславська семінарія, відсталі методи навчання, і задушлива церковницька атмосфера не могли дати юнакові належної наукової підготовки, тобто того, чим володіли вихованці учбових закладів культурних центрів Росії. Тому прогалини в своїх знаннях Бодянському довелося заповнювати пізніше, на історико-філологічному факультеті Московського університету, до якого з великими труднощами йому вдалося вступити у 1831 р.

Російську історію в Московському університеті читав тоді глава скептичної школи М. Т. Каченовський, лекції якого справили певний вплив на Бодянського. Цей вплив позначився частково на його історичних поглядах [2].

Університетськими товаришами Бодянського були Герцен, Огарьов, Лермонтов, Бєлінський, Станкєвич, Гончаров, майбутній слов'янофіл Аксаков та археограф Строєв.

У період розвитку суспільного руху студентської молоді в Московському університеті в 30-х роках Бодянський належав до гуртка М. В. Станкєвича.

Перебуваючи на філологічному факультеті, Бодянський більш за все віддавався історії. Ще в студентські роки він почав, а незабаром після закінчення університету в 1835 р.[3], закінчив і підготував до друку працю «Про думки, які торкаються походження Русі» [4], в якій найбільше виявився вплив скептичної школи. Наслідуючи Каченовському, Бодянський вважав, що руси походять від тюркських племен, які жили на берегах Азовського моря та в нижній течії гирла Дніпра.

Погляди скептичної школи знайшли своє відображення в оцінці Бодянським деяких літературних пам'яток Київської

1904. Див. також — Осип Максимович Бодянский, «Русская старина», май, 1879, стор. 205—218. И. В. Ягич, История славянской филологии, СПб., 1910, стор. 312. Н. А. Кондрашов, Осип Максимович Бодянский, Изд-во Моск. университета, 1956. Тут же вміщено повний перелік творів і праць про нього.

[1] А. А. Кочубинский, Из истории наших университетов, «Вестник Европы», август, 1896, стор. 78.

[2] В. С. Иконников, Скептическая школа в русской историографии и ее противники, К., 1871.

[3] «Вестник Европы», август, 1896, стор. 480.

[4] О. М. Бодянский, О мнениях касательно происхождения Руси. «Северный архив», т. 51, 1835, № 37, стор. 61—86; № 38, стор. 117—141; № 39, стор. 173—199.

Русі. Відомо, що Каченовський увесь період Київської Русі проголосив «баснословним», а літературні пам'ятки того часу він зачисляв до більш пізніх, зокрема до XIV—XV століть. У цьому питанні Бодянський йшов усупереч Каченовському. Він вірно оцінював місце і значення Київської Русі, її мову та літературні пам'ятки, в тому числі пам'ятки з історії нашої вітчизни. Проте, наприклад, «Слово о полку Игореве» Бодянський приписував лише південним русам і відносив його не до XII ст., а на століть два пізніше [1]. Ці думки були плодом ранньої творчості і незрілих поглядів початківця-історика того часу, коли Бодянський ще перебував під впливом Каченовського [2]. Незабаром, зайнявшись глибше і серйозніше слов'янською філологією, Бодянський позбувся впливу скептиків.

За дослідження «Про думки, які торкаються походження Русі» Бодянський був удостоєний ступеня кандидата наук. У 1837 р. за написану ним нову працю «Про народну поезію слов'янських племен» він був затверджений в ступені магістра.

У Московському університеті Бодянський познайомився і зблизився з М. О. Максимовичем, а через нього з М. В. Гоголем та істориком М. П. Погодіним [3].

М. В. Гоголь тепло відзивався про Бодянського. В листі до Максимовича від 12 грудня 1832 р. він писав: «Посилаю також поклін земляку, що живе з Вами, і бажаю успіхів у його працях, таких цікавих для нас» [4]. Мова йде про О. М. Бодянського, який проживав тоді, будучи студентом, на квартирі у Максимовича, в ботанічному саду Московського університету.

Знайомство з Максимовичем і Погодіним значною мірою сприяло тому, що Бодянський став працювати не лише над історією, а й над слов'янською філологією, зокрема українською. Головним же поштовхом до цього заняття була любов до української, російської та до всієї слов'янської народної творчості.

У цьому питанні Бодянський належав до кола істориків та філологів, близьких М. О. Максимовичу і М. В. Гоголю. Народна творчість була для нього одним з головних джерел пізнання історичного минулого.

У своїх перших дослідженнях Бодянський звернув увагу на українську мову і народну творчість, від яких він йшов до вивчення і наукової розробки питань інших слов'янських мов, етнографії та історії. Інтерес до мови і побуту українського

---

[1] О. М. Бодянский, Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, Ученые записки Московского университета за 1835—1936 гг., кн. IX, стор. 491.

[2] В. С. Иконников, Скептическая школа в русской историографии и ее противники, К., 1871.

[3] «Вестник Европы», август, 1896, стор. 479.

[4] С. Пономарев, Подлинники писем Гоголя к Максимовичу и ненапечатанные отрывки из них. Сб. отд. русского языка и словесности имп. Академии наук, т. XVIII, № 3, СПб., 1877, стор. 34.

народу виховувалися в Бодянського з юних років у зв'язку з селянським оточенням на Полтавщині, де він виріс і провів своє дитинство та юнацтво. Ще в 1830 р., перебуваючи в Переяславській семінарії, Бодянський збирав на Полтавщині фольклорний матеріал та робив спроби писати українські вірші.

У 1833 р. в журналі «Молва», який видавав тоді Надеждін, Бодянський надрукував вірші: «До пана здателя слухів» (до видавця «Молви». — *М. М.*), «Козацька пісня», «Епітафія Богдану Хмельницькому», «Суха ложка». Вірші були надруковані під псевдонімом «Бода Варвинець» [1]. Художня вартість їх була невисока, що говорило про незрілість автора як письменника, а головне про відсутність літературного хисту, що примусило його пізніше залишити віршування.

До «Наських казок» Бодянського увійшли три відомі на Україні казки. Перша казка — «Про царів сад та живу сопілочку», друга — «Про дурня та його коня і срібна шерстинка, золота шерстинка» і третя — «Про малесенького Івасика, змію, дочку її Олесю та задніх гусенят».

Казки Бодянського не є ні простим записом, ні навіть обробкою народної творчості. Це оригінальні твори, які за сюжетом і тематикою наслідують народній творчості. Вони написані баздоганною українською народною мовою. Це говорить про те, що Бодянський був тісно зв'язаний з народом, з українським селом. Він в противагу більшості тодішньої інтелігенції із дворян та поповичів глибоко і безкорисливо любив свій народ, його мову, побут та культуру. Це й позначилось не лише на його літературній, а й на історичній та філологічній творчості. Запозичення з народної творчості було для багатьох українських письменників тих часів явищем звичайним. До таких запозичень, а іноді до прямого наслідування вдавалися, як відомо, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та інші представники російської і української літератури. В цьому відношенні значення творів Бодянського пізніше правильно визначив історик літератури М. І. Петров. Він писав: «Казки Бодянського всі запозичені з народних вуст, і основний їх зміст відтворюється в записаних пізніше народних малоруських казках у виданнях Рудченка, Драгоманова та ін. Так, наприклад, «Казка про царів сад та живу сопілку», надрукована у Рудченка («Южнорусские народные сказки», вып. I, стор. 150—151)[2].

Питання про літературну творчість О. Бодянського відноситься до галузі літературознавства, а не історіографії. Тому ми й торкнулися його лише побіжно і не будемо далі на цьому спинятися. Скажемо лише, що ці твори, незважаючи на їх не-

---

[1] «Молва», ч. 6, 1833, № 99, стор. 393—394.

[2] Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX века, СПб., стор. 186.

досконалість, все ж збуджували у читача інтерес до історії українського народу.

Захоплення народною творчістю привело О. М. Бодянського до заняття філологією та історією. З питань слов'янського мовознавства О. Бодянський перш за все звернув увагу на вивчення рідної йому української мови в історичному аспекті. Свої погляди на історію української мови він виявив у праці «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів» [1]. Цю роботу Бодянський написав у Московському університеті, надрукувавши в університетських «Учених записках».

Всупереч реакційній політиці царського самодержавства прогресивна російська інтелігенція сприяла розвиткові передової української культури і науки. О. Бодянський виступав з своїми науковими працями в тісному зв'язку і контакті з багатьма вченими Московського університету.

Основна думка О. Бодянського, висловлена ним у праці «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів», є близькою до поглядів багатьох наших сучасних істориків та філологів.

Бодянський вірно вважав, що східнослов'янські племена, північні і південні руси, тобто росіяни і українці, є членами однієї численної слов'янської сім'ї. Вони в найдавніші часи розмовляли однією мовою. В розпорядженні Бодянського не було, як і тепер у нас немає, даних про те, що собою являла ця прадавня основа народної слов'янської мови. Він висунув думку, що першопочатком всіх слов'янських мов і діалектів була мова, близька до церковнослов'янської. Таке припущення було вперше висловлене в історичній та мовознавчій літературі XIX ст.

Церковнослов'янську мову О. Бодянський вважав спільною мовою для всіх слов'ян — східних, південних і західних. Мову він розглядав в її історичному розвиткові, нерозривно зв'язаною з історією народу. «Звичайно,— пише він,— мова ця не лишалася без змін: час робив своє, мови окремих слов'янських племен відокремлювалися і віддалялися одна від одної, сприймали в себе нові слова, звороти і т. д. Так, віддалилися одна від одної і мови північних і південних русів. В пам'ятках, що писалися в Малій Росії на мові церковнослов'янській, уже досить рано трапляється мова малоросійська»[2]. Вона, на думку Бодянського, все більше і більше проникає в церковнослов'янську мову і, навпаки, елементи останньої проникають в народну мову. Що торкається початкових джерел як народної, так і літературної мови південних русів, то їх «треба шукати там само, де джерело мови північних русів і інших слов'янських народів;

---

[1] Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, Ученые записки Московского университета за 1835 г., кн. IX, стор. 472—491.

[2] Там же, стор. 481.

вона стільки ж давня, як і ті мови, про які говорять пам'ятки, що приведені нами вище»[1].

Ще й до наших днів не з'ясовано, в якій мірі церковнослов'янська мова лежить в основі всіх старослов'янських мов. Цю проблему О. Бодянський тільки поставив, а не розв'язав. Для нас важливим є те, що Бодянський справедливо і науково вірно вказав на той факт, що в мовах усіх слов'янських народів, в тому числі братніх—російського і українського народів, лежить спільна основа. В цьому відношенні думка Бодянського стояла на рівні справжньої історичної та мовознавчої думки.

Як же О. Бодянський розв'язував питання про дальшу еволюцію української мови, а відтак і історії українського народу, про розвиток їх від староруської основи і далі? Він перш за все визнає за історичним процесом об'єктивний, незалежний від волі людей, закономірний розвиток. Цей розвиток, на його думку, відбувався таким чином: «Коли в Південній Русі старий порядок речей, в силу всеповелінних обставин, змінився новим, коли іскра козацтва, що довго тліла, нарешті вибухнула спочатку біглим вогником, потім дедалі збільшувалась, перетворилася у полум'я і, нарешті, повсюдну пожежу; тоді разом з таким перетворенням у внутрішньому і зовнішньому житті південних русів проста звичайна мова рішуче зробилась всезагальною: нею стали розмовляти всі стани — від видатного козака до його гетьмана, від церковнослужителя до владики, від селянина до вельможної панянки, стали вживати її в усіх військових і цивільних справах, виключаючи лише богослужіння, де, як і раніше, залишалася панівною церковнослов'янська мова, хоч духовні, які повчали чада свої нерідко, для більшої упевненості в успіхові, дозволяли собі домішувати в свої поучення і цю розмовну мову. До того ж часу треба віднести появу історичних дум, в яких оспівуються подвиги південних чудо-багатирів.

Так, майже нема жодного славного проводиря цих рицарів,— продовжує Бодянський,— жодного гетьмана, жодного героїчного подвигу, неувічненого народом в звучних мелодійних віршах. Удачі і невдачі, любов, розлуку, тугу по милому, смуток матері по синові, захопленому бурхливим потоком наїздництва і загиблому в битві з невірними або захопленого у неволю та відданого на люті муки і смерть, безпорадний смуток сестри по братові, бурхливі гульбища козаків після повернення з походів, принади привільного життя: все це було темою пісні.

Без перебільшення можна сказати, що Південна Русь з половини XV століття ніби перетворилась на суцільну велетенську епопею. Жоден з слов'янських народів не багатий так піснями, як південні руси: після них стоять, без сумніву, північні їх брати. Це пояснюється взагалі їх життям, в якому, з

[1] Ученые записки Московского университета за 1835 г., кн. IX, стор. 481.

найпозитивнішою дійсністю, в найвищій мірі поєднувалась їх захопленість»[1].

У цих словах відображено найяскравіше історичні погляди Бодянського, зокрема його погляди на ранню історію української народності в зв'язку з розвитком української мови і народної творчості.

О. Бодянський, врахувавши найновіші успіхи в галузі слов'янської філології, доводив, що розгалуження мов на південну і північну руську почалося до періоду післятатарських завоювань; воно починається від XIII ст. і закінчується в XV ст. Між XIII—XV століттями, на думку Бодянського, відбувається поширення наддніпрянської мови на всю Південну Русь, з Полтавщини й Київщини на Поділля, Волинь і Галичину.

На його думку, саме в цей період найбільш інтенсивно в старослов'янську мову вливалися нові слова, що збагачували словниковий склад мови і міняли її граматичну структуру.

Цей перехід від староруської основи до нового «порядку» в силу «всеповелінних обставин» відбувався, відповідно до поглядів О. Бодянського, протягом XIII—XV століть, коли, нарешті, «іскра козацтва перетворилась у полум'я і повсюдну пожежу». Тобто процес розвитку української мови з староруської основи, повного перетворення її у всенародну, хоча із значною кількістю діалектів, відбувався разом з величезними перетвореннями у внутрішньому і зовнішньому житті України, особливо в житті середнього Придніпров'я — Полтавщини і Київщини в XIV—XVI століттях. З того часу українська (наддніпрянська) народна мова і стала всезагальною. Це справді відповідає історичній дійсності. Бурхливий розвиток економічного, політичного і культурного життя України цих часів — розвиток міст, ремесла, торгівлі, поява бюргерства, як носія прогресу, національно-визвольна боротьба проти польсько-литовського панування, боротьба проти Туреччини, все це сприяло консолідації народу і прискореному перетворенню місцевих діалектів у єдину всенародну мову, мову української народності.

Події великої історичної ваги знайшли своє відображення в народній творчості — в історичних думах і піснях, що складалися живою українською мовою, саме мовою Придніпров'я — Полтавщини і Київщини. Це все відноситься до того часу, коли з XV ст. Україна, головним чином Придніпров'я, перетворилася, за висловом Бодянського, «в суцільну велетенську епопею».

Ми можемо сказати, що до цього часу, тобто до середини XV ст., завершується процес, що почався в XI ст.,— утворення української народності, яка далі веде вперту героїчну боротьбу за своє існування. Висловлювання з цього приводу О. М. Бодянського було великим кроком вперед у розвиткові історич-

---

[1] Ученые записки Московского университета за 1835 г., стор. 492.

ної думки. Своїми дослідженнями про розвиток української мови О. М. Бодянський завдав удару сучасній йому польсько-шляхетській історіографії. Він відкинув погляди польсько-шляхетських істориків та лінгвістів на українську мову як говірку польської мови.

Польські націоналістичні історики та філологи вважали, що українська мова походить не від східнослов'янської, а західнослов'янської, зокрема польської, основи. Ці гіпотези були висунуті на тій підставі, що в українській мові навіть XIX ст. було багато полонізмів. О. Бодянський довів, що полонізми потрапили в українську мову не раніше, як в XVI ст. До того ж полонізми характерні лише для Галичини і Волині, тобто для тих земель, що близько розташовані від Польщі та де найсильніше панувало польсько-шляхетське землеволодіння.

Отже, О. Бодянський довів, що найчистішою з говірок української мови була полтавська. Вона й лягла в основу української національної мови. Щодо того, як створилися для цього історичні передумови, Бодянський дотримується такої схеми: до XII ст. мова північних і південних русів становила спільну основу, була схожа і зовсім близька. Після татарського завоювання і підкорення України Литвою в мові північних і південних русів, тобто пізніших росіян і українців, відбувається все дальше розгалуження. Це розгалуження мов пішло «так далеко одне від одного, так само, як тих, хто говорив ними, що потім ці мови склали з себе зовсім дві різні гілки, які рішуче уже ніколи не можуть наблизитись» [1]. Бодянський мав на увазі таку ступінь близькості, яка існувала до XII ст.

Визначну роль у розвиткові української історичної науки в XIX ст. відіграли «Чтения в Обществе истории и древностей Российских» при Московському університеті, які видавав О. М. Бодянський, будучи секретарем товариства і редактором «Чтений». З 1845 по жовтень 1848 р. було видано 23 книги «Чтений» [2].

«Чтения» в основному складалися з таких розділів: дослідження, матеріали вітчизняної історії, матеріали слов'янські, матеріали іноземні та різні змішані повідомлення. Серед вітчизняних матеріалів найбільше місце Бодянський приділив історії України.

У 1846 р. Бодянський надрукував «Історію Русів». Тоді ж було видано Літопис Самовидця. Найбільше джерел з історії України «Общество истории и древностей Российских» видало

---

[1] Ученые записки Московского университета за 1835 г., стор. 490.

[2] Опис виданих О. Бодянським праць і джерел див. И. И. Срезневский, На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе — первых преподавателях славянской филологии. Сб. отд. русского языка и словесности имп. Академии наук, т. XVIII, 1878, № 6, стор. 41—47.

в 1847—1848 рр. В ці роки були надруковані: «Летописное повествование о Малой России» А. Рігельмана, «Краткое описание о казацком малороссийском народе» П. Симоновського, «История о казаках запорожских» кн. Мишецького, «Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах» Г. Ф. Миллера, «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писателя Орлика и Киевского воеводы Иосифа Потоцкого»; «Письма Головнина к гетману Скоропадскому»; «Две грамоты царя Алексея Михайловича о малороссийских казаках к воеводам 1651 г.»; «О бунте города Пинска и усмирении оного в 1648 г.»; «Письмо кошевого Гордиенка к воеводам Камянного затона Д. Шепшину 1704 г.», «Повесть о том, что случилось на Украине аж до смерти Богдана Хмельницкого», «Письма гетмана Мазепы к государям Ивану и Петру Алексеевичам», «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. с дополнением о запорожских казаках 1789 г.», «Описание о Малой России и Украине», «Письма к гетману Скоропадскому от царицы Екатерины Алексеевны и царевен», «Акты, относящиеся к истории Малороссии, открытые Н. Маркевичем» та багато інших.

Лише неповний перелік джерел і досліджень з історії України, надрукованих в «Чтениях» і окремими виданнями, говорить про ту велику послугу, яку зробив для історичної науки О. Бодянський. Своїми публікаціями і небагатьма оригінальними дослідженнями він вніс великий вклад у справу вивчення історії України.

Гурток харківських романтиків. Ізмаїл Срезневський як історик України

В 20—30-х роках минулого століття значну роль в культурному та освітньому житті Лівобережної України і Слобожанщини став відігравати відкритий у 1805 р. Харківський університет. Він замінив собою значне число колегіумів старої козацької гетьманщини XVIII ст. з їх схоластичною середньовічною освітою, хоча викладачі самого університету довго не могли позбутися цієї схоластики у навчанні та вихованні студентської молоді. Певним успіхом університету було те, що він позбувся станової дворянсько-шляхетської замкнутості, на зразок українсько-старшинських ліцеїв Глухівського та Ніжинського, а також польських ліцеїв і університетів. У рядах студентів і професури частіше стали з'являтися виходці із різночинних родин та зруйнованого в силу розвитку капіталізму дворянства. Національний склад професури і студентів університету був дуже різноманітний. На студентських лавах, поруч з виходцями з українських дворянських, духовних і чиновницьких родин, сиділи юнаки з російських губерній, що прилягали до

Слобідської України — Курщини, Воронежчини, Орловщини. Багато навчалося тут польської молоді. Особливо збільшилася кількість польських студентів і професури в 30-х роках після закриття внаслідок придушення польського повстання 1830—1831 рр. Кременецького ліцею і Віленського університету. Значну частину польської професури і студентів, виходців із шляхти було переведено з Київського університету в Харків в 1837—1838 рр. після викриття змови Симона Конарського і тимчасового закриття урядом Миколи I університету в Києві. В Харківський університет переносилися великою мірою шляхетські нрави, звички і схоластичні, відірвані від життя методи та система навчання. Сюди проникали також романтичні ідейні напрями, які панували тоді в польській літературі та історіографії.

В галузі викладання історії в Харківському університеті виявлялися проблиски науки в курсі, читаному відомим харківським Грановським — М. М. Луніним, який викладав загальну історію. Що ж торкається російської історії, то її викладав латиніст, бездарний в історичній науці Гулак-Артемовський, брат відомого композитора. Студентська молодь, що займалася вітчизняною історією, мусила шукати самостійно шляхів до історичних занять поза лекціями і поза мурами університету.

Розвиток капіталізму і інтенсивний розклад кріпосницьких відносин у другій половині XIX ст., народження буржуазних елементів вносили зміни в ідейне життя України. Пробуджувалась національна свідомість молодої інтелігенції — виходців з дрібнопомісного дворянства, що прагнуло пристосуватися до нових умов буржуазного розвитку, та інтелігенції, яка вийшла з проміжних різночинних елементів. Слабкість розвитку капіталізму в 30—40-х роках, певна відсталість соціально-економічного і політичного життя наклали свій відбиток на ідеологію цих шарів інтелігенції. Вона виявилася нездатною до рішучих революційних дій, всупереч тому, як це було в Західній Європі часів французької революції кінця XVIII ст. В її ідеології поєднується примирення існуючої дійсності з прагненням пізнати народне життя. В своїй творчій літературній і науковій діяльності погляди молодого освіченого покоління звертаються до минулого, в напрямкові ідеалізації його. Так, на місцевому грунті зароджуються романтичні смаки в українській літературі і історіографії, доповнені хвилею романтизму, що наплинула із Західної Європи та Польщі через художню та історичну літературу, перш за все, а також внаслідок живого спілкування української інтелігенції із західноєвропейською, польською, чеською та югославською. Ці зв'язки були поширеними і тісними здавна, а в 30—40-х роках вони ще більше зміцнилися.

Український романтизм першої половини XIX ст. носив та-

кий же глибоко суперечливий характер, як і саме життя перехідної доби від кріпосництва до буржуазних відносин. У політичному житті 30-х років романтики уникали реальної дійсності, болючих назрілих питань боротьби з царизмом і рішучих дій знищення кріпосницького ладу, хоча в ряді випадків співчували поневоленому народу. Позитивною рисою цієї течії в літературі й історичній науці було те, що молода ліберальна інтелігенція зверталася до вивчення народного побуту, мови, етнографії та історії. В дальшому це об'єктивно сприяло вияснению питання про класи і класову боротьбу в українському суспільстві, полегшувало активні дії і творчість революційної демократії, починаючи від Т. Г. Шевченка і далі, до інших поколінь революційно-демократичної інтелігенції другої половини XIX ст., яка порвала будь-які зв'язки з романтизмом і становилася на грунт реалізму.

Видне місце серед харківських романтиків у літературі й історіографії 30—40-х років належить гуртку Ізмаїла Івановича Срезневського (1812—1880 рр.). Срезневський народився в російській родині в м. Ярославлі. Батько його, колишній професор Ярославського Демидівського ліцею, був переведений на посаду професора російської філології та інспектора Харківського університету. Після смерті батька Срезневський з семи років лишився на утриманні і вихованні матері, а в чотирнадцять років, завдяки великим здібностям і успішній підготовці, вступив на юридичний факультет того ж Харківського університету і закінчив його із званням кандидата в 1829 р.[1].

Рязанець по діду і батьку, ярославець по місцю народження, Срезневський прожив до 27 років виключно на Україні. З дитинства він був знайомий з родиною відомого письменника Григорія Квітки-Основ'яненка, з тогочасною українською і польською літературою. Він особливо захоплювався Бродзинським, Міцкевичем та польськими поетами-романтиками так званої української школи — Богданом Залеським, Северином Гощинським та ін. Срезневський рано познайомився з літературою південних слов'ян, зокрема з сербською. Але найбільше його захопила стихія української народної творчості, з якою він стикався повсякденно в харківському і взагалі в слобідсько-українському оточенні.

Ще Срезневський ще в ранні юнацькі роки почав писати вірші. Проте, так само, як і О. Бодянський, він не мав літературного хисту; як поет він пробував виступати лише спорадично, готуючись до наукової діяльності.

---

[1] В. Ламанский, Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869—1894, т. II, стор. 215—258; Измаил Иванович Срезневский (1812—1880). Оттиск из «Исторической записки о деятельности имп. Археологического общества за первые 25 лет существования», М., 1890.

У Харківському університеті наприкінці 20-х років навколо Срезневського утворився гурток молодих романтиків, зокрема О. Шпигоцький, брати Ф. і О. Євецькі, І. Росковшенко та ін. Натхненниками Срезневського були представники старшого покоління — проф. І. Данилович, А. Метлинський і Л. Боровиковський. З організації цього гуртка і слід починати історію українського романтизму в літературі та історіографії.

З 1826 р. Срезневський почав займатися етнографією, збираючи матеріал на Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та в інших губерніях Лівобережної та Степової України. В цьому йому допомагали його товариші, які, роз'їжджаючись на канікули, надсилали йому велику кількість різного етнографічного матеріалу, головним чином фольклорного. Студенти з гуртка Срезневського були лише по найменуванню юристами, а по роду занять вони стали етнографами, поетами. Їх керівником був Срезневський — історик і відомий мовознавець-славіст. Наслідки роботи гуртка Срезневського скоро виявилися у виданні «Українського альманаха», в якому відображалася перша спроба вивчення гуртківцями української літератури та історії.

Робота Срезневського по збиранню і вивченню української народної творчості набула особливого розвитку в 1832—1833 рр., після закінчення ним Харківського університету і початку тимчасової педагогічної діяльності на Катеринославщині, в маєтку поміщиків Подольських. Тут Срезневський безперервно був зв'язаний з старим поколінням простого народу, від колишніх запорожців та бандуристів він слухав і записував різноманітні оповідання, історичні пісні і думи. Так, Срезневський довгий час був зв'язаний з колишнім запорожцем 97-річним Гречкою, з яким довго і часто розмовляв про минуле Запорозької Січі. Від 80-річного бандуриста він записав багато дум і пісень. Цих і інших старих людей Срезневський називав «живими пам'ятками минулого» [1]. Наслідком більш як семирічного вивчення Срезневським народної творчості була його збірка «Запорожская старина». За цей час сформувалися його погляди на українську народну поезію та історію, які він чітко висловив у вступі до «Запорожской старины» та в листі до проф. І. М. Снєгирьова. «В сучасний момент,—писав Срезневський,— здається уже ні для кого і ні для чого доводити, що мова українська (або як вгодно називати іншим — малоросійська) є мова, а не наріччя російської або польської. Багато людей упевнені, що ця мова є одна з багатіших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською в великому достаткові слів і виразів, польській у живописності, сербській

---

1 И. Срезневский, Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского, «Журнал Министерства народного просвещения», 1898, I, стор. 8.

в приємності»[1]. Таким чином, у суперечці, яка розгорнулася в першій третині минулого століття про українську мову, Срезневський, на основі вивчення української народної творчості і мови, прийшов до вірного висновку про її окремішність і самостійність серед східних, західних та південних слов'янських мов. Такий висновок Срезневського, поруч з працями Бодянського і Максимовича, відігравав велике значення не лише для мовознавства, етнографії і фольклору, а й для української історіографії. Визнання рівноправності української мови серед інших слов'янських мов означало визнання самостійного історичного процесу українського народу в братній сім'ї слов'янських народів. На відміну від багатьох своїх сучасників з табору великодержавників часів реакції Миколи I Срезневський провіщав українській мові стати мовою літератури великого народу. Яка б доля не чекала цю мову, писав він, вона ніколи не загине, бо живе міцно в народі і глибокими коріннями ввійшла в невмирущу народну поезію.

Видання «Запорожской старины» висунуло Срезневського на видне місце як збирача народної творчості, письменника і історика України. Воно сприяло встановленню зв'язків Срезневського з багатьма істориками України, Великоросії і західних та південних слов'янських країн. «Запорожская старина» почала видаватися Срезневським в 1833 р. і в шести збірках продовжувала виходити до 1838 р. В передмові до першої частини «Запорожской старины» Срезневський висловив своє ставлення до народної творчості як історичного джерела. Він пише з цього приводу: «Українські літописи розповідають лише про подвиги цього народу, доторкуючись дуже рідко до внутрішнього життя його, і самі навіть подвиги описуються іноді коротко, іноді невірно, плутано, часто літописні оповідання суперечать одне одному. Ця бідність історії запорожців у письмових джерелах примушує шукати інших джерел — і ті, хто вивчає історію, знаходять для своїх досліджень багатий невичерпний рудник в народних переказах»[2]. Подібні погляди на народну творчість як засіб пізнання історичного минулого, як відомо, не раз висловлювали Пушкін, Гоголь, Шевченко та інші представники літератури й історіографії.

У збірниках «Запорожская старина» Срезневський вмістив уривки з козацьких літописів, неопублікованої ще тоді «Історії Русів», що сприймалася упорядником без всякої критики, повісті, перекази, історичні пісні і думи про героїчне минуле українського народу XVI—XVII століть тощо. У першій частині першої книги ми зустрічаємо уривки з «Історії Русів» про права і

---

[1] И. Срезневский, Взгляды на памятники украинской народной словесности. Ученые записки Моск. университета. октябрь, 1834, № 4, стор. 134—150.

[2] В. Срезневский, Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Срезневским, «Русская старина», 1892, № 3, стор. 156—157.

надання польських королів українському козацтву, уривки з літописів і народної творчості, про перші козацько-селянські повстання — Косинського, Наливайка, Лободи, Остряниці, про походи козаків на Туреччину, подвиги Сагайдачного і його смерть, думу про трьох братів. У другій частині Срезневський вмістив пісні і думи про події та історичних осіб від часів Б. Хмельницького до гетьманства Мазепи. В книгах другій і третій і далі зібрані пісні, думи і перекази про діячів другої половини XVII і XVIII століть — Виговського і Пушкаря, Юрія Хмельницького, Самойловича і Мазепу, про Палія, Морозенка, про битву під Полтавою тощо.

Срезневський доходив до крайностей у своїх романтичних захопленнях старовиною. Він, маючи властивий йому літературний нахил, видавав свої фальсифіковані обробки за народну поезію. На таку фальсифікацію історичної народної творчості вперше звернули увагу В. Антонович і М. Драгоманов у своєму виданні «Історичні пісні і думи українського народу».

М. Костомаров, критикуючи свою драму «Переяславська ніч», а також розглядаючи деякі недоречності в своїй монографії «Богдан Хмельницький», із запізненням шкодував, що довірявся працям Срезневського і зокрема його фальсифікаціям народної творчості, вміщеної в «Запорожской старине». «Фальшивість ця сталася тому, — писав Костомаров, — що я тоді перебував під злошкідливим (у науковому відношенні) впливом таких псевдоісторій, як «Історія Русів», що приписувалась Георгію Кониському, який ніколи не складав її, і таких збірників псевдонародних творів, як «Запорожская старина» Срезневського. Багато шкоди наробила українській історії і етнографії ця людина, прости йому боже (він тепер при смерті)... Мій Богдан Хмельницький очищався, очищався від цього гною, що потрапив туди в достаткові, дякуючи довір'ю до добросовісності Срезневського, і все таки не очистився цілком до цього часу. Срезневський не лише друкував фальшиві вірші, видаючи їх за народні пісні і думи, але навіть підставляв і повідомляв фальшиві літописні повістування». Розгляд питання про фальшування Срезневським народної поезії Костомаров зробив майже одночасно з Антоновичем і Драгомановим [1].

Деякі сучасники Срезневського інакше підходили, ніж Костомаров, до оцінки факту фальсифікації народної творчості. Відомий етнограф А. М. Пипін розглядав такі явища, як закономірні для романтичного напряму в літературі, етнографії і історіографії. На нашу думку, Пипін вірно з науково-історичної точки зору розглядав факт творення поезії певними особами, а в даному разі Срезневським, і видавання її за народну, поставивши це явище на певне історичне місце. Причому лише до-

---

[1] Н. Костомаров, Исторические поэзии и новые ее материалы, «Вестник Европы», декабрь, 1874.

слідники запримітили таке вільне поводження Срезневського з пам'ятками української народної творчості. Ці фальсифікації були обумовлені епохою. Це були часи смутних шукань нового літературного змісту серед панування форм сухого псевдокласицизму і бурлескного стилю Котляревського, а також сентименталізму Квітки-Основ'яненка. Почувалася потреба у свіжій поезії, прагнення надати місце тому оригінальному переказові, відгомін якого ще зберігався в пам'яті народу [1]. Потреба висвітлити внутрішнє життя народу, а не лише зовнішньополітичні події при відсутності достатнього числа достовірних джерел примушувала романтиків, в тому числі Срезневського, вдаватися до безкорисливого наслідування і, в багатьох випадках, підробки народної творчості і письмових пам'яток.

Срезневський написав працю, присвячену історії Слобожанщини: «Історичний огляд громадянського устрою Слобідської України від часів заселення до перетворення в Харківську губернію», надрукований вперше в «Харьковских губернских ведомостях» в 1839 р.

Перший ранній період історичної творчості Срезневського закінчується восени 1839 р. в зв'язку з його поїздкою за кордон в наукову подорож по слов'янських країнах. Після повернення із-за кордону в 1842 р., одержання кафедри російської філології в Харківському університеті, а особливо після переведення на кафедру професора славістики в Петербурзький університет, замість померлого професора Прейса, Срезневського більше не цікавила ні українська історія, ні етнографія, ні література. Український романтизм швидко вивітрився у Срезневського.

Срезневський став займатися виключно слов'янською і російською філологією. В цій галузі його як ученого високо цінив М. Г. Чернишевський, який познайомився з ним у Петербурзькому університеті.

Археографічні видання. Зв'язки з російською історичною наукою. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів

Українська археографія XIX ст. розвивалась у зв'язку з російською історичною наукою, великою мірою наслідуючи їй. Ще у XVIII ст. виникла необхідність вивчення джерел як основи історичної науки і ровитку історичних знань. На перших порах свого розвитку археографічні заняття були справою окремих осіб-аматорів, що захоплювалися збиранням і публікацією історичних документів. Такими збирачами в Росії були насамперед знатні особи катерининського часу — граф О. І. Мусін-Пушкін, граф М. П. Румянцев, історик І. М. Болтін та ін. Незабаром

[1] А. Н. Пыпин. Подделка рукописей и народных песен, «Памятники древней письменности», т. 127, 1898, стор. 19.

приватні заняття в справі збирання і охорони пам'яток старовини стали поєднуватися з урядовими заходами. При дворі Катерини II склався гурток аматорів вітчизняної старовини, в центрі якого був граф Румянцев. В 70-х роках XVIII ст. утворилося так зване «Вольное русское собрание» при Московському університеті, яке носило дещо відмінний характер; воно являло собою певного роду наукове товариство з власним журналом «Опыт трудов Вольного российского собрания».

З організацією в Москві архіву Колегії закордонних справ утворилася ширша база для збирання і систематизації джерел. Архів став не лише осередком в справі збирання документів з центральних і місцевих установ, а й відіграв важливу роль у підготовці кадрів архівістів і археографів. Серед них важливе місце належить Миколі Миколайовичу[1] і Дмитру Миколайовичу Бантиш-Каменським, батькові і сину.

Подібним збиранням старовинних документів на Україні в цей час займалися В. Полетика, А. Чепа, автор «Словаря малорусской старины» В. Ломиковський, кн. О. Безбородько, кн. М. Репнін. Незважаючи на вузькостанові інтереси в цих заняттях української аристократії, їх праці розширяли і збільшували базу для дальших історичних досліджень і вивчення минулого України.

Багато цінного в архівну справу вніс відомий російський археограф П. М. Строєв (1796—1876), який відіграв провідну роль у створеній ним у 1834 р. Археографічній комісії, що багато зробила для публікації документів не лише з російської, а й української історії. Так само визначну роль відіграв у вивченні минулого України Московський університет з його «Учеными записками», «Чтениями в обществе истории и древностей Российских», а також окремими виданнями українських історичних джерел та літератури.

Ще наприкінці XVIII ст. під впливом перших занять археографів Петербургу і Москви на Україні пробуджується інтерес до збирання і публікації старовинних документів та систематизації їх.

Значну роль у розвиткові археографічних занять у цілій Росії, в тому числі на Україні, відіграв гурток любителів російської старовини, що діяв під керівництвом М. П. Румянцева, у книгосховищі якого було зібрано близько 28 тисяч цінних збірок книг, кілька сот рукописів, різного роду нумізматичних пам'яток, монет, медалей тощо. Румянцев подарував ці культурні скарби на користь держави. На їх основі були утворені у Петербурзі в 1831 р. і пізніше перенесені до Москви відомий Румянцевський музей і Румянцевська бібліотека.

На початку XIX ст. Румянцев приїздив не раз до Києва. Він

---

[1] Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России (по 1800 год), ч. 1—4, М., 1894—1902.

був захоплений велетенською кількістю невпорядкованих старовинних документів. У 1817—1818 рр. за власною ініціативою і на власні кошти Румянцев організував перегляд монастирських бібліотек. У них була знайдена велика кількість цінних документів, серед яких виявлено відомий Ізборник Святослава, твори Кирила Туровського, кілька нових списків «Руської Правди» тощо. Для продовження цієї роботи Румянцев знайшов у Києві одного ентузіаста — викладача гімназії Михайла Федоровича Берлінського, який став постійним кореспондентом Румянцевського товариства і з великим захопленням виконував завдання Румянцева. Він уже до цього часу був відомий своїми працями про історію Києва. В 1804 р. Берлінський закінчив одну з найбільших своїх праць — «Историческое обозрение Малороссии и города Киева, содержащее в себе происшествия и перемены, случившиеся в сей стране от древнейших времен до начала XIX века». В ній він спирається на нові джерела, здобуті автором переважно з архівів м. Києва, але в силу обставин ця книга залишилася, як і ряд інших праць Берлінського, ненадрукованою.

На основі археографічних і археологічних матеріалів М. Ф. Берлінський написав ряд інших праць. До них ми можемо віднести «Топографію Києва», «Підкорення Києва Гедиміном», «Поділ Малоросії на полки», «Про місто Київ», «Коротке описання м. Києва», «План стародавнього Києва з поясненням його стародавностей». Завдяки сприянню Румянцева Берлінський написав також працю історико-топографічного характеру — «Історія Малоросії» та ряд інших [1].

Археографічні та археологічні заняття, початі Румянцевим, продовжував близький його приятель київський митрополит Євгеній Болховитінов. На основі здобутих ним матеріалів Болховитінов написав праці «Описання Софіївського Собору» [2] і «Описання Києво-Печерської Лаври». Тоді ж були надруковані у Києві «Історичні звістки про Межигірський монастир» (1830), «Коротке описання Золотоверхого — Михайлівського монастиря» (1835 р.). В 1836 р. М. Закревський надрукував «Нариси історії Києва», що вийшли у світ з великою кількістю помилок [3]. Заслуга Закревського полягала в тому, що його праця, незважаючи на недоліки, була покладена в основу дальшого і більш досконалого наукового вивчення стародавньої історії Києва.

---

[1] Н. Семейкин, М. Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской духовной академии и его учено-литературная деятельность. К., 1916. «История Малороссии» М. Ф. Берлінського була частково надрукована в Харківському літературному альманасі «Молодик» за 1844 р., вип. 4.

[2] Див. також Е. Болховитинов, Примечание на грамоту великого князя Мстислава Володимировича, «Вестник Европы», август, 1818 № 15—16, стор. 201—255.

[3] Н. Закревский, Очерки истории Киева, К., 1836.

Археографічні, археологічні і узагальнюючі праці, зв'язані з діяльністю гуртка Болховитінова, незважаючи на їх певне наукове значення і важливе місце в історіографії, були підкорені монархічно-клерикальній ідеології і урядовим реакційним заходам російського царизму. Автори старалися показати Київ як споконвічний ідейно-освітній центр абсолютизму цілої Російської імперії. За цими однобічними заняттями церковно-клерикального напрямку в історіографії приховувалися справжні політичні мотиви, що були підкорені монархічній ідеології, яка базувалася на відомих трьох реакційних засадах, пізніше сформульованих Уваровим, — православ'я, самодержавство і народність. Цій ідеології були також підкорені наступні урядові заходи в справі збирання і публікації історичних матеріалів.

Значну роль у справі розвитку історичної науки і зокрема праць над збиранням, розбором та впорядкуванням джерельного матеріалу відіграв відкритий у 1834 р. університет у Києві. Розгортання наукової та освітньої діяльності університету в умовах дедалі зростаючого інтересу до минулого краю само собою викликало потребу в археографічних і археологічних заняттях. Збільшилося число вчених Києва, які займалися науковими дослідженнями минулого краю. До них належав Максимович, Цих, Неволін, дещо пізніше Іванішев та ін. В університетському колі професорів були ширші наукові інтереси і значною мірою відмінніші цілі та нахили до вивчення минулого, ніж у представників духовно-академічної професури та церковних ієрархів, на зразок Болховитінова. Професорів університету приваблювали більше питання громадянської історії краю.

Значну роль у справі археографічних досліджень відіграв історичний альманах «Киевлянин», що видавався М. Максимовичем в 1840—1841 рр. Цей журнал висвітлював переважно історію Києва і його області. Вчені Київського університету одержали підтримку від тодішнього цивільного губернатора І. І. Фундуклея, який згодом видав «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847 р.) та «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.).

Широко розгорнута діяльність в справі археографічних і археологічних та взагалі наукових занять в галузі вітчизняної історії в першій третині XIX ст. поставила на порядок дня питання про об'єднання сил істориків для дальшої, успішнішої діяльності в напрямку вивчення історії так званого Південно-Західного краю. На порядок дня стало питання про утворення в Києві історичного товариства. Першу спробу в цьому напрямку зробив ще в 20—30-х роках Євгеній Болховитінов. Він намагався об'єднати любителів історії на Україні в наукове коло на зразок гуртка Румянцева. Проте на перших порах не вистачало достатніх наукових сил, щоб виконати цей задум.

Утворення Київського університету само собою зробило новий крок в справі об'єднання наукових сил істориків, археогра-

фів та археологів, хоч тоді ще такого розгалуження в історичній науці не існувало. Для такого об'єднання багато сил доклав перший ректор університету М. О. Максимович. В 1835 р. утворився так званий Тимчасовий комітет для дослідження старовини[1]. Першими членами цього комітету були призначені попечителем Київського учбового округу ректор університету Максимович, професори університету Цих, Зенович, Орнатський, Данилович.

Найбільшим успіхом комісії було утворення в Києві при університеті археологічного музею. Музей урочисто був відкритий 17 березня 1837 р. і складався з матеріалів, зібраних протягом багатьох попередніх років київськими любителями старовини[2]. Першим директором музею був відомий для свого часу археолог К. Лохвицький, колекції якого великою мірою ввійшли до складу експонатів музею. Справу Лохвицького щодо поповнення музею і дальшого його впорядкування продовжував професор О. Ставровський. Тимчасовий комітет для дослідження старовини своєю діяльністю підготував грунт для утворення більш сталих форм наукової організації[3].

В університетському гуртку вчених на самому початку 1840 р. виникла думка про утворення в Києві наукового історичного товариства, подібного до Московського товариства історії і древностей Російських. У цей же час на Україні утворилося Одеське товариство історії і древностей.

Розгорнута наукова діяльність Московського товариства та заснування наукового товариства в Одесі сприяли ще більшому ентузіазму київських учених. Особливу активність у цьому напрямкові розгорнув М. Максимович, який склав проект статуту і записку на предмет клопотання перед урядом про відкриття у Києві Товариства історії і древностей. Ці клопотання були подані на ім'я уряду через київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, якому тоді по суті належала вища влада в так званому Південно-Західному краї.

Близько трьох років Бібіков зволікав подання справи про відкриття Київського товариства. Він вважав, що розробка історії довіреного йому краю мусить належати не об'єднанню вчених, а урядовій установі, що перебувала б у безпосередньому віданні Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. В цьому напрямкові і діяв Бібіков своїм клопотанням перед тодішнім міністром освіти Перовським. Проект Бібікова був підтриманий і 31 травня 1843 р. надійшло височайше повеління про утворення при київському генерал-губер-

---

[1] Временный комитет для изыскания древностей.

[2] Н. Закревский, Описание Киева, М., 1868, стор. 553—559.

[3] В. І. Щербина, Спроби організації історичної праці в Києві у першій половині XIX ст., «Україна», 1929, січень-лютий, кн. 32, стор. 10—14.

наторі Тимчасової комісії для розбору давніх актів. Так з'явилася у Києві офіціальна урядова установа, монархічній діяльності якої були підкорені наукові інтереси по вивченню краю.

Офіціально установа називалася: «Временная Комиссия для разбора древних актов, Высочайше утвержденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе».

Комісія урочисто була відкрита 8 грудня 1843 р. і з цього часу фактично почала свою діяльність.

До складу комісії ввійшли професори Київського університету М. Максимович, В. Домбровський, Н. Іванішев, а також так звані почесні члени комісії з високопоставлених урядових та вищих духовних чинів. Співробітниками комісії були вчитель Києво-Подільського повітового дворянського училища П. Куліш, викладач духовної академії С. Гогоцький, учитель гімназії П. Крижановський та ін.

Урядова мета діяльності утвореної Комісії для розбору давніх актів була складовою частиною широких великодержавних, русифікаторських заходів царизму, що проводилися через Бібікова та інших царських сатрапів на Україні, в Білорусії, Литві і Польщі. Подібна комісія, майже одночасно з Київською, була утворена у Вільно.

Свою колонізаторську кріпосницько-монархічну політику у відношенні до цих національних окраїн Російської імперії уряд прагнув обгрунтувати історичною документацією. Бібіков і утворена ним комісія докладали всіх зусиль, щоб історичними умотивуваннями довести законність царського самодержавства на право володіння землями України, Білорусії, Литви і Польщі, і, таким чином, історичними доказами обгрунтувати ведення тут кріпосницької і національно-колоніальної політики російського царизму, поміщиків і молодої, що тільки народжувалася, російської буржуазії. Особливо ці заходи стали актуальними з точки зору політики Миколи І після придушення польського повстання 1830—1831 рр. та ряду інших національно-визвольних рухів у Польщі, Литві та на Україні. Отже, урядова мета, поставлена Бібіковим перед комісією, була далекою від суто академічних завдань. Вона була реакційним заходом у відношенні до гноблення царизмом українського, польського, білоруського і литовського народів, заходом, спрямованим проти національно-визвольних прагнень цих народів.

Київська комісія розвинула широку археографічну і видавничу діяльність, наслідки якої при всій тенденційності підбору матеріалів, виявилися протилежними урядовій меті. З величезної кількості письмових джерел, знайдених членами її в державних, монастирських і приватних архівах та бібліотеках Правобережної України, Волині і частково Галичини, постали цікаві сторінки історії краю. В опублікованих документах в усій величі розкрилося минуле українського народу з його славними сторінками історії соціальної антикріпосни-

нької і національно-визвольної боротьби. Всупереч бажанню уряду завдяки публікаціям документів яскраво вимальовувалась історія багатовікового національно-культурного життя українського народу.

Археографічні розшуки документів у містах і приватних володіннях Київщини, Поділля і Волині збагатили комісію нагромадженням величезного історичного документального матеріалу, який послужив основою для утворення Київського центрального архіву. Раніше, ще в 1844 р., на клопотання комісії було відкрито архів Чернігівського губернського правління з масою матеріалів з історії Лівобережної України.

Київська комісія для розбору давніх актів зав'язала тісні зв'язки з архівами Москви і Петербурга. З Московського архіву Колегії закордонних справ було доставлено у Київ величезну кількість матеріалів з історії України, які залишилися ненадруковані Археографічною комісією в Петербурзі в її «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России». Таке саме багатство історичних джерел було знайдене в сенатському архіві і передано Київській комісії; з нею також поділився фондами Московський архів Оружейної палати. М. П. Погодін подарував комісії для опублікування відомий літопис С. Величка, який згодом і був надрукований.

У першій половині XIX ст. Київська комісія надрукувала чотири великих томи археографічних матеріалів, зібраних її членами і підготовлених до друку під назвою «Пам'ятників» [1]. Кожний том складається з трьох відділів. Перші відділи присвячені питанню про історію братств на Україні в містах — Луцьку, Києві, Львові та ін. Про Луцьке братство матеріали зібрав і опублікував М. Максимович, про Київське і Львівське та взагалі про інші братства на Україні публікації зробив В. П. Чехович. У перших відділах «Пам'ятників», таким чином, опубліковані документи, що свідчать про національно-релігійну боротьбу населення українських міст проти унії.

У других відділах «Пам'ятників» опублікував документи соціальної історії, тобто історії класових взаємовідносин і класової боротьби на Україні XV—XVI ст., Н. Д. Іванішев, який близько двадцяти п'яти років працював деканом юридичного факультету. Багато років він займав посаду ректора Київського університету [2] і проводив велику археографічну роботу. В «Пам'ятниках» комісії він опублікував цінний матеріал з соціально-правових питань історії України, так звані акти про права та обов'язки землевласників і селян у 1490—1596 рр.

[1] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайшее утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, т. I, вид. 1, 1845; вид. 2. 1848 р.; т. II, 1846; т. III, 1852; т. IV, 1859.

[2] А. В. Романович-Славатинский. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии, СПб., 1876.

Іванішев опублікував також одну з найцінніших пам'яток кріпосницьких відносин на Україні — «Устава на волоки» (1557 р.) та інші документи про історію селянства.

Треті відділи «Пам'ятників» комісії являють собою «Матеріали для історії України» за 1648—1649 рр., т. I; за 1650—1651 рр., т. II; за 1652—1660 рр., т. III; за 1660—1664 рр., т. IV.

Тимчасова комісія опублікувала ряд невідомих до того часу українських літописів — Величка, Граб'янки, Самовидця, збірки інших літописів, що стосуються історії України XVII—XVIII століть.

У 1849 р. було опубліковано цікавий матеріал про діяльність князя Андрія Курбського [1].

У другій половині XIX ст. комісія продовжувала публікацію документів у вигляді величезного багатотомного корпусу «Архива Юго-Западной России» та ряду наукових монографій, розвідок і брошур з історії України.

Одеське товариство історії і древностей. А. О. Скальковський

Важливе місце в справі вивчення стародавньої історії півдня України належить Одеському історичному товариству. Це товариство виникло і розвинуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного краю Півдня України, офіціально іменованого царським урядом Новоросією.

Дослідженню давнього минулого земель колишнього Запоріжжя, Криму і Бессарабії передували випадкові археологічні знахідки безлічі зразків матеріальних пам'яток старовинної скіфсько-сарматської доби, залишків матеріальної культури, культури слов'ян аж до пізніших козацьких часів включно. Під час панування турків і татар до кінця XVIII ст. на північному узбережжі Чорного моря справжнє вивчення цього краю було неможливим. Тому деякі питання історії, географії, етнографії і топографії розв'язувалися на підставі здогадок і різного роду гіпотез. Звідси неминучими були помилки, властиві джерелам античного та іншого іноземного походження. Після приєднання Криму і особливо внаслідок успішного закінчення російсько-турецької війни 1787—1791 рр. російські мандрівники на зразок П. Сумарокова, який подорожував по Криму і цікавився місцями перебування колишніх грецьких колоній Херсонеса, Пантикапеї, Фанагорії, Феодосії, Ольвії та ін., Південь України з власної ініціативи почали вивчати

[1] Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Акты, изд. Врем. комиссиею для разбора древних актов, т. I—II, К., 1849.

наприкінці XVIII ст. Міллер, Тунман, Нарушевич та ін. Ці вивчення підтримувалися урядовими заходами.

У 1781—1782 рр. була відправлена експедиція Академії наук під керівництвом акад. В. Зуєва для дослідження новопридбаних Росією за Кучук-Кайнарджійським договором земель між Бугом і Дніпром [1]. Так само після приєднання Криму Катерина II звеліла капітану Берсеневу в 1783 р. оглянути береги Криму і описати їх. Це завдання Берсенєв виконав у 1785 р., подавши опис Кримського узбережжя від Кінбурзької коси до Єнікальської протоки. В 1791 р. катеринославський губернатор М. В. Каховський вивчав становище земель, придбаних Росією за Ясським миром.

Інтерес до минулого Криму і земель Запорожжя проявлявся не лише в російської освіченої публіки, а й в іноземців. Так, наприклад, італійський абат Одеріко описав Генуезькі колонії і укріплення в Криму. Цей опис у рукопису він подарував Катерині II. Польські мандрівники Потоцький і Нарушевич цікавилися історією Криму. Потоцький всіляко сприяв вивченню історії півдня нашого краю.

Велике місце посідали питання історії Південної України в заняттях канцлера графа М. П. Румянцева і його гуртка любителів історії.

Наприкінці XVIII і в першій третині XIX століття силами вчених-аматорів було відкрито ряд цінних археологічних пам'яток еліністичного і східного походження. Так, генерал-поручик А. П. Мельгунов, що став на чолі Новоросійської губернії, у верхів'ях Великого і Малого Інгулів, в урочищі Кучерові Байраки, при розкопках могильника на глибині 6 футів знайшов пам'ятку поховання скіфського царя з величезною кількістю золотих, срібних та інших коштовних речей. Ще цінніші речі знайдені в 1830 р. в могилі Куль-Оба та ін.[2].

Археологічні розкопки в багатьох випадках мали вигляд розшукування скарбів приватними особами з метою збагачення. Багатство деяких пам'яток було таким значним, що місцеве населення часто мимохідь наштовхувалося на великі скарби золотих монет, медалей та інших коштовних речей. Розшуки цих коштовностей провадилися хижацькими засобами, що призводило до руйнування і знищення історичних цінностей. На ім'я уряду стали надходити записки і просьби вчених про збереження історичних пам'яток. На порядок дня постало питання про утворення закладу, який займався б дослідженням краю на науковій основі. Здійснення цих урядових заходів

---

[1] Записки Зуева в 1781—1782 гг., СПб., 1787.

[2] В. Юргевич, Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей, Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. XIV, 1886, стор. 27—52.

взяв на себе тодішній новоросійський генерал-губернатор граф М. С. Воронцов. Він добився перед урядом дозволу і асигнувань на відкриття ряду музеїв на основі здобутих протягом певного часу археологічних матеріалів. У 1825 р. було відкрито краєзнавчий музей в Одесі, а в 1826 р. — в Керчі.

В цей же час було створено Одеське товариство історії і древностей, на зразок існувавшого вже в той час при Московському університеті «Общества истории и древностей Российских».

Ініціаторами створення товариства були археологи — градоначальник Керчі І. О. Стемпковський, ад'юнкт Ришильєвського ліцею М. Н. Мурзакевич, Д. М. Княжевич, А. Я. Фарб, М. М. Кір'яков, одеський градоначальник А. І. Льовшин та ін. Найближчою своєю метою товариство ставило завдання — поширювати історичні і археологічні відомості про Південь Росії, збирати матеріальні, речові, письмові та усні залишки старовинних пам'яток, займатися розбором і дослідженням історичних джерел, які стосуються минулого цієї частини Російської імперії, готувати матеріал для видання синтезованої історії, а також подавати вірні дані про його географію, статистику, грунтознавство тощо.

Політична діяльність Одеського товариства була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню — обгрунтувати права і історичну закономірність панування царської Росії над новопридбаним у війнах з Туреччиною і Кримом краєм. Історичними дослідженнями товариство мало на меті умотивувати також правомірність ліквідації козацьких вольностей Запорожжя і колонізацію Півдня України, яку провадив царизм протягом другої половини XVIII і першої половини XIX століття. Члени товариства, які були в більшості високопоставленими урядовими особами, виконували свої завдання з великим ентузіазмом і захопленням. Царський уряд щедро субсидував товариство матеріальними засобами.

На клопотання М. С. Воронцова Микола I призначив покровителем, а по суті наглядачем і ідейним натхненником товариства свого наслідника Олександра, майбутнього царя Олександра II. Статут товариства було затверджено в березні 1839 р., а урочисте відкриття його, з обранням керівних органів, відбулося 23 квітня того ж року.

Практична діяльність Одеського товариства історії і древностей почалася з кінця 1839 р. 4 лютого 1840 р. міська аристократія Одеси — царські сановники, купці, знатне духовенство — на своїх урочистих зборах під головуванням почесного президента Воронцова з захопленням вітало призначення Олександра «августійшим покровителем товариства». Тут же було заслухано кілька наукових повідомлень про старовинні документи, які стосуються історії Молдавії і Бессарабії. З цього питання доповідь зробив віце-президент товариства

А. Струдза[1]. Про значення історичних і археологічних досліджень Новоросійського краю, переважно у відношенні до історії і древностей російських, зробив доповідь М. Надеждін. Доповідь Надеждіна являла собою підсумок наукових занять автора над вивченням ранньої історії Півдня України до IX ст., а також в період Київської Русі IX—XII століть. Для свого часу це було цінним науковим повідомленням з проблем давньої історії Південної Русі[2]. У своїй записці про стан і діяльність товариства з 23 квітня 1839 р. по 1 січня 1840 р. доповів секретар М. Мурзакевич[3]. Так почало свою наукову діяльність Одеське товариство історії і древностей.

З нагромадженням великого матеріалу по історії, археології, етнографії, географії і статистиці краю виникла необхідність видавати систематичні наукові збірники. З 1844 р. товариство стало друкувати великі за обсягом і значні за своєю науковою цінністю «Записки имп. Одесского общества истории и древностей», які видавалися до початку першої світової війни. Їх вийшло в світ тридцять томів[4].

«Записки» Одеського товариства містили цінний дослідницький матеріал, розташований по трьох основних відділах. Перший відділ — археологія, історія, статистика і географія. Відділ другий являв собою збірку різноманітних матеріалів — доповіді, повідомлення, різного роду наукові записи тощо. Відділ третій, який мав назву «Смесь», містив у собі різні питання хронології, діяльності окремих осіб, повідомлення про давні надписи на речових пам'ятках — скелях, архітектурних спорудах, каменях, карти, плани міст і укріплень та ін. Товариство видавало, відповідно до своїх завдань, велику кількість історичної літератури.

Протягом другої половини XIX ст., особливо після відкриття в Одесі Новоросійського університету, в товаристві зібралися кращі наукові сили Півдня. До його членів, крім того, належали видатні вчені Москви, Петербурга, Києва, Львова та ряд науковців Західної Європи.

Незважаючи на ідейно-монархічну спрямованість діяльності товариства, його члени внесли великий вклад в розвиток історичної науки, археології, етнографії та інших споріднених і суміжних дисциплін. Внаслідок великої наукової роботи товариства у працях його членів поступово яскраво поставали картини минулого Південної України, розкривався складний і ба-

---

[1] Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г., Одесса, 1840, стор. 21—24.

[2] Там же, стор. 25—58.

[3] Там же, стор. 59—73.

[4] Див. Указатель работ, помещенных в I—XXX томах «Записок имп. Одесского общества истории и древностей». Составил М. Г. Попруженко, Одесса, 1914.

гатогранний історичний процес цієї частини краю з його багатим історичним минулим.

Головним підсумком діяльності Одеського товариства в галузі історії України в першій половині XIX ст. було нагромадження матеріалу і початок видання наукового органу «Записок». В 40—50-х роках їх було видано чотири великих збірники. Товариство видало також у цей час окремо «Историю о козаках Запорожских, соч. князя Мышецкого», за списком, що зберігався в бібліотеці президента товариства Д. М. Княжевича. Видано «Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів». Товариство надрукувало важливі матеріали під назвою «Запорожская старина» [1]. Воно опублікувало також археологічні дані — матеріали розкопок, зроблених на території Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу [2]. У третьому томі «Записок» подано важливий з точки зору історіографії матеріал про знищення Запорозької Січі Катериною II в червні 1775 р., а також окрему працю про цю подію — «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» (Одеса, 1842). Внаслідок розгортання археологічної діяльності товариства було відкрито історичний музей у Феодосії.

З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси зв'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського (1808—1898) [3].

А. О. Скальковський, син поміщика Київської губернії, народився у м. Житомирі, де й закінчив гімназію. Вищу освіту він одержав у Віленському університеті на відділі медицини, а пізніше перейшов на юридичний факультет Московського університету, який закінчив з ступенем кандидата у 1828 р.

Після закінчення освіти Скальковський став працювати в Одесі в канцелярії генерал-губернатора кн. М. С. Воронцова, на посаді директора і головного редактора Статистичного управління. Спеціальної історичної освіти Скальковський не мав, а став істориком в силу обставин, в які він потрапив у Одесі. Кн. Воронцов був зайнятий в цей час тією великою роботою з історико-археологічних, географічних і статистичних занять, що підготувала умови для утворення в Одесі наукового центра — Одеського товариства історії і древностей. Він доручив Скаль-

---

1 Див. Записки имп. Одесского общества истории и древностей, тт. I, II, III, IV, V.

2 М. Мурзакевич, Летопись Общества со времен учреждения (с 1839 по 14 ноября 1843 г.), Записки Одесского общества истории и древностей, т. I, 1844, стор. 565—592; Летопись общества с 14 ноября 1849 г. по 14 ноября 1852 г., «Записки», т. III, стор. 515—527. Ф. Ляшков, Обзор действий общества с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1849 г., «Записки», т. II, 1848, стор. 791.

3 Біографію див. — Аполлон Александрович Скальковский, «Киевская старина», 1898, кн. I., А. И. Маркевич, К биографии Скальковского, Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXIII, стор. 27.

ковському займатися місцевою археологією і статистикою. В зв'язку з успіхами, яких досяг у цьому напрямку Скальковський, він був прийнятий на одному з перших засідань дійсним членом Одеського товариства історії і древностей, а незабаром Товариства сільського господарства Південної Росії в Катеринославі.

Скальковський багато подорожував по так званому Новоросійському краю, впорядковував і вивчав архівні матеріали. В Катеринославі в казенній палаті він знайшов і врятував від загибелі величезну кількість цінних з наукової точки зору паперів війська Запорозького, які були зовсім занедбані, а багато з них були вже напівгнилими. Подібну роботу по впорядкуванню архівів і збиранню історичних джерел Скальковський провадив у інших містах Півдня. Внаслідок цих занять з'явилися праці Скальковського з ряду проблем історії Південної України — «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» [1], з історії Одеси [2] та ряд дрібних статей. Архівні матеріали Запорожжя лягли в основу написання праці — «Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького» [3].

Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. були конфісковані великі архівні фонди у польських магнатів, учасників повстання. Цей матеріал використав Скальковський для написання книги про гайдамацькі рухи на Україні [4], в якій виступив як яскравий представник реакції в історіографії миколаївських часів. В «Наїздах гайдамаків на Західну Україну» Скальковський не лише заперечує народний характер гайдамацьких рухів, а з усією монархічно-дворянською тенденційністю плямує народні селянсько-козацькі повстання проти соціального і національного гноблення. Особливо він оплямував селянський рух Коліївщини. По-перше, Скальковський заперечує гнобительську політику польської шляхти на Україні, а головне, антикріпосницький і національно-визвольний рух гайдамаків він розглядає як безглуздий розбійницький виступ «натовпу, що озброївся просто для розбою і грабунку задля однієї лише користі. Такого роду, — пише він, — були події, відомі під назвою Коліївщини і Уманської різанини, яка була в 1768 році» [5].

---

[1] А. Скальковский, Хронологическое обозрение Новороссийского края, 1730—1823 гг., ч. I, с 1730 по 1796 г.; ч. II, с 1796 по 1823 г., с портретом де Рибаса, с рисунком одежд и т. д., Одесса, 1836—1838.

[2] А. Скальковский, Первое тридцатилетие города Одессы, 1793—1823 гг., Одесса, 1837.

[3] А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива, Одесса, 1841. Видання друге вийшло в трьох частинах, значно розширене в Одесі, в 1846 р.

[4] А. Скальковский Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст., 1733—1768, Одесса, 1845.

[5] Там же, стор. 15.

Козацтво в цілому, особливо запорозьке, Скальковський розглядає як реакційне явище в нашій історії. Його дії він виправдовує лише з точки зору захисту православ'я проти мусульманства і католицизму та як силу, що захищала Російську імперію під час воєн XVIII ст. Що ж торкається соціальних і національно-визвольних рухів Запорожжя, в показові цих сторін історії козацтва Скальковський ставиться до останнього різко негативно, і саме існування Запорожжя в цьому плані він вважає явищем негативним в нашій історії, а скасування його царизмом Скальковський цілком виправдовує[1].

У дослідженні історії Запорозької Січі Скальковський уникає показу класової боротьби в середовищі козацтва. Він прагне показати козацтво як безкласову єдину громаду, з особливим устроєм чернечого братства; він уподібнював Січ рицарським західноєвропейським орденам. Основою господарського і політичного устрою Запорожжя була, за тенденційним показом Скальковського, майнова, побутова і юридично-правова рівність.

У тих випадках, коли під тиском незаперечних фактів історії Скальковський змушений був визнавати наявність соціального руху Запорозької Січі, він, як представник реакції, різко його засуджував. Так, наприклад, Скальковський розглядає участь запорожців у гайдамацьких рухах як факт негативний; участю запорожців у Коліївщині, пише він, «добре ім'я і слава війська Запорозького була поглумлена жменькою злочинців. Ця жменька складалася під Уманню з 2000 відчайдушних нетідників»[2]. Взагалі в дослідженнях історії козацтва, зокрема запорозького, а також в показові історії гайдамацьких та взагалі селянських і козацьких рухів Скальковський виступає в історіографії як крайній реакціонер, великодержавний монархіст. У цій частині він як історик був вірним прислужником царизму і представником та ідеологом реакційних кіл дворянства.

З точки зору поширення історичних знань про минуле і сучасне Південної України певне значення мають деякі невеличкі праці і статті Скальковського, написані в 40—50-х роках. Такі, наприклад, як «Зносини Запорожжя з Кримом в 1749 р.»[3], про колонізацію Півдня України і Бессарабії виходцями з інших країн[4], його напівлітературні твори «Похорон козака»[5],

---

[1] А. Скальковский, История Новой Сечи или последнего коша Запорожского, ч. I, II, III, Одесса, 1885, стор. 78—82.

[2] А. Скальковский, Наезды гайдамаков на Западную Украину, стор. 135.

[3] А. Скальковский, Сношения Запорожья с Крымом, 1749 г. Материалы для истории Новороссийского края, Одесса, 1844.

[4] А. Скальковский, Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае, Одесса, 1848.

[5] Ж. «Русский инвалид», 1847, № 32.

«Ясир»[1], чотири випуски історичних нарисів «Порубежники. Канва для романів», а також «Дунайці»[2].

В окремому плані може бути розглянута важлива праця Скальковського про статистичний опис Півдня України, яка є наслідком занять автора за багато років його роботи в статистичному управлінні канцелярії новоросійського генерал-губернатора[3]. Ця велика праця Скальковського має не пряме відношення до історіографії. Проте вміщений у ній великий статистичний матеріал, що відобразив економічний розвиток Півдня України, сприяв дальшому вивченню цієї специфічної області нашої країни.

Західноукраїнська історіографія кінця XVIII і першої половини XIX ст.

Західноукраїнська історіографія розвивалася у зв'язку із загальним, особливо культурним та ідейним життям Галичини, яка після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. опинилася в складі Австро-Угорської імперії.

Захоплення Галичини Австрією не знімало з порядку дня питання національно-визвольної і релігійної боротьби проти польського поміщицького гніту, національного та політичного безправ'я українського народу. Як і раніше, за часів Речі Посполитої, в економічному, політичному, державному і культурному житті Галичини панівне місце посідала польська шляхта і молода польська буржуазія, що народжувалася.

Провідником ідеології цих панівних класів і станів, виразником їх ідейної боротьби проти українського народу продовжувало лишатися римсько-католицьке духовенство з великою кількістю різноманітних чернечих орденів і чинів. Велике місце в ідейній боротьбі посідали відгуки давніх мотивів — боротьби залишків православ'я з уніатською церквою, очолюваною галицькою митрополією, яку відновив австрійський уряд на початку XIX ст. Головними мотивами, що звучать у творах галицьких істориків, є показ національної і релігійної боротьби в їх історичному освітленні. Соціальні питання, тобто питання соціально-економічного життя народу, зокрема історія затурканого злиднями і темрявою селянства Галичини, майже не зачеплені західноукраїнськими істориками до середини XIX ст., до революційних подій 1848 р.

Західна Україна була багата приватними, монастирськими і державними архівами, в яких зберігалися великі скарби істо-

---

1 Ж. «Русский инвалид», 1847, № 82—83.

2 А. Скальковский, Дунайцы. Эпизод из турецкой кампании 1769—1777 гг., «Временник Московского общества истории и древностей», 1854, кн. XIX, стор. 9—30.

3 А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1850; ч. II, Одесса, 1853.

ричної документації. Що стосується публікації і дослідження джерел з точки зору вивчення історії західноукраїнських земель, то друкування історичних матеріалів до XVIII ст. майже не було розпочато. Пояснюється це тим, що українці під гнітом шляхетської Польщі не мали найменших матеріальних засобів щодо друкування книг взагалі, в тому числі творів історичного змісту; вони не мали своїх друкарень, хоч, як відомо, справа першодрукарства на Україні наприкінці XVI ст. почалася саме тут, у Львові.

До початку XVIII ст. в галицькій історіографії, як правило, знаходять відображення загальноукраїнські події. Після Прутського миру 1711 р., коли російський уряд підтвердив свою поступку на користь Польщі Правобережної частини України, а особливо після захоплення Галичини Австрією соціально-економічне, політичне і культурне життя галицьких українців було штучно і надовго відірване від загального українського історичного процесу. З цього часу стає дуже помітним рішуче відхилення творчості західноукраїнських істориків в бік показу лише місцевої західноукраїнської історії.

Питання історії Галичини, природно, приваблюють не лише галицьких українців, а й польсько-шляхетських істориків і представників римсько-католицького духовенства. Характерним з цієї точки зору є літопис львівського каноника Яна Юзефовича, на який вперше в історичній літературі звернув увагу В. Б. Антонович [1].

Працюючи в бібліотеці Осолінських у Львові, В. Антонович виявив один із списків цього літопису, що був складений в першій половині XVIII ст. Рукопис цього цінного історичного джерела являє собою великий (1219 нумерованих сторінок), списаний з невідомої копії в 1769 р. для Львівського кармелітського монастиря. Події, що описані тут у вигляді окремих нотаток і оповідань, стосуються XVII ст., переважно визвольної війни 1648—1654 рр. та дальшої історії боротьби за визволення Західної України разом із Львовом від польсько-шляхетського панування, про облогу Б. Хмельницьким Львова в 1648 р., похід козацьких військ в Галичину в 1655 р. тощо.

Весь розділ літопису Юзефовича, який стосується історії України, присвячений описові селянських та козацьких повстань, нападів татар, упертої боротьби Польщі за Поділля та інші західноукраїнські землі. Саме в цих оповіданнях знайшли відображення ідейні позиції і погляди автора на історичне минуле України. Ян Юзефович походив з міщанського середовища, але був ідейним виразником інтересів польської шляхти. Він, як всі польсько-шляхетські історики, з презирством і ненавистю ставиться до народних мас, а найбільше до козацтва і

---

[1] В. Антонович. Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси. «Киевская старина», 1897, кн. XI, стор. 529—536.

його керівників. З особливою ненавистю в своєму літопису Юзефович обрушується на Богдана Хмельницького як проводиря повсталих народних мас. Літопис Яна Юзефовича відобразив тогочасні реакційні погляди на історію українського народу більшості панівних кіл шляхетської Польщі.

З великого числа історичних пам'яток, відомих у Галичині, жоден з літописів чи хронік до початку XVIII ст. не був надрукований. Лише в першій половині XVIII ст. стали з'являтися історичні праці «русинського» походження. Так, наприклад, у Львові в 1738 р. з'явилася праця невідомого автора, надрукована польською мовою під назвою «Obrona religji greckiej z kosciolem S. Rzymskim zjednoczonej na fundamencie praw dekretow. Przywilejow od stolicy s. apostolskiej i królow polskich nadanych pokazana» (Львів, 1738).

Інший твір — «Prawa duchowienstwa grecko-unickiego», (Львів, 1747) належав луцькому уніатському єпископу С. Рудницькому.

Під кінець XVIII ст., при ліквідації багатьох монастирів і секуляризації їх маєтностей австрійським урядом, кількість монастирських хронік у Галичині зросла. Для оборони монастирської власності і доказів давніх прав на неї галицькі монастирі розшукували історичні документи, якими прагнули довести свої права на спадкоємність земель і нерухомого майна. Ця документація стала вписуватись у монастирські хроніки. Такі монастирські заходи сприяли впорядкуванню історичного матеріалу, викликали певний інтерес до написання історичних праць, побудованих на новознайдених джерелах.

До числа таких монастирських істориків першої половини XIX ст. належить львівський чернець Компанієвич Варлаам (1777—1858 рр.). Він, зокрема, упорядкував значне число історичних матеріалів двох визначних львівських монастирів — Юрія і Онуфріївського. На основі цих матеріалів Варлаам Компанієвич склав зведені літописи львівських монастирів. Так, літопис святоюрського монастиря він опублікував у збірнику «Pamiatki historyczne krajowie» (Львів, 1841). Перед цим Компанієвич брав участь у перекладі хроніки Львова, складеної в 1838 р. Б. Зіморовичем. Компанієвичу належить також ряд невеликих розвідок з окремих питань історії монастирського життя Галичини, наприклад, про Підгорецький монастир [1], про запровадження унії в Галичині наприкінці XVII і на початку XVIII століття [2], про історію друкарень [3] тощо.

До подібного Компанієвичу напрямку галицької церковницької історіографії початку XIX ст. належить львівський крило-

---

[1] Podhorce. Журн. «Lwowianin», т. VII, Львів, 1838.
[2] «X. Schumlanski Jozef», Львів, 1841.
[3] Primas Gruber i drukarnie słowiańskie (Pamętki historyczne krajowie, wyd. Ludwik Zieliński, Lwów, 1841).

шанин Михайло Гарасевич (1763—1836 рр.). Відрізняє їх лише одна незначна деталь. Компанієвич був представником монастирських кіл освіченої галицької публіки, а Гарасевич належав до кіл єпархіального духівництва. Наукові інтереси Гарасевича зосереджувалися навколо питання про відновлення галицької митрополії в 1807 р. Законність цього акту Гарасевич прагнув обгрунтувати історичними мотивами. Він упорядкував давні і нові матеріали архівів львівських єпіскопів і склав з них велику збірку джерел, що стосуються не лише історії церкви, а й зачіпають багато питань громадянського життя Галичини. Але Гарасевич не зміг здійснити свого задуму щодо опублікування цієї збірки. Зібрані ним матеріали пізніше видав один з галицьких літературно-публіцистичних діячів другої половини XIX ст.— Михайло Малиновський під назвою «Annales ecclecia Ruthenae» (Львів, 1862).

Визначною постаттю в українській історіографії Галичини першої половини XIX ст. є Денис Іванович Зубрицький (1777—1862). Батько історика походив з дрібної поміщицької української родини, з с. Зубриці, Саноцького повіту. Народився ж Денис Зубрицький у с. Батятичах, Жовківської округи, де його батько був посесором і дав сину шляхетське виховання польського націоналістичного спрямування, яке наклало відбиток на ідеологію Дениса Зубрицького. Д. Зубрицький до кінця свого життя не любив простого галицького народу, його мови і культури. Галицьку українську мову Зубрицький називав «мовою пастухів», на якій, на його погляд, не могла розвиватися ні наука, ні література. Ця мова могла, на думку Зубрицького, лишатися, в кращому разі, у народній галицькій поезії, в народних піснях, які він чув, перебуваючи в сільському оточенні.

Після домашньої освіти Денис Зубрицький навчався у Львові, де в 1795 р. закінчив гімназію. Він рано став писати, спочатку польською мовою, а згодом так званим язичієм — мішаною мовою, якою писали тоді в Галичині багато освічених осіб. Про подібні явища у галицькому письменстві пізніше писав Іван Франко так: «Це був якийсь фаталізм деяких старших людей, що говорили гарно по народному, а скоро тільки сіли писати, здавалося, що раптом забували всяку живу мову, тратили почуття органічності язика, а часто навіть почуття значення поодиноких слів і, ганяючись нібито за вищим стилем, впадали часто у забавні комбінації слів» [1]. Зубрицький в ранні роки своєї діяльності дотримувався шляхетсько-польської орієнтації. Але в 20-х роках його погляди на національне питання у Галичині міняються. Ці зміни сталися у зв'язку з ближчим

[1] І. Франко, Шість листів Ізидора Шараневича з рр. 1862—1864, Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. 47, Missellanea, стор. 7.

знайомством Зубрицького з народним життям, особливо з усною народною творчістю, під час його служби в магістраті містечка Березового, Саноцького повіту, та в адміністративних і судових установах інших сільських місцевостей.

Денис Зубрицький перший у Галичині звернув увагу на значення в історичному житті народних пісень. Він написав статтю про галицькі народні пісні і надрукував її у львівському «Pielgzrym-i» за 1821 і 1822 рр., вмістивши тут для прикладу кілька пісень з нотами, а саме: «Не ходи Грицю», «І шумить, і гуде», «Козак коня напував», «Шумить, шумить дібровонька», «А вже три дні й три неділі». Ці пісні опубліковані під назвою — «Pisni ludu galicyjskego».

Від вивчення народної творчості Зубрицький перейшов до заняття питаннями історії.

Зламним моментом в напрямкові критичного дослідження історії Західної України був вступ Зубрицького у 1829 р. в члени Ставропигійського інституту у Львові. Повороту в бік вивчення західноукраїнської історії сприяло захоплення Зубрицького розробкою західноукраїнських джерел, які він виявив у Львівській Ставропигії. Зубрицький по суті врятував занедбаний Ставропигійський архів і своїми публікаціями довів величезний історичний матеріал до відому громадськості не лише Галичини, а й Росії та країн Середньої та Західної Європи.

Почавши розгляд і впорядкування архіву, Зубрицький на початку 30-х років вмістив ряд статей в німецьких і польських виданнях. Так, у 1830 р. він надрукував статтю про Львівське Ставропигійське братство — «Die griechisch-kath. Stauropigiankirche in Lemberg und das mit ihr Vereinigte Institut» [1]. В цій відносно невеликій праці автор спирався на цікаві джерела.

У 1836 р. Зубрицький опублікував важливе і цікаве для свого часу дослідження з історії книгодрукування на Україні під назвою «Historyczne badania o drukarniach Rusko-Słowiańskich w Galicij» [2]. У цій праці Зубрицький показав Ставропигійське братство як центр давньоруської освіти в Галичині. До цієї праці близько примикає стаття Зубрицького «Cerkiew Stawropigijska» [3].

На основі джерел Ставропигійського архіву і ряду львівських монастирів Д. Зубрицький написав польською мовою одну з останніх у цьому циклі наукову працю — «Нарис з історії

---

[1] Журн. «Nestestes Archiv für Geschichte Statenkunde, Literatur und Kunst», 1830, № 77. Та сама стаття польською мовою була вміщена у журн. «Rozmaitości», Lwów, 1831, стор. 37, 39, 44 і 46.

[2] Видано «Lwów w druk. Stawropigijskiej», 1836. Російською мовою ця праця Зубрицького надрукована в «Журнале Министерства народного просвещения», 1838, ч. 19.

[3] Журн. «Lwowianin», Львів, 1837, т. V.

руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві»[1].

Свій «Нарис» Зубрицький мав видати в таких відділах: I. Від введення християнства на Русі до захоплення Червоної Русі Казіміром Великим 988—1340 рр. II. Русь Червона під пануванням королів польських від захоплення Казіміром до початку унії з римсько-католицькою церквою 1340—1596 рр. III. Русь Червона від остаточного утвердження унії до ревиндикації Галичини 1707—1772 рр. IV. Становище церковної Руської ієрархії після ревиндикації Галичини і Володимирщини до відновлення Галицької митрополії.

Однак за браком матеріальних засобів авторові не вдалося здійснити свій задум, тобто видати всю працю. З друку вийшла лише перша частина, видана на кошти Ставропигійського інституту.

«Нариси руського народу в Галичині» Д. Зубрицького написані з позицій церковницької ідеології, без критичного ставлення до джерел, знайдених автором у Ставропигійському архіві. Отже, періодизація історії Галицької Русі тут побудована відповідно до історії церковного життя. На цій праці виразно позначились ідейні позиції самого автора, який не вникав у сутність внутрішнього життя народу. Він залишався істориком свого часу, часу, коли в Галичині продовжувала точитися гостра боротьба між католицизмом і унією. Питання церковної боротьби, а по суті національно-релігійної боротьби, займали найбільше місце в ідейному житті Галичини. Опорою православ'я в боротьбі з наступом уніатської митрополії залишалася Львівська Ставропигія. На боці її прав стояв Зубрицький як історик, що розкривав самобутність культури Галицької Русі й історичними мотивуваннями виправдовував боротьбу з католицизмом. Трохи пізніше Зубрицький показав боротьбу Львівської Ставропигії з уніатською митрополією в своїй цікавій праці «Інститут Ставропигійський від року 1666 до 1772»[2], яка є уривком із «Кроніки Ставропигійського інституту». Цього ж питання стосується робота Зубрицького «Літопис Львівського Ставропигійського братства, складена по стародавніх документах»[3], написана російською мовою.

Наукові праці Зубрицького зробилися популярними серед визначних істориків слов'янських країн. Зубрицький встановив тісні зв'язки з представниками чеського визвольного руху, відо-

---

[1] D. Zubrycki, Rys do historyi narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchii cerkiewnej w temże królewstwie. Lwów w drukarnie Instytutu Stawrop., ч. I, 1837.

[2] Див. Д. Зубрицкий, Институт Ставропигийский, газ. «Слово», 1863, чч. 34—39; 41—51.

[3] «Журнал Министерства Народного Просвещения», чч. 63, 67, відд. II, М., 1849—1850.

мими філологами і істориками Ганкою і Шафариком. На Україні він знайшов собі приятелів по заняттю в особі М. Максимовича, а також науковців з Одеського товариства історії і древностей. Особливо близьким своїм приятелем і однодумцем Зубрицький вважав М. П. Погодіна [1]. У зв'язку з впливом Погодіна на Зубрицького ми можемо з'ясувати його ідейні позиції і наукові концепції. Починаючи з 40-х років Зубрицький еволюціонізував у напрямі реакції і прихильництва російської монархії. Це йому не заважало й далі бути відданим Габсбурзькій монархії. З точки зору політичного світогляду Зубрицький в роки розквіту своєї наукової діяльності був переконаним монархістом, причому він був прихильником так званої законної, спадкової абсолютної монархії. У переписці з Копітаром він називав себе роялістом. «В моїх очах,— писав він,— Дон Карлос законний монарх, а Філіп Людовик узурпатор» [2]. Зубрицькому найбільше імпонувала російська монархія з її ідейною основою — православ'ям, самодержавством, офіціальною народністю у внутрішній політиці і панславістськими ідейними напрямками в зовнішній політиці.

В особі М. П. Погодіна Д. Зубрицький знайшов собі ідейного побратима. Він став у Галичині ідейним натхненником пізнішого реакційного москвофільства. Іван Франко мав підстави характеризувати Зубрицького як прихильника аристократичних поглядів. Зубрицький, писав Франко, «був батьком доктрини про єдність усього руського народу і на галицько-руське наріччя дивився як на «язик пастухів», що нібито не здібний до вищого розвитку; в публічному житті 50-х років (І. Франко мав на увазі суспільний рух часів революції 1848—1850 рр. — *М. М.*) Зубрицький, зайнятий своєю науковою працею, не брав ніякого уділу» [3]. В подіях 1848 р. він визначився як реакціонер, противник скасування кріпацтва в Галичині.

До створення великих узагальнюючих праць з громадянської історії Д. Зубрицький приступив після запрошення його в 1843—1844 рр. львівським магістратом, як досвідченого архівознавця і дослідника, розглянути і впорядкувати давній Львівський магістратський архів. У цьому архіві Зубрицький знайшов не менші скарби історичних джерел, ніж у Ставропигії. Внаслідок праці над джерелами суто громадянського, цивіль-

---

[1] Євстахія Тишинська. Погодін і Зубрицький. Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. 110, стор. 101—122. Див. також К. Студинський. Копітар і Зубрицький, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 125, стор. 115—161.

[2] Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 125, стор. 122. Див. також К. Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 43.

[3] Іван Франко, Нариси українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 136.

ного характеру, до яких ще не доторкалася рука дослідника, Зубрицький перш за все написав і видав в 1844 р. своє цінне дослідження «Kronika miasta Lwowa», обсягом у 492 сторінки, з додатком карти. За цією працею вийшла «Критико-історична повість временних літ Червоної або Галицької Русі» [1]. В 1847—1848 рр. Зубрицький надрукував також працю про унію [2]. Остання праця імпонувала поглядам великоросійського монархіста М. Кояловича, який вважав, що праці Зубрицького «служать вказівкою нового шляху в дослідженні литовських уній» [3]. В «Пам'ятниках Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів» Зубрицький опублікував Акти Львівського Ставропигійського братства [4].

Наступив наповнений бурхливими революційними подіями в Австрії і Угорщині 1848 р. Зубрицький ухилився від громадського руху взагалі і від боротьби за національне відродження слов'янських народів, що стогнали під гнітом австрійської монархії. Він ніби навмисне заглибився в суто наукові заняття, щоб бути далі від революційних подій. У 1848 р. в журналі «Пчола», що видавався І. Гушалевичем, Зубрицький вмістив кілька статей. Серед них такі, як «Житіє преподобного Нестора Літописця», «Про народ Чорногорський» та «Чи був феодалізм на Русі». В ці роки стояло гостро національне питання в Галичині. І тут Зубрицький виступає з працею «Granica medzy Ruskim polskim narodem w Galicyi» [5].

На схилі літ Д. Зубрицький написав велику працю з стародавньої історії Галицької землі. Це дослідження вийшло під назвою «История древнего галичско-русского княжества». Два перші томи являють собою вступ до великої спеціальної, задуманої автором, праці з додатком родословної таблиці руських князів і царів, яких Зубрицький, стоячи на норманських позиціях, виводить від роду Рюриковичів. Ця праця вийшла з друку в 1852 р. і була присвячена так званому тисячоліттю Русі, відповідно до поглядів, які тоді були властиві історикам монархічного напрямку.

Третій том праці Зубрицького присвячений політичній історії Галицько-Волинського князівства. Четвертий том йому надрукувати не вдалося. Замість цілої четвертої книги він видав уривки з джерел під назвою «Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из сочинений и статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси за период от 1337 по

---

[1] В перекладі з польської мови цю працю надрукував О. Бодянський в «Чтениях в обществе истории и древностей Российских», М., 1845.

[2] Д. Зубрицкий, Начало Унии, Чтения в обществе истории и древностей Российских, 1847—1848, кн. VII, стор. 1—36.

[3] М. И. Коялович, Литовско-церковная уния, СПб., 1859, стор. 215.

[4] «Памятники», т. III, отд. первый, К., 1852.

[5] Те ж саме він надрукував у німецькому перекладі: «Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien», Lemberg, 1848.

1387 год, с русским переводом, критическими исследованиями— вместо IV-й части Галичской истории»[1]. Стислий нарис праці Зубрицького опубліковано А. А. Майковим у Москві[2] з приводу смерті Зубрицького.

Незважаючи на монархічні погляди і реакційний політичний світогляд Зубрицького, його історичними працями збагатилася і зробила значний крок вперед західноукраїнська історіографія XIX ст. Д. Зубрицький перший у Галичині критично підійшов до вивчення історичних джерел та впорядкування величезних архівних фондів, урятувавши багато з них від забуття і навіть загибелі. В своїх дослідженнях, узагальнюючих нарисах, багатьох статтях, розвідках та публікаціях Зубрицький великою мірою розширив уявлення читачів про багатовікову і багатогранну історію Галичини і Волині. Його праці по суті нанесли вирішальний удар по польсько-шляхетських експансіоністських концепціях, які ширилися у Галичині і за якими цей край нібито споконвіку був польським. Зубрицький на основі величезного джерелознавчого матеріалу показав протилежне. Він довів, що Галичина і Волинь своєю вихідною точкою історичного минулого є невід'ємна частка цілої давньої Русі — Південної, Північної і Західної. Зубрицький, правда, був далекий від поняття про Україну і український народ. Він заперечував факт самостійного існування українського народу і нації. Своїми політичними прагненнями і історичними концепціями він хилився то в бік Габсбурзької монархії, то линув в обійми російського царизму, особливо в часи реакційної політики Миколи I. І все ж дослідження Зубрицького становлять значне надбання історичної науки в Західній Україні першої половини XIX ст.

30—40-і роки в історії Галичини знаменуються пробудженням національного руху і національної свідомості. Носієм і поширювачем національно-визвольних ідей тоді була молода галицька інтелігенція з різночинців, переважно вихідців з українсько-руського духовенства, яке з усіх станів тогочасного освіченого суспільства Галичини найближче стояло до народу. Становище сільського духовенства в Галичині у першій половині XIX ст. мало чим відрізнялось від землеробського населення. В кастовий стан галицьке духовенство перетворилося лише в другій половині XIX ст. після революції 1848 р.

До числа молодої галицької інтелігенції — виходців з духовного стану — ми зачисляємо гурток, утворений у Львівській семінарії, в особі Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького, прозваних «Руською трійцею». Велика за-

---

[1] Цей том Зубрицький присвятив російському імператору Миколі I з приводу його раптової смерті в 1855 р. Рецензії на твір в цілому див. «Зоря Галицька», 1854, чч. 27, 29—31, 33. 35; «Вестник», Відень, 1852, чч. 9, 12.

[2] Чтения в общ. истории и древностей Российских, М., 1862, кн. III, стор. 1—84.

слуга головного організатора трійці Маркіяна Шашкевича полягає в тому, що він перший почав писати літературні твори не язичієм, а народною мовою. В 1837 р. Шашкевич надрукував у Будапешті першу книгу редагованого ним журналу «Русалка Дністрова». В ній Шашкевич чітко поставив питання про галицький народ як складову частину цілого великого українського народу, що населяє обидва боки Дніпра і Дністра, та його місце в сім'ї слов'янських народів.

Щоб показати життя українського народу, обгрунтувати його права на історичне існування, «Руська трійця» вдалася до вивчення і показу героїчного минулого своєї вітчизни. Зокрема Маркіян Шашкевич робив спроби опоетизувати кращі сторінки минулого в таких своїх творах, як «Хмельницького обступлення Львова», «О Наливайку», «Болеслав Кривоустий під Галичем 1139». В прозі він у коротких оповіданнях намагався відтворити деякі сторони історії козацтва, наприклад, у творі «О запорожцях і їх Січі», «Казка Богдана Хмельницького» та ін.[1]. Звичайно, твори Шашкевича ми не можемо зачислити до пам'яток історіографії. Для нас важливий лише сам факт, що в галицькій літературі все більше і більше поширювалися історичні жанри. Це свідчило про велику зацікавленість громадськості історичним минулим краю. В історичному жанрі літератури найсильніше звучали мотиви возз'єднання Західної України з Україною Наддніпрянською.

У творах Маркіяна Шашкевича вперше в Галичині зазвучали мотиви, що характеризували вияв палкої любові до свого народу, вияв національної свідомості, свідомості того, що

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила;
Чому ж мова еї не мила?
Чом ся неї встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?..

(М. Шашкевич)

Маркіяна Шашкевича Іван Франко називав людиною, яка була «огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у мистецтві, так і в житті»[2]. Шашкевич помер молодим; він не розвинув до кінця свого таланту. Другий член «Руської трійці» Іван Вагилевич закінчив своє життя у злиднях, співробітником бібліотеки Осолінських у Львові та архіваріусом у Львівському архіві. Найбільшого успіху у галузі історичної науки досяг третій член трійці, пізніше профе-

---

[1] Михайло Возняк. Писання Маркіяна Шашкевича, Львів, 1912, стор. 1—2, 76, 145.

[2] Іван Франко. Нариси українсько-руської літератури до 1890 року, Львів, 1910, стор. 104.

сор української мови в Львівському університеті Яків Федорович Головацький (1814—1888).

Яків Головацький народився в с. Чепелях, Брідського повіту, в родині сільського священика. Домашню освіту здобував на русинській мові, що рідко траплялося в освічених родинах у Галичині. Більшість молоді навчалася тоді польською або німецькою мовою. В гімназії у Львові разом з своїми товаришами Я. Головацький захоплювався народною творчістю, українською і російською літературою. Такий напрямок навчання і самоосвіти сприяв зміцненню любові до рідного краю і народу, відданості справі національного відродження Галичини, якій Головацький віддавав усі сили в перший період своєї творчості. У 1831 р. Головацький вступив на філософський відділ семінарії. Тут він зблизився з Маркіяном Шашкевичем, Вагилевичем, Устияновичем та іншими своїми однодумцями, що гуртувалися навколо «Руської трійці» і її органу «Русалка Дністрова».

Непідробну і безкорисливу любов до галицького українського народу Головацький приніс із собою в семінарію з рідного Брідського повіту. З дальшим розвитком освіти ця любов базувалася на свідомому науковому грунті. Головацький захоплюється народною творчістю. Він, будучи студентом, з кінця в кінець мандрував по Галичині, Буковині і Закарпатській Україні, збирав і обробляв кращі зразки західноукраїнської народної поезії. Велика збірка оброблених ним пісень вийшла пізніше в чотирьох томах у Москві [1]. В 40-х роках Яків Головацький видавав журнал «Вінок русинам на обжинки». Перша книга «Вінка» вийшла у 1846 р., друга, яку редагував його брат Іван Головацький, — у 1847 р. В обох книгах «Вінка» було вміщено значний етнографічний матеріал, зібраний ним у Галичині, Буковині і Закарпатті.

Я. Головацький брав активну участь у громадському русі 1848 р. Він разом з багатьма іншими вченими Львова радо вітав революцію і скасування панщини в Галичині. Революційні події 1848 р. в Австрії викликали національне пробудження серед галицької інтелігенції і були важливим фактором національного відродження галицьких українців та інших слов'янських народів, що терпіли гніт Австро-Угорської монархії. Головацький разом з відомим галицьким письменником Устияновичем очолював з'їзд галицьких учених, що відбувався в 1848 р. у Львові. Він головував на «відділі управи руської мови і словесності». На одному із засідань цього відділу Я. Головацький прочитав свою наукову доповідь «Розправа о язиці южноруськім». Це одна з перших мовознавчих праць про українсько-руську мову, узаконення якої вимагали тоді західні українці для за-

---

[1] Я. Головацкий. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, М., 1878.

провадження її в школах, громадських і державних установах Галичини, Буковини і Закарпаття.

У грудні 1848 р. внаслідок розгортання національно-визвольного руху в Галичині українці домоглися відкриття у Львівському університеті кафедри українсько-руської мови і словесності, професором якої був обраний Я. Головацький. З цього часу Головацький виступає як визначний учений філолог і історик. Його найголовніші праці з історії були присвячені актуальним проблемам минулого і сучасного західних українських земель. Це, зокрема, «Історичний нарис заснування Галицько-руської матиці і справоздання першого собору руських учених» (Львів, 1850); «Карпатська Русь. Географічно-статистичні й історико-етнографічні нариси Галичини, північно-східної Угрії і Буковини» (Петербург, 1875); «Про початок і дії Львівського Ставропигійського братства в історико-літературному відношенні»; «Про перший літературно-розумовий рух русинів у Галичині з часів австрійського панування в тій землі» (Львів, 1865); «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» [1]. Головацькому належить цікава праця про події 1848 р. в Галичині [2], а також ряд опублікованих історичних джерел, пам'яток літератури та руського письменства, бібліографічних покажчиків тощо.

Політичний світогляд, а в зв'язку з ним історичні погляди Я. Головацького зазнали великої еволюції в бік реакційного москвофільства і російського монархізму. Ця еволюція відбувалась у Головацького, як і у ряду інших галицьких культурних діячів, внаслідок наступу польської і австрійської реакції на прогресивний рух, зокрема національно-визвольний у Галичині, після поразки революції в Австро-Угорщині у 1848—1849 рр. Деякі галицькі діячі, будучи відірвані від свого народу, шукали порятунку від австро-угорської і польської реакції в російського царизму і свої дії теоретично обгрунтовували москвофільством та реакційним панславізмом, який ширився тоді в Росії. З 60-х років Головацький опинився під сильним впливом Погодіна та проповідника його ідей і історичних концепцій у Галичині Зубрицького. За свою москвофільську діяльність і російську орієнтацію австрійський уряд заплатив йому звільненням з Львівського університету. Головацький емігрував у Росію й зайняв там посаду голови Віленської археографічної комісії, яка зробила багато в справі публікації джерел з історії України, Білорусії і Литви.

---

[1] Журн. «Москвитянин», М., 1841. Див. також «Вінок», ч. II, Відень, 1847, стор. 133—206. Там же, у «Вінку», ч. II за 1847 р. Головацький вмістив статтю етнографічного характеру «Поділ часу у Русинів». Ця стаття нагадує собою працю М. Максимовича «Дні і місяці українського селянина».

[2] Я. Головацкий, Русины в 1848 г., «Основа», СПб., 1862, IV, стор. 1—27. Див також газету «Слово», Львів, 1863, чч. 37—39, 41—45, 47—48, 50—51.

Незважаючи на суперечливий світогляд Головацького, особливо після поразки революції в Австрії 1848—1849 рр., його працями значно збагатилася західноукраїнська історіографія, філологія і публіцистика. Велика, навіть більша частина історичних праць Головацького належить до другої половини XIX ст., коли галицька історіографія піднеслася на вищий ступінь свого розвитку.

VI. ПОЧАТОК НАУКОВО-КРИТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. М. О. МАКСИМОВИЧ

Загальні зауваження. Деякі питання біографії і суспільних поглядів М. О. Максимовича

Творчість Михайла Олександровича Максимовича (1804—1873 рр.) як ученого взагалі і історика зокрема лежить на рубежі двох епох—феодально-кріпосницької і нової, капіталістичної. Вона розвивалася, головним чином, у період посиленого розвитку капіталізму, загостреної кризи кріпосництва і розвитку суспільно-політичного руху, спрямованого проти кріпосницького ладу напередодні реформи та в часи її проведення.

З появою дослідницьких праць Максимовича починається науково-критичний підхід до вивчення історії України, властивий для нового, буржуазного періоду в соціально-економічному, політичному і культурному розвиткові України, в тому числі в розвиткові історичної науки, хоча в багатьох проявах історичні праці Максимовича належать до дворянської історіографії. Такий підхід до вивчення історіографії України цього перехідного періоду ставить, на нашу думку, питання про необхідність виділити розгляд історичних праць Максимовича в окремий розділ.

За останні роки в нашій літературі поставлено питання про Максимовича як видатного вченого в галузі вітчизняної природничої науки і представника домарксистського матеріалізму в філософії природознавства [1]. Певне місце приділено йому як

---

[1] Д. Х. Острянин, Максимович — видатний український учений. Журн. «Комуніст України», 1953, № 5, стор. 52—64; П. Білокінь, Михайло Олександрович Максимович (до 150-річчя з дня народження). Наукові записки Київського державного університету, Труди біологічного факультету, т. 13, вип. IV, 1954; С. Р. Микулинский, М. А. Максимович как естествоиспытатель, Труды Института истории естествознания АН СССР, т. I, 1953; Д. Х. Острянин, Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині XIX ст., К., 1952; Б. Е. Райков, Русские биологи-эволюционисты до Дарвина, М., 1951; Б. Е. Райков, Предшественники Дарвина в России, М.—Л., 1951; С. П. Шудрик, Философские и естественно-научные взгляды М. А. Максимовича. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук КГУ, 1955.

етнографу[1], а також як мовознавцеві. Високої оцінки в цьому напрямкові з боку радянських дослідників Максимович здобув цілком заслужено.

Слід мати на увазі, що Максимович був не лише визначний природознавець, філолог і етнограф, йому належить важливе місце в нашій вітчизняній історичній науці. Він був видатним істориком і археологом. На жаль, до цього часу його місце в історіографії чітко не визначене, а його історичні твори належним чином не оцінені.

В дореволюційних журнальних статтях і окремих розвідках життя і творчість М. Максимовича висвітлювалися з об'єктивістських позицій і зводилося все, головним чином, до біографічних моментів. У ряді випадків творчість Максимовича розглядалася з буржуазно-націоналістичних або вульгарно-соціологічних позицій. Автори, що писали про Максимовича, часто надмірно випинали слабкі сторони його творчості і затушовували його прогресивні наукові погляди.

У радянській історіографії М. О. Максимович як історик та його праці якщо не зовсім обминалися, то, принаймні, лише згадувалися, зокрема в зв'язку з ювілейними датами в 1927 р. до сторіччя з дня виходу в світ першої збірки українських пісень, виданих Максимовичем, та в 1929 р. — до 125-річчя з дня народження вченого. Йому як історику був присвячений лише один невеликий виступ, далекий від повної наукової характеристики історичних творів Максимовича[2]. У деяких ювілейних виступах і статтях викривлялися історичні його погляди; представники буржуазно-націоналістичного напрямку в українській історіографії намагалися посмертно залучити Максимовича до свого табору, замовчуючи прогресивні демократичні сторони в його історичних творах.

Науковий підхід до оцінки історичних творів Максимовича дає змогу відкинути фальшиві націоналістичні і вульгаризаторсько-соціологічні погляди на прогресивну спадщину нашої вітчизняної історичної науки XIX ст. Максимовича ми відносимо до прогресивного кола представників української історіографії на рубежі кріпосницької і буржуазної епох.

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р.[3] на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в небагатій дрібнопомісній родині, що походила від нащадків козацької старшини.

---

[1] П. М. Попов, Дні і місяці українського селянина М. Максимовича. Народна творчість і етнографія, Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, т. I—II, 1947; Правильно висвітлювати питання історії науки про народну творчість і етнографію. Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, т. III, 1954.

[2] П. Клепатський, Максимович як історик. «Україна», 1927, кн. 6.

[3] «Киевская старина», 1904, IX, Автобиография М. А. Максимовича.

Мати М. Максимовича належала до культурної родини, що походила з козаків Тимковських, з яких п'ять братів (дядьки Михайла Максимовича по матері) були письменниками, а два з них професорами. Ілля Федорович Тимковський — доктор права і філософії, був професором Харківського університету незабаром після його відкриття, а Роман Федорович Тимковський — професором Московського університету. Особливо великий вплив на М. Максимовича в студентські роки справив Василь Федорович Тимковський [1], який був ідейно близький до декабристів.

У дитячі роки Максимович здобув домашню освіту, а в 1812 р. вступив до відомої в той час Новгород-Сіверської гімназії, яка була відкрита у 1808 р. Іллею Федоровичем Тимковським. Після закінчення гімназії в 1819 р. Максимович вступив спочатку на відділ словесності, а через два роки перейшов на природничо-математичний факультет Московського університету, по спеціальності ботаніки. За свої успіхи в навчанні він був залишений на роботі в університеті, спочатку в бібліотеці і університетському гербарії, а незабаром почав завідувати ботанічним садом [2].

У 1828 р. Максимович почав викладати курс ботаніки, а з 1833 р. був затверджений на посаді ординарного професора по кафедрі ботаніки. Його перу належить близько 110 оригінальних праць з галузі природознавства.

Максимовича як вченого з передовими поглядами високо цінив О. І. Герцен, який слухав його лекції в Московському університеті. Взагалі Максимович, працюючи в Московському університеті, був близький до студентської демократичної молоді. Не можна вважати випадковим той факт, що на вечірку революційної молоді університету, організовану з ініціативи і за участю Герцена, Огарьова та інших, із старшого покоління був запрошений і взяв участь М. Максимович [3]. Пізніше в листі до Огарьова Герцен писав: «Я з одним Максимовичем залишусь знайомим» [4].

У поглядах на природу М. Максимович був, подібно до Герцена та деяких інших його сучасників, матеріалістом. У системі його філософських поглядів у даній галузі ми спостерігаємо елементи діалектики. Проте, не розуміючи основного закону розвитку суспільства і боротьби класів як рушія історії, Максимович не міг зрозуміти наукової філософії історії. Він в силу певних обставин не міг зрозуміти, що основним питанням філософії є питання про відношення мислення до

---

[1] «Киевская старина», 1904, IX, Автобиография М. А. Максимовича.

[2] Див. Биографический словарь профессоров Московского университета, ч. II, М., 1885, стор. 1—22.

[3] А. И. Герцен, Полн. собр. соч., под ред. Лемке, т. XII, стор. 144.

[4] А. И. Герцен, Полн. собр. соч., т. 1, стор 115.

буття, а всю історію філософії пронизує боротьба матеріалізму з ідеалізмом. Максимович негативно ставився до філософії, відірваної від життя, зокрема до ідеалістичної філософії. Але у поглядах на людське суспільство він лишався на ідеалістичних позиціях; в окремих питаннях в його поглядах на історію ми спостерігаємо елементи провіденціалізму, властивого багатьом представникам дворянської історіографії першої половини XIX ст.

Незважаючи на це, історичну творчість Максимовича пронизує певна прогресивна ідея — ідея патріотизму, непідробної щирої любові до свого народу і його прогресивного історичного минулого.

Як природознавець Максимович наслідував Ломоносову, піднісши цю галузь науки в інших умовах на вищий ступінь. Як історик в провідних проблемах, зачеплених ним, зокрема в боротьбі з норманістами, він ще виразніше виступає послідовником Ломоносова.

Кінець XVIII і перша половина XIX століття — це час, коли передова російська інтелігенція, проявляючи свої симпатії до народу, у вивченні народної творчості знаходила головний засіб пізнання народного життя. Усна народна творчість, в тому числі народні пісні, ставали животворним джерелом для літературної творчості декабристів, Пушкіна, Лермонтова та інших поетів, письменників, митців. До народної творчості як одного з важливих джерел стала звертатися також історична наука. В зв'язку з цим вийшов у світ ряд збірників народних пісень. Так, ще в 1770 р. з'явився «Сборник русских народных песен» Чулкова, а в 1780 р. — Новикова. Ці перші збірки поклали початок дальшій великій роботі любителів народної творчості: збиранню, систематизації і виданню збірників пісень російського і українського народів.

У XIX ст. велика увага була приділена дослідниками справі збирання і публікації пісень та дум українського народу. Ці заходи були зв'язані із зростанням нових, буржуазних відносин і пробудженням національної свідомості у освіченої інтелігенції.

У 1819 р. вийшов з друку «Опыт собирания малорусских песен» Цертелева. Заходи Цертелева ще не знайшли належного співчуття серед освічених кіл дослідників. З цього приводу Максимович писав: «Українські думи, видані Цертелевим, не знаходили собі співчуття у наших панів-земляків, які, звикши у своєму народі бачити тільки робочого мужика або гіркого п'яницю, не запідозрювали в народних піснях нічого, що було б гідне уваги» [1]. Більшість освіченого панства, що належало, як правило, до нащадків українських козацьких стар-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. III, стор. 313.

шин, поривала зв'язки з українською народною культурою, мовою, літературою, звичаями в такій приблизно мірі, як це відбувалося в середовищі значної частини російського дворянства, що цуралося російського народу і його національних традицій, вважаючи російську національну культуру мужицькою.

Максимович, займаючись літературою і народною творчістю, поряд з своїм основним предметом — ботанікою, зробив у цьому відношенні великий успіх. У 1827 р. він опублікував першу свою збірку «Малоросійські пісні» і далі не припиняв своєї роботи в напрямку збирання усної творчості і вивчення етнографії українського народу.

У 1834 р. в науковій діяльності Максимовича сталися зміни; він відійшов від заняття ботанікою, а займався лише словесністю та історією. Правда, він підкреслював, що і раніше, в Московському університеті «ботаніка не заважала мені займатися російською історією і словесністю» [1].

Новий період у житті і творчості Максимовича зв'язаний з відкриттям у Києві в 1834 р. університету і призначенням його першим ректором і професором словесності [2]. З цього часу почався ще більш плодотворний період його діяльності в галузі історії, філології і етнографії.

Справедливо зауважує історик Київського університету Владимирський-Буданов, що «такий стрибок від ботаніки і зоології в наші часи крайньої спеціалізації наук може здаватися науковим авантюризмом. В ті часи було не те, професори часто викладали одночасно науки, що не мали між собою нічого спільного, тому що освіта здобувалася і вимагалася енциклопедично. Але, зрозуміло, менше обдаровані, ніж Максимович, не досягали ні в жодній науці сили і майстерності... Людина, що зробила немаловажні послуги таким різноманітним галузям науки, як ботаніка і зоологія, історія і археологія, словесність і філологія в усякому разі є явище феноменальне» [3].

До заняття історією України Максимовича спричинили обставини, в яких він опинився після приїзду в Київ, зокрема робота в Київському університеті, який став центром освіти Правобережної України і Білорусії.

В 30-х роках минулого століття на Правобережжі, Волині і Білорусії народна освіта перебувала в жалюгідному стані. Ці околиці Російської імперії і далі продовжували лишатися колонізованою польською шляхтою областю. До польського повстання 1830—1831 рр. в ряді міст Волині, Київщини і Поділля розквітали польські гімназії та ліцеї, призначені для

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. III, стор. 244.

[2] М. Ф. Владимирский-Буданов, История императорского университета св. Владимира, т. I, К., 1884, стор. 99—100.

[3] Там же, стор. 99.

навчання і виховання переважно дітей шляхти. Серед них поважне місце посідав Кременецький ліцей, ліквідований царським урядом одночасно з Віленським університетом після придушення повстання. Крім того, було зачинено 245 шкіл — повітових училищ і приходських, що перебували на утриманні католицьких та уніатських монастирів. До 1833 р., напередодні відкриття Київського університету, тут лишилося всього 19 учбових закладів: гімназія в Києві, 4 повітових училища (3 — в Київській, 1 — в Волинській губ.), 14 приходських (10 — в Київській, по 2 — у Волинській і Подільській губерніях) [1].

Навіть це незначне число учбових закладів, що залишилося після репресій, продовжувало перебувати в скрутному становищі в зв'язку з відсутністю достатньої кількості педагогів. Відкритий в 1834 р. Київський університет св. Володимира став закладом для підготовки вчителів і розсадником *освіти в цій частині Російської імперії. Проте, відкриваючи* університет, царський уряд ставив перед собою політичну мету, яку висловив на відкритті університету попечитель Київського учбового округу барон фон Брадке: «Університет ставить, — говорив він, — своїм завданням — зближення жителів західних губерній з російськими нравами і звичаями». Отже, університет мав стати ідейною зброєю здійснення уварівської політики — православ'я, самодержавства і «офіціальної» народності. У своїй промові Брадке, крім того, відкриття університету ставив у зв'язок з закінченням роботи над зведенням законів імперії і вилученням з Київщини, Поділля і Волині місцевого законодавства, що тут існувало здавна.

Висловлена була думка, щоб з університету виходили «благовоспитанные» і вірнопіддані царському урядові молоді люди, які змогли б передати свої знання та виховання в монархічному дусі учням гімназій та всім, кого вони будуть навчати. Простіше, університет був призначений стати опорою монархічної ідеології, мракобісся православної церкви і знаряддя русифікації польського та українського населення.

Максимович розумів, що ці завдання йому не під силу. Вони розходилися з його політичними поглядами і намірами віддатися цілком науці. Це й примусило його після налагодження господарських і учбових справ університету відмовитися від ректорських обов'язків у 1835 р.

По-іншому, ніж уряд, розглядала завдання нового університету перелова професура. Настрої її висловив проректор, професор історії В. Ф. Цих, який був переведений у Київ з Харківського університету. Своїм виступом на відкритті уні-

---

[1] Первый ректор Киевского университета М. А. Максимович. «Русская школа», 1904, № 10—11, СПб., стор. 51.

верситету він по суті заперечував Брадке, висловившись нібито за «чисту науку», без політичного утилітаризму.

Проф. Цих назвав «утилітарні» (слід було розуміти угодні уряду) погляди на науку непристойними людині, дійсно освіченій, непристойними для громадянина, серцю якого дорогий добробут його батьківщини. Важливість освіти, на його думку, повинна вимірюватися її наслідками в справі культурного збагачення суспільства.

На думку Циха, «університет надасть зовсім іншого вигляду Києву. Бідні хижки, що туляться одна біля одної у віддалених частинах міста, перетворяться у величні красиві споруди; на широких пустошах, що відокремлюють одну частину міста від другої, які становлять стільки незручностей для його жителів, виникнуть чудові будови або красиві місця для розваги і гуляння»[1]. Відкриття університету було справді цілою епохою в історії культурного розвитку Києва і всього Правобережжя. З відкриттям його для Києва, тоді занедбаного містечка, що жило переважно за рахунок богомольців, відкривалось велике майбутнє як економічного, так і, головне, культурно-освітнього центру.

Цієї ж думки про науково-освітнє значення Київського університету дотримувався і Максимович, віддавши свої сили не на користь урядовим заходам, а історичній науці, філології і освіті народу, серед якого він лишився працювати до кінця свого життя.

Наукові праці Максимовича про усну народну творчість, мовознавство і етнографію тісно пов'язані з його історичними дослідженнями. Власне, до останніх він і перейшов поруч з вивченням етнографії, мови і фольклору українського народу, після переїзду з Москви до Києва. Творчу діяльність Максимовича ми можемо поділити умовно на три періоди: 1) діяльність в Московському університеті, 2) короткочасний період на посаді ректора і професора Київського університету і 3) після залишення Києва і до кінця життя на Михайловій Горі.

Максимович у перший період творчості, під час якого формувалися його погляди на історію, тобто від 1821 р. по 1834 р., зарекомендував себе в Московському університеті як талановитий природознавець; в його творах з цієї галузі ми бачимо значні елементи матеріалізму, що, до речі, викликало підозріння і пряме невдоволення реакційної професури, особливо тодішнього ректора Московського університету Двигубського. До цього періоду творчості Максимовича відноситься також видання двох збірників українських народних пісень і значна праця над давніми руськими літописами, оскільки вчений, будучи біологом, не залишав також занять над історією і філо-

---

[1] М. Ф. Владимирский-Буданов, История императорского университета св. Владимира, т. I, стор. 90.

логією. Він видавав літературний альманах «Денница», що користувався великою популярністю серед літераторів та істориків.

Другий період творчої діяльності Максимовича почався від призначення його 4 травня 1834 р. ординарним професором російської словесності, а згодом і ректором новоутвореного Київського університету, відкритого 15 липня того ж 1834 р. Призначаючи Максимовича ректором університету, міністр освіти С. Уваров сподівався знайти в його особі надійного і вірного провідника тих заходів, які намагався здійснити в університеті царський уряд. Це був час, коли, за виразом Герцена, науки були прибиті до землі і говорила лише тільки одна офіціальна підлість. Разом з політичним терором, що обрушився на демократичні елементи після повстання декабристів та польського повстання 1830—1831 рр., царизм повів також ідейний наступ на найменші прояви демократичної і всякої прогресивної думки і науки. Університетська професура й студенти підлягали суворому поліційному нагляду. Попечитель Київського учбового округу фон Брадке особисто слідкував за «станом умів» в університеті. Він не менше двох разів на тиждень відвідував університетські лекції професорів, особливо «неблагонадійних», що були переведені у Київ з Кременецького ліцею і Біленського університету після їх закриття. Студенти підлягали особливому інспекторському нагляду не лише в аудиторіях, а й за стінами університету. Цей нагляд був нічим іншим, як шпигунством і поліційним слідкуванням за духом виховання молоді. Особливому нагляду поліція піддавала польське студентство, якого була значна кількість у двох університетах України — Київському і Харківському.

Ректор Київського університету вважався заступником попечителя учбового округу. На останню роль Максимович був аж ніяк не придатний, а вся політична офіціально-поліцейська атмосфера, що панувала в університеті, була йому не по нутру. Він недвозначно говорив про це у бесіді з ректором Київської духовної академії Інокентієм Борисовим[1]. Будучи ректором, Максимович займався господарськими та навчально-науковими справами, закладав ботанічний сад на пустирях біля майбутнього нового будинку університету (сучасний Ботанічний сад ім. акад. Фоміна), читав майже щодня лекції з історії російської словесності, по кілька разів на тиждень скликав довготривалі засідання університетської ради, аби лише відвернути свою увагу від виконання політичних урядових завдань. Все це викликало підозріння у фон Брадке. Остаточно негативна думка в міністра освіти склалася про Максимовича під час приїзду до Києва в 1835 р. імператора Миколи I. Високопоставлені сановники Києва готували цареві

[1] М. А. Максимович, Письма о Киеве, СПб., 1871, стор. 87.

пишну зустріч. Вони хотіли здивувати його величність церемоніальним маршем студентів. Ректор стояв осторонь цих заходів і займався своїми справами. Йому доручено було піднести рапорт цареві в урочистий час зустрічі, але він з якихось невідомих причин цього не зробив. Рапорт так і не був поданий імператору[1]. Про таку поведінку Максимовича офіціально питання ніде не стояло, але було ясно, що урядові такий ректор не бажаний. Тому на його прохання про звільнення, мотивоване тяжкою хворобою, а Максимович справді був хворий, 21 грудня 1835 р. без жодних заперечень було одержано з міністерства освіти відповідь про задоволення його клопотання.

До кінця 30-х років здоров'я вченого дедалі погіршувалось. Обстановка для нього в університеті продовжувала залишатися задушливою і Максимович мусів подати у відставку з посади професора. Міністерство освіти в 1841 р. легко задовольнило і це його прохання, визначивши йому пенсію в розмірі 762 крб. 45 коп. сріблом на рік. З цього часу Максимович поселився на своєму невеликому хуторі Михайлова Гора, Золотоніського повіту на Полтавщині, недалеко від Дніпра, де й провів свої останні 32 роки життя в тяжкій нужді, але не припиняючи ні на мить дальшої наукової діяльності. Не раз Максимович добивався перед Міністерством освіти повернення на роботу в університет, але йому відмовляли в цьому[2].

Відносно короткочасний період творчої діяльності М. Максимовича на посаді ректора й професора російської словесності позначився організацією і налагодженням учбово-наукового процесу в університеті, закладенням цінного університетського ботанічного саду, створенням ряду наукових праць з філології та історії, в основу яких покладено читані в університеті лекції, зокрема це такі, як «Критико-исторические исследования о русском языке», «Начатки филологии» (доброблено і надруковано пізніше), а також «История древней русской словесности», яка була надрукована в 1839 р. та ін.

Найбільше плодотворним періодом творчості Максимовича як історика був час після залишення професорської діяльності в університеті і до кінця 60-х років. У цей період в основному він і створив велику кількість цінних творів з історії нашої вітчизни. Великим поштовхом у цьому напрямкові були його заняття в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів, одним з учасників якої був М. Максимович.

Творча робота Максимовича як історика на Михайловій Горі проходила в тяжких матеріальних умовах, в яких опинився вчений. Незначної пенсії, яка, до речі, надсилалась нере-

---

[1] «Киевская старина», 1890, кн. II, стор. 319—350.
[2] «Киевская старина», 1896, кн. IX, стор. 287.

гулярно, невистачало йому з родиною навіть на мінімальні життєві потреби.

Своїм старим друзям він у листах не раз скаржився на свій тяжкий стан [1], писав про те, що в нього часто нема шеляга за душею, що й на шматок чорного хліба невистачає. Все ж відданий справі науки Максимович в тяжких умовах ні на мить не залишав своїх наукових занять.

На Михайловій Горі, в невеликій хаті, яку Максимович називав «безкабінетною храминою», вчений працював тридцять років. Тут його відвідували не раз його кращі і найтепліші друзі — М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та ін. У цій тісній хатині провів він і останні дні свого життя. Помер Максимович 10 вересня 1873 р. Праці Максимовича цього останнього, найбільшого в його житті періоду саме й характеризують його як видатного історика.

Боротьба з норманізмом М. П. Погодіна. Максимович як послідовник Ломоносова

У Максимовича не було великих синтетичних узагальнюючих праць з історії на зразок курсів чи іншого характеру систематичного викладу історії. Своє місце на ниві історичної науки Максимович визначив так: «На полі вижатому наскоро істориками України я збираю пропущені і загублені ними колоски й потроху передаю їх до загального відома» [2].

Проте коло проблем історичних, історико-топографічних, археологічних, етнографічних, поставлених і розв'язаних Максимовичем, велике. До першої групи цих питань ми відносимо дослідження, спрямовані проти норманських поглядів М. П. Погодіна та інших норманістів про походження слов'ян і Русі. У цій полеміці Максимович відстоював і розвивав у нових умовах погляди на дане питання великого російського вченого М. В. Ломоносова. Працями «Звідки пішла Руська земля по сказанню Несторової повісті та інших старовинних писаннях руських», «Про походження варягів-русів», «Історія давньої руської словесності» почав Максимович свої заняття з історії незабаром після прибуття з Москви до Києва. Це основна група досліджень, що відноситься до історії стародавнього періоду Русі.

З історії IX—XIII століть слід назвати ще статті, які торкаються часткових питань історії окремих земель, такі, як «Волинь до XI ст.». «Про давню єпархію Переяславську», «Пере-

---

[1] Див. Переписка Максимовича с Лебединцевым, «Киевская старина», 1904, кн. IX—XII. Письма Максимовича к Бодянскому. «Чт. в общ. истории и древн. Российских», кн. I, 1887; В. П. Науменко, Скорбная страничка из жизни М. А. Максимовича, «Киевская старина», 1898, XI; там же, Письма к Уварову, князю Давыдову и другим царским сановникам.

[2] «Журнал Министерства народного просвещения», 1871, ч. 175, стор. 229.

яславський отрок Ян Усмошвець», «Великий Київський князь Святослав Ярославич» та ін.

Перша група перелічених творів стосується ранньої історії східних слов'ян і Русі. Проблема походження слов'ян і давньоруської народності була одною з центральних, навколо якої в історичній науці точилася боротьба між норманістами і антинорманістами. Як відомо, цю боротьбу почав ще Ломоносов; проте наукова і політична її гострота не зменшувалася, а з розвитком історичної науки зростала протягом усього XIX ст. і здобула актуальне наукове і політичне значення.

Ідеологи реакції шукали обгрунтування своїх «теорій» зверненням до історичного минулого. Угодною для царського самодержавства виявилася тенденційна антиісторична відома вже тоді концепція, яка обгрунтовувала походження монархії на Русі від так званого закликання варязьких князів; походила вона від Байєра, Міллера і Шлецера і була поширена творами Карамзіна. Після Карамзіна, розвиваючи концепцію Байєра, а особливо Шлецера, головним захисником і поширювачем норманської теорії в умовах миколаївської реакції став ідеолог монархії М. П. Погодін (1800—1875).

У першій половині XIX ст. він був провідною постаттю серед істориків норманського напряму та яскравим і відвертим захисником «теорії» офіціальної народності.

Найяскравіше Погодін виявив свої норманістські погляди і розвинув їх у струнку систему в умовах наступу реакції повсіх лініях у своїх працях «О происхождении Руси» (1825 р.), в курсі «Русской истории» і особливо в тритомній праці «Исследования, замечания и лекции» (1846 р.), а також у ряді статей і публічних виступів. Погодін не лише продовжував розвивати концепції Байєра і Шлецера, а старався спростувати в першу чергу погляди Ломоносова і відкинути всяку думку, яка неузгоджувалася з норманською «теорією». За вірним твердженням М. Максимовича ніде ще Байєровське вчення не виступало в такому всеозброєнні, ніде воно не досягло такого повного розвитку, як у працях Погодіна.

У своїх перших працях «Про походження Русі» і в читаному в Московському університеті курсі «Російської історії» Погодін виступив проти історичних поглядів М. В. Ломоносова не лише як послідовник Байєра, Міллера і особливо Шлецера, а як провідник норманістського напрямку у нових умовах, коли миколаївська монархія вимагала теоретичного, ідейного обгрунтування так званого «закликання» князів і «єднання царя з народом» на сучасному етапі.

Погодін не лише розвинув погляди норманістів XVIII ст., а прагнув звести їх у струнку систему, яка була б призначена для ідейної послуги самодержавству XIX ст. Свої погляди про нормансько-скандинавське походження Русі він старався підтвердити і зміцнити новими доказами з давніх руських лі-

тописів та іноземних джерел і цим самим відкинути прогресивні наукові погляди Ломоносова та представників антинорманських напрямків XIX ст., які стояли на позиціях автохтонного слов'янського походження Русі.

У період своєї університетської діяльності в Києві М. Максимович виступив в історичній науці як продовжувач справи Ломоносова і активний діяч антинорманського напрямку. Як раніше в природознавстві, в історичній науці він добивався об'єктивної істинності в розв'язанні найгостріших питань, що були висунуті сучасністю. Однією з актуальніших проблем того часу, над якою працювала думка, була боротьба навколо питання про самобутній чи чужоземний початок історичного життя древньоруського народу (предків росіян, українців і білорусів); суперечки точилися навколо питання — чи виник і розвинувся наш народ на власній, вітчизняній історичній основі, чи його назву — Русь, його культуру, політичне, державне життя принесли готовими німецькі племена із Скандинавії — варяги.

Суперечки норманістів і антинорманістів XVIII, XIX і початку XX ст. були боротьбою представників двох світоглядів, які сперечалися про два шляхи розвитку російської культури. Консерваторами-реакціонерами були норманісти, які вважали, що російська, українська і білоруська культури не мають самостійного кореня і склалися на західноєвропейській основі. Антинорманісти відстоювали свої погляди про національне самостійне складення східнослов'янської і давньої руської культури. Максимович примикав до російської історичної школи антинорманістів, розвинувши свої власні оригінальні погляди на предмет місцевої ранньої історії виникнення і розвитку російського, українського і білоруського народів.

Наука повинна була відповісти на кардинальне питання про початкові джерела історичного життя давньої Русі і руського народу; тоді в XIX ст. в поняття народу руського включали росіян, українців і білорусів. Історична наука повинна була відповісти на питання, яке залишилось нерозв'язаним до кінця в суперечках Ломоносова з норманістами XVIII ст. — звідки починається історія руської землі і руського народу. Цю важку проблему, над якою билася історична думка близько століття перед тим і після того і яку так заплутали норманісти в особі Байєра, Міллера, а особливо Шлецера та їхнього найзавзятішого послідовника М. П. Погодіна, взявся розв'язати М. Максимович.

Першою його спробою в цьому напрямку була праця — «Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим писаниям русским», яка вийшла з друку окремою книжкою в Києві, в 1837 р. Девіз своєї книги Максимович визначив епіграфами з давнього літопису і твору Ломоносова

«...Откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити и откуда Русская земля стала есть» (Нестор).

«Неправедно рассуждает, кто варяжское имя приписывает одному народу. Многия сильныя доказательства уверяют, что варяги от разных племен и языков состояли» (Ломоносов).

М. Максимович подав на розсуд читачеві стисле дослідження про русів і варягів, про їх роль і місце в історії нашої вітчизни, відповідно стародавнім руським літописанням, узгодженим з іншими стародавніми і пізнішими, включно до М. В. Ломоносова, історичними писаннями і думками, в тому числі народними уявленнями. Не випадково він навів думку одного з попередників Ломоносова, українського історика, автора «Хроніки з літописців стародавніх», Феодосія Сафоновича таке: «Се Русія — уродившаяся в вірі православній, за слушную річь почиталем абы ведалъ сам и иншим руским сынам сказал: отколь русь почалася, и як панство (держава. — *М. М.*). Русское на початку ставши, до сего часу идеть»[1]. Цим Максимович хотів підкреслити, що питання про походження Русі займало велике місце в творах майже всіх видатних істориків нашої вітчизни ще до Ломоносова. Тепер же, в XIX ст., в період пробудження народів, що прагнуть до національного самопізнання, як він інакше ще назвав це прагнення прагненням до «своєрідного розкриття руського духу в усіх галузях життя», пізнання давнього минулого нашого народу, його виникнення і розвитку набуває великого значення. По вияву народності, тобто по своїх національних властивостях «Русь була не менше багата, ніж інші народи, — пише він, — а стихія билинної (історичної) позитивності була постійною, природною властивістю нашої народності — в самій поезії»[2]. Народність найдавнішого духовного життя — високий розвиток народної поезії, письменності, літератури тощо, на думку Максимовича, виключає навіть припущення про нормансько-скандинавський початок історії Русі.

Наріжним каменем у суперечках про ці початкові джерела ранньої староруської історії було з'ясування поняття про русів і варягів. Розв'язанню питання про те, «від кого дісталось народу нашому ім'я Русі, що об'єднало собою східних слов'ян, які увійшли до складу Росії? І якщо це ім'я не було загальним для них здавна, то якому народу воно належало раніше — слов'янському чи не слов'янському, і якому саме?»[3].

Максимович не зразу дає відповідь на ці питання. Він тут звертає увагу на сучасні погляди, які висловив Ю. І. Венелін у своїй праці «Древняя и нынешняя Болгария» (1829 р.), зокрема, що ім'я Русі належить споконвіку жителям нашої батьківщини, а не скандинавським норманам. Венелін визнає, що сар-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. 1, стор. 8.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 10.

мати і гуни є те саме, що і руси, до яких він причисляє також волзьких болгар, називаючи їх волзькими русами. Волзькими словенами і Ломоносов називав не лише варягів-русів з Балтійського узбережжя (південних берегів Балтики), але й волзьких болгар.

До речі сказати, що не лише Венелін, як сучасник Максимовича, заперечував норманське походження русів і вважав їх народом слов'янського племені. Цю думку висловили майже всі історики України до початку XIX ст.

Наслідуючи Ломоносову, розвиваючи його погляди в нових умовах, Максимович піддав гострій критиці норманські теорії. Він перший в історіографії XIX ст. показав шляхи і антинаукові засоби, якими йшли і діяли норманісти після Ломоносова. Максимович указав на той факт, що з того часу, коли Шлецер у своєму «Несторі» (1802 р.) обновив думку Байера, яка виникла за 100 років до того, або, точніше сказати, думку Тунмана про варягів і русів, — «вчення про скандинавське походження Русі переважило собою думку, що була у нас на Русі від Нестора до Ломоносова і Болтіна; цим хибним поглядам норманістів наслідувала більшість наших кращих, всім відомих письменників з російської історії» [1]. Він показав у загальних рисах боротьбу, що точилася серед істориків у питанні про походження Русі, починаючи від Байера — Міллера і до його днів. Максимович очистив погляди стародавнього руського літописця в питанні про походження Русі від того намулу, що внесли Байер, Міллер і Шлецер, показав, що думка літописця тотожня з поглядами Ломоносова на питання походження Русі. Він не раз підкреслював, що, на думку Ломоносова, варяго-руси були народом слов'янським [2].

Максимович не тільки підтримував і захищав погляди Ломоносова, а й піддав гострій критиці сучасних йому норманістів. Він, наприклад, показав фальш у творі М. О. Полевого, який розглядав російський народ як виходця із Скандинавії [3]. Максимович показав ненауковість поглядів на історію Русі активного норманіста О. І. Сенковського, який виступив з статтею у журналі «Библиотека для чтения» № 1 за 1834 р. Сенковський, захищаючи норманістів, висловив думку про те, що нібито руси-скандинави підкорили слов'ян і частину фінів, які «обрусіли», змішалися з скандинавами-русами і зробилися слов'янами; будучи підкорені скандинавами, вони нібито прийняли їх назву Русь. Таким чином, слов'яни і фіни, відповідно до поглядів Сенковського, зробилися «скандинавами по образу їх мислення, нравах і навіть заняттю» [4].

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 10—12.
[2] Там же.
[3] Н. А. Полевой, История русского народа, М., 1829.
[4] «Библиотека для чтения», 1834. № 1.

Сенковський вважав мову русів з'єднанням слов'янської та скандинаво-німецької з домішкою фінської. Він договорився до того, що нібито запорозькі козаки розмовляли скандинавською мовою, а початок українських дум зв'язує з ісландською словесністю (сагою); Запорожжя називає він «Дніпровською Скандинавською Руссю».

Викриваючи такі антинаукові концепції, Максимович назвав їх надмірними крайностями, що провіщають неминучий кінець ученню про скандинавське походження Русі, «бо таким явищем, — пише він, — звичайно закінчувались не лише чисельні системи філософії та інших наук, але різні прагнення і напрямки в інших галузях приватного життя і суспільної думки» [1].

Остаточне подолання норманських вчень Максимович покладав на майбутнє покоління дослідників. Він з певністю сподівався, що новий історик-критик всі ці суперечливі погляди рано чи пізно зведе до одного знаменника із хаосу візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських та своїх вітчизняних джерел, відокремить світло правди від темряви непорозумінь та сумнівів. Поки це станеться, Максимович брав на себе скромне, хоча й важливе завдання — задовольнитися розглядом поставленої проблеми на основі староруських джерел, зокрема на основі літопису Нестора.

Першим питанням з проблеми «Звідки пішла руська земля», поставленим Максимовичем, було питання про русів і варягів. Максимович. влучно звернув увагу на той факт, що інтерес до цього питання має свою давність, починаючи від автора давнього руського літопису, а також його переписувачів. Найменування східних слов'ян загальним ім'ям — «русами» для літописця становило справу великого задуму, заснованого на ряді доступних йому першоджерел. Оскільки літописець бився над цим питанням довгий час після перших згадок про русів у іноземних історичних пам'ятках, то руський літопис становить собою в цьому питанні не стільки першоджерело, скільки історичну думку, тобто історичний погляд, переломлений через певну призму світогляду книжників XI—XII століть. Описуючи першу відому згадку про Русь, літописець говорить: «Руська земля так почала прозиватися за часів грецького царя Михайла, що почав царювати у 852 р.» [2].

Максимович наводить дальше пояснення літописців: «О сем бо (тобто про початок назви руської землі.—*М.М.*) уведахом яко при сем цари приходиша Русь на Царьгород, якоже пишется в летописании гречестем: тем же отселе почнем и числа положим» [3]. Тут автор літопису мав на увазі походи Русів серед-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. 1, стор. 15.
[2] Там же, стор. 17.
[3] Там же.

нього Придніпров'я на Костянтинополь під проводом Аскольда і Діра у 866 р. Отже, цей рік у літопису і знаменується як перша назва східних слов'ян, які жили на середній течії Дніпра,— руси, від яких пішла і назва землі руської, що лежала навколо Києва. Аскольд і Дір, що ходили на Візантію, суть перші князі руські в Києві, наступником їх був Олег.

Аналізуючи давні літописи, Максимович вірно визначив первісну територію Русі в основному межами землі полян. Проте під русами він розумів слідом за літописцем перш за все дружинно-князівський елемент[1]. Він справедливо вважав, що цей елемент був не варязький, а руський, східнослов'янський. «Іноплеменні варяги у нас, — пише він, — в руській землі приймали іноді ім'я Русі, але як місцеве і тимчасове, за своєю службою»[2], тобто такі, що служили Русі. Олега Максимович вважає князем-варягом з Новгорода. Лише після оволодіння Києвом він став називатися руським князем, так само, як і пізніше в 1320 р. литовський князь Гедимін та як польський король Казімір, який після завоювання Галичини, або Червоної Русі, назвався королем руським[3].

Отже, відповідно до поглядів Максимовича Русь, незалежно від того, чи це назва племінна, чи тільки стосується князівсько-дружинного елементу, вона носить місцевий східнослов'янський, а не норманський характер. Його докази, які підтверджуються літописним джерелом та давньою народною та літературною традицією, були переконливими і наносили рішучий удар по норманських концепціях Шлецера, Карамзіна і Погодіна.

Ломоносівські погляди на походження варягів і русів, на місцеве слов'янське походження Русі, Максимович розвинув також у своєму курсі «Історії давньої руської словесності»[4]. Тут він ще чіткіше, ніж у творі «Звідки походить Руська, земля», висловив думку про те, що в давні часи, до утворення Київської держави, слов'яни дійсно звали варягами різноманітні прибалтійські племена, а не одне якесь плем'я Скандинавії. Пізніше, ще навіть у XII ст., з іменем варяга поєднувалося поняття про людину з Прибалтики або взагалі чужинця, іноземця. Варяги у Західній Європі були відомі під грізним ім'ям норманів як взагалі північні вороги-грабіжники, розбійники, а не будь-яке окреме плем'я. Таким чином, ім'я варяга або нормана, що власне належало норвежцям, в народі було поширено і на інші

---

[1] Подібну думку, як відомо, пізніше з деякою власною інтерпретацією про класовий характер назви «Русь», розвивав С. В. Юшков у своїх «Нарисах історії феодальних відносин в Київській Русі» (К., Вид-во АН УРСР, 1940).

[2] М. Максимович, Собр. соч., т. 1, стор. 21.

[3] Там же, стор. 22—24.

[4] М. Максимович, Собр. соч., т. III, стор. 346—497.

племена Скандинавії та взагалі на всіх прибалтійських жителів північного і південного узбережжя Балтійського моря, які воювали в Європі з IX ст. [1]. В число названих войовничих загонів, що звалися варягами, потрапляли часто і окремі групи слов'янських племен Прибалтики. В такому розумінні варягами звалися різноплемінні князівські дружини Новгорода, а пізніше і Києва. «В такому ж загальному розумінні і у Нестора в трьох місцях його Літопису причислена до варягів та Русь, яка перебувала біля Балтійського, або Варязького, моря і належала до народів західних (Максимович має на увазі групу прибалтійських, західних слов'ян.—*М.М.*), але та Русь, що перейшла до нас, ніколи у Нестора не змішується з варягами... Руси і варяги у Нестора розрізняються як два особливі народи. Первісно поява і поселення русів відбулись у Київській землі та біля Чорного моря і тому земля Київська перша прозвалася Руссю або руською землею, а Чорне море Руським. Коли ж Олег із Новгорода перейшов у Київ, оволодів південною руською землею, зробився руським князем, тоді, за словами Нестора, і варяги, що були з ним, і словени (тобто новгородці), і інші «прозвашася руссю». З того часу ім'я це стало загальнодержавним і для Новгорода, хоч у Новгороді і в Південній Русі до кінця XII століття Руссю або Руською землею в прямому значенні цього слова власне називалась тільки Київська земля» [2].

Далі Максимович робить такий же висновок, який зробив у праці «Звідки походить руська земля»: «Взагалі,—пише він,—з Нестора ніяк не випливає, щоб руси за походженням і як племена були скандинаво-німецького походження, як і інші, справжні варяги; власне ніхто з руських до кінця минулого століття (XIII ст.—*М.М.*) не вважав скандинавських німців або готів за своїх прабатьків, хоча про них і про зв'язки з ними наших предків знали у нас здавна і Рюрика вважали князем варяжським або німецьким. При всьому цьому русами у нас з давніх давен вважали наших одноплемінників» [3]. «...Варяги ж скандинавські (Максимович розуміє під ними тих варягів, що приходили часом із-за моря і перебували на службі у руських князів.—*М.М.*), щоб не бути чужими в нашій батьківщині, повинні були прийняти її словено-руську народність і втратити свою німецьку, ще більше, ніж втрачали нормани серед народів західноєвропейських» [4].

Вчення М. В. Ломоносова про різноплемінність варягів, як жителів обох узбережжів Балтійського моря — північного і пів-

---

[1] М Максимович, Собр. соч., т. III, стор 370.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 371.
[4] Там же, стор. 372.

денного, відкидає уявлення про тотожність варягів з скандинавськими норманами. Визнання Ломоносовим русів слов'янами Максимович вважає основою для вірного наукового розв'язання питання про місцевий характер виникнення назви Русь на грунті східнослов'янського, а не норманського елементу.

Поява в Східній Європі варягів із Скандинавії в середовищі руських князівських дружин, купців, а іноді завойовницьких ватаг є факт пізнішої історії IX і початку X століття. Слов'яно-руське історичне життя почалося далеко раніше. Київська Русь була не початком, а більш як тисячолітнім періодом його завершення. Ніякого окремого норманського періоду в руській історії, як вірно вважає Максимович, не існувало. Стародавня Русь, її політичне життя, народність і культура є наслідком довготривалого самобутнього розвитку.

Як бачимо, Максимович був близьким до вірного розв'язання питання про взаємовідносини слов'ян-русів з варягами, про ослов'янення варязько-норманського елементу, що прибував у Східну Європу, розчинення його в слов'яно-руському середовищі. Проте, що торкається походження слов'ян-русів, він, подібно Ломоносову, показав їх внутрішній розвиток не з Наддніпров'я, а з Прибалтики, від західної гілки прибалтійських слов'ян.

Звичайно, такі погляди Максимовича, як і його попередника великого Ломоносова, на сучасному етапі розвитку науки втратили своє значення.

Позитивним моментом у Ломоносова і його послідовників, в тому числі у Максимовича, є те, що в противагу норманістам вони виводили походження русів не з Скандинавії, а з місцевого слов'янського племінного елементу.

У дослідженні цього питання заслуговують на увагу ще дві статті Максимовича, які являють собою листи-відповіді М. П. Погодіну, що були вперше надруковані в журналі «Москвитянин» № 3, 7, 8 за 1845 р., — «Про народно-історичну поезію в стародавній Русі».

У цих статтях Максимович ще раз викриває норманські погляди Погодіна, цього, як він його називав, «поборника скандинавства в нашій історії», який прагнув поширити його і на давню руську поезію. Погодін вважав, що давня руська поезія є не що інше, як наслідування скандинавським сагам. На це йому Максимович у своїх листах іронічно відповідає: «Чи потішається Київський князь Святослав Ярославич в своїх хоромах піснею і музикою (йде мова про літописну повість «Як Святослав тримав при дворі музикантів і скоморохів». — *М. М.*) тобі вбачається у ньому норманський конунг; нібито тільки у норманських властелінів і водились пісні з музикою». «Бували на Русі, — продовжує він, — і гудці з піснями половецькими. Від різних народів наслухалася пісень давня Русь, і може бути, що багато звуків з тих пісень бреніли в руських співах. Все ж дже-

релом народної руської поезії було власне живе почуття. Скільки б не знаходилось подібності у руської народної поезії з скандинавською або з грецькою, але вона самобутня і своєрідна. Перш за все вона і найбільше вона повинна бути узгоджена не з ісландськими сагами, а з піснями західнослов'янськими, з якими вона складає одну сім'ю; з ними у неї одне спільне джерело — живе почуття слов'янина» [1]. Отже, 1) скандинавська сага не була родоначальницею нашої історичної поезії і не залишила в ній помітного сліду; 2) історична поезія була у нас до приходу варягів, і початок у неї один з нашою ліричною поезією — власне народне життя і живе слов'яно-руське почуття; 3) письмова поезія була у нас і в стародавні і в середні часи; 4) усна руська поезія оспівувала не лише сучасні, але й минулі події [2].

«В кінці своєї відповіді, — пише далі Максимович Погодіну, — ти бажаєш щиро, щоб я для користі науки та істини — погодився з тобою про скандинавство Русі.

Душею б рад, так не можу. По-перше — тому, що скандинавське походження Русі я вважаю не істиною, а вигадкою німецької «учености», посадженої за поважний стіл. По-друге — тому, що не бачу ніякої користі для науки, що прямо і безпосередньо випливає з цієї гіпотези; а між тим бачу немало породжених нею одвертих парадоксів...

...Скільки плевел і бур'яну на полі нашої історії посіяно вашим батьком Шлецером... Я ж назвав Шлецера не батьком, а лихим отчимом нашої історичної критики...

Я наслідую Ломоносівському поняттю про норманів і в усьому, що торкається до стародавньої Русі, суворо дотримуюсь Нестерового літопису» [3].

Максимович, як і раніше Ломоносов, не міг розв'язати до кінця питання про місцеве слов'янське походження Русі. Однак він був переконаний у тому, що «новий історик-критик всю цю різноманітність думок приведе до спільного знаменника, і з хаосу писань візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських і своїх вітчизняних відрізнить світло правди від темряви непорозумінь і сумнівів». В даному ж разі Максимович ставив завдання — шляхом аналізу старовинних руських літописів установити: «Як думали у нас на Русі про русів і варягів, цих першорядних діячів на початку руської землі» [4]. Такі шляхи до розв'язання цього питання Максимович вважав за вірний початок науково-критичного підходу до остаточного розв'язання проблеми.

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. III, стор. 480—483.
[2] Там же, стор. 495.
[3] Там же, стор. 95—96.
[4] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 16.

Питання історії козацтва, визвольної війни і возз'єднання України з Росією у творах М. Максимовича

Від періоду раннього середньовіччя і до кінця XVIII ст. М. Максимович приділив найбільше уваги історії України. Разом з тим, він відгукувався на ряд інших актуальних проблем, поставлених історичною наукою 40—50-х років минулого століття.

З періоду феодальної роздрібненості й часів литовського панування на Україні (з кінця XIII до середини XVI ст.) Максимович торкнувся лише окремих питань. З цього розділу української історії йому належать статті: «Дещо про землю Київську», «Замітки про землю Волинську», «Замітки про записи Володимира Ольгердовича», «Пам'ять про Луцьке Хрестовоздвиженське братство», «Пам'ять про Київського воєводу Григорія Ходкевича», «Листи про князів Острозьких» та ін.

У дослідженні історії України часів литовського панування Максимович був, головним чином, збирачем окремих історичних фактів і їх популяризатором. Він торкався ряду питань в залежності від нововиявлених ним джерел. Тому його статті з цього приводу були епізодичними виступами. Проте ці невеликі наукові праці для того часу являли собою відкриття нових фактів і були позитивним явищем у нашій історіографії. Історія князівства Литовського, як окремий предмет дослідження в історіографії України до 60-х років минулого століття, була майже не зачеплена. Максимович був одним з перших представників української і російської історіографії, що підняв ряд питань про взаємовідносини князівства Литовського з Південною Руссю до Люблінської унії.

Найбільше місце з проблем історії України XVI—XVII століть у творах Максимовича займали питання історії козацтва і визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі. Взагалі ці проблеми в українській історіографії першої половини XIX ст. були центральними, і в розв'язанні їх існував цілий ряд суперечливих поглядів. Одну з суперечок становило питання про походження козацтва. Норманісти вели початок його історії від стародавніх докнязівських часів, принаймні від IX ст. Наприклад, Сенковський намагався довести, що козаки були норманами, вихідцями із Скандинавії, що нібито і мова їхня була норманською.

М. П. Погодін доводив, що козацтво, як особливе плем'я, склалося незабаром після навали Батия в XIII ст. з волинян, що врятувалися від татарського погрому, та з тюрків (берендеїв, чорних клобуків та ін.), що здавна проживали на півдні Київської землі. На погляд Погодіна, отже, козаки були племенем, що являло собою суміш слов'янських елементів з тюркськими. Представники скептичної школи, зокрема М. Т. Кече-

новський, вважали запорожців народом тюркського походження.

Максимович перший піддав науковій критиці потворні концепції норманістів та скептиків на походження і характер козацтва. Він довів, що українське козацтво не було особливим плем'ям. «Скажу виразніше, — писав він в «Листах до Погодіна», — в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і посполитства» [1].

Отже, як бачимо, Максимович вірно зачисляє козацтво не до племінної, а до соціальної категорії української народності, визначає його як окремий стан поруч з шляхтою, міщанством, духовенством і посполитими. Виникнення цього стану він зв'язує з певним історичним розвитком українського народу, відносить його до початкового етапу визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетського панування; він вірно вважав, що розвиток козацтва по-справжньому починається з XVI ст.

У питанні походження і визначення козацтва як категорії історичної і соціальної, а не етнічної, Максимович стояв, як бачимо, на вірному шляху. Він перший в українській історіографії звернув також увагу на козацтво як первісно військовий в своїй основі стан та показав дальший поділ його на поселенців-козаків, що жили на волості, і військовий табір—на Запорожжі.

Максимович піддав також гострій критиці погляди на походження українського козацтва представника буржуазної історіографії В. Б. Антоновича [2]. В. Антонович в своїй вступній статті до «Архива Юго-Западной России», ч. III, присвяченій історії козацтва до Богдана Хмельницького (1500—1648 р.), висунув так звану теорію аристократичного походження козацтва. Він розглядав виникнення козацтва як насадження його зверху панством, князями Гедимінового роду, які нібито були зацікавлені в колонізації незаселених степів та добичництві; нібито до Люблінської унії козаки жили під керівництвом князів із династії Гедиміновичів, зберігаючи і розвиваючи під їх управлінням свій общинний устрій.

Відкинувши такий погляд Антоновича, Максимович достовірними даними доводив протилежне, що князівський і землевласницький елемент взагалі не тільки не сприяв розвиткові козацтва, а навпаки затримував його. Він довів правдивість історичного факту, що поява українських козаків, принаймні звістки про них, у письмових пам'ятках відносяться до останніх років XV ст., коли панування династії Гедиміновичів на Україні вже зійшло з історичної арени. Виникнення і розвиток козацтва,

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. III, стор. 261—262.
[2] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 277—316.

відповідно до поглядів Максимовича, відбувався з народного елементу незалежно від волі панства і князівських династій. Керівництво Запорожжям також належало не князям, а обранцям з козацького середовища. Цей процес в житті козаків Максимович показав на конкретному історичному матеріалі про діяльність козацьких старшин або гетьманів до Богдана Хмельницького включно [1].

Українські історики XIX ст., як правило, уникали показу соціальної диференціації в козацькому середовищі, а створювали уявлення про соціально-класову єдність козацької громади. Соціально-класовий поділ в середині козацтва недобачався, або навмисне, як це було властиве, наприклад, Костомарову, Кулішу і Антоновичу, затушовувався. Максимович також розглядав козацтво, головним чином, як військову силу національно-визвольної боротьби.

До історії козацтва і народних рухів на Україні відноситься значне число творів Максимовича, зокрема «Повідомлення про літопис Григорія Грабянки, виданий у 1854 р. Київською Тимчасовою комісією», «Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.», «Історичні листи про козаків Придніпровських», «Замітки про козацьких гетьманів», «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» та праця, що близько прилягає до цього дослідження, — «Сказання про Петра Сагайдачного», «Листи про Богдана Хмельницького», «Спогади про Богдана Хмельницького», «Про історичний роман Куліша «Чорна Рада» та ін. [2].

Особливе місце серед праць Максимовича займають роботи «Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького» та «Бубнівська сотня» [3]. У них автор дослідив і більш-менш докладно показав історико-географічне і адміністративно-політичне становище України в період визвольної війни та возз'єднання її з Росією (1648—1654 рр.) і в перші десятиліття після возз'єднання. Тут показано створення гетьманського, козацько-старшинського устрою України в перші десятиліття перебування її в складі Російської держави.

Згадана група творів Максимовича починається розглядом одного з важливих джерел з історії України — літопису Григорія Грабянки. Вчений глибоко і докладно проаналізував цю історичну пам'ятку початку XVIII ст. Головна заслуга Максимовича в дослідженні літопису Грабянки полягає в тому, що він виявив у ньому безліч фактичних помилок і недоречностей, які панували серед істориків протягом півтораста років через їх некритичний підхід до цього літопису та наслідування його.

Твір Максимовича «Повідомлення про літопис Григорія Гра-

---

[1] М. Максимович. Собр. соч., т. I, К., 1876, стор. 317—320, 321—325.

[2] Там же.

[3] Там же.

бянки»[1] та його праця такого ж спрямування «Повідомлення про південно-руські літописи, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році»[2] становили для свого часу значний вклад у наше вітчизняне джерелознавство. Велике число істотних виправлень, що були внесені Максимовичем у розуміння ряду важливих історичних явищ, стали основою значних змін в оцінці цих явищ російською і українською історіографією XIX ст.

Значне місце в історичних творах Максимовича займає питання про взаємовідносини українського народу з шляхетською Польщею та визвольну боротьбу проти польської шляхти. Ми свого часу торкнулися питання про боротьбу Максимовича з польсько-шляхетськими ідеологами в історіографії в зв'язку з гіпотезою Погодіна і про так зване запустіння України. Тоді ми зачепили це питання мимохідь. Зараз повернемось до більш докладного розгляду цього питання. Ми маємо на увазі критику Максимовичем представників польсько-шляхетської історіографії, висловлену у його праці «Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст. (Лист до М. А. Грабовського)». Ця праця була вміщена в четвертій книзі «Русской Беседы» за 1857 р.[3].

Буржуазно-націоналістичний ідеолог, польський історик М. А. Грабовський у вміщеній ним у Кулішевих «Записках о Южной Руси» (т. II) статті виправдовував та ідейно обгрунтовував колонізаторську, грабіжницьку політику польської шляхти на Україні. Він робив спроби довести, що нібито Польща оволоділа Україною не насильно, а шляхом добровільного приєднання, вільної колонізації українських земель, звільненням цих земель від азіатів-татар тощо. Цим нібито польська шляхта захистила Україну від зовнішніх ворогів. Разом з тим Грабовський намагався відновити і розвинути вигідну польській шляхті погодінську «теорію» про так зване запустіння Наддніпров'я. Він пропагував вигадки про нібито якусь прогресивність польсько-шляхетської колонізації України, заперечуючи насильницьку експансіоністську політику шляхетської Польщі щодо українських земель та українського народу.

Як бачимо, польсько-шляхетські націоналістичні історики намагалися засобами фальсифікації історії довести, що польська шляхта в минулому, а звідси робився висновок і про сучасне, була добродійною для українського народу і відігравала щодо нього прогресивно-історичну роль. Шляхетські історики засуджували визвольний рух селянсько-козацьких мас України і вважали його явищем реакційним, руїнницьким. Погляди польських буржуазно-націоналістичних істориків на історію козацтва відповідали ідейним прагненням тієї частини поль-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 217—230.
[2] Там же, стор. 231—247.
[3] Там же, стор. 248—276.

ської шляхти, що мріяла про відновлення Польщі в давніх межах або, принаймні, в межах 1772 р.

Подібно до того, як у полеміці з Погодіним, у боротьбі з польсько-шляхетськими істориками Максимович за допомогою історичних фактів з усією переконливістю викрив і відкинув «теорії» про так зване запустіння України після татарської навали. Він показав, що Україна після навали Батия не залишилася безлюдною пустелею, що населення її не сиділо даремно і довго на руїнах, в лісах, болотах чи байраках. Міста і села обох боків Дніпра ще задовго до захоплення українських земель Польщею відновили своє життя. Це відновлення здійснювалося працею того самого народу, який здавна тут проживав. Збереглися й назви старовинних міст і селищ. Це видно з описів міст та сіл при передачі їх литовськими князями у володіння удільним князям, монастирям та іншим державцям.

Таким чином, заселення України до 1569 р., тобто до Люблінської унії, було б історично невірно приписувати польській шляхті. «Два з половиною століття минуло з кінця татарщини, до початку польщизни на Україні, — писав Максимович, — і в цей литовський період її життя не треба вносити довільно нічого побічного і зайвого» [1].

Максимович відкинув не лише антинаукові твердження польсько-шляхетських істориків про культурницьку роль шляхетського панування на Україні і добровільне підкорення українського народу. Він показав, як ніхто до нього, на історичних прикладах, що панування польської шляхти над Україною установилося шляхом загарбання українських земель та прямого насильства над українським народом. Взагалі серйозний початок впливу Польщі на Україну можна вести лише з 1569 р. — від Люблінської унії.

Іншим питанням, навколо якого велись суперечки між Максимовичем і Грабовським, було питання про взаємовідносини шляхетської Польщі з козацтвом. Грабовський, наслідуючи іншим польським націоналістичним історикам, твердив, що Польщі належить нібито велика прогресивна роль не тільки в заселенні України та в поверненні втікачів на свої колишні землі, а й в утворенні козацтва взагалі і запорозького особливо. У відповідь на це Максимович переконливо довів безпідставність такої балаканини, неспроможність польсько-шляхетських істориків подати хоч будь-які історичні факти на підтвердження їхніх концепцій.

Слід сказати, що взагалі передові історики вже в першій половині XIX ст. розглядали історію козацтва в невід'ємному зв'язку з історією українського народу. Так, М. Максимович вірно визначив одну з важливих причин, що призвела до роз-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 253.

риву окремих частин Русі й утворення нових політичних об'єднань. Він, зокрема, вважає, що одною з таких причин було монголо-татарське панування. Так, навала монгольських орд на чотири з лишком століття роз'єднала Південну Русь з спорідненими з нею північноруськими князівствами, з якими вона у стародавній період нашої історії, до XIII ст., складала єдине ціле.

В той час, коли Україна разом з Північною Руссю несла на собі ярмо татарської орди, розвивалась інша орда, європейська. Максимович говорить про Литву і вірно вважає, що Україна потрапила під владу литовських князів Гедиміновичів в силу завоювання, а не в силу добровільного об'єднання. Слідом за Максимовичем цієї концепції, тобто концепції про завоювання України Литвою, а не добровільне об'єднання, дотримувалася більшість істориків другої половини XIX ст.

У литовський період історії України, як пише Максимович, зачалась Московія — юне серце великої Росії, і коли «вона, виходячи з тяжкої татарської мгли, зміцнювалась і зростала у велетенський і могутній організм, на півдні зачиналось козацтво, яке, подібно летючій кометі, вибухло на Україні, грізно пронеслось по світові, вогненною рисою позначило свій слід в історії і, приставши до східного сонця (до складу братньої Росії. — *М. М.*), увійшло в систему його великого світу» [1]. Таким чином, возз'єднання України з Росією і входження козацтва у державну і військову систему Росії Максимович вважав явищем не випадковим, а закономірним і прогресивним.

Що ж послужило причиною появи козацтва, які історичні фактори викликали його народження? Максимович бачить ці причини у зовнішньому факторі — нападах татар і гнобленні з боку Литви та Польщі. Саме це, на думку Максимовича, й послужило приводом для створення козацтва за «Дніпровськими порогами, там, де войовничий Святослав поклав свою буйну голову, цей прообраз голів козацьких... Запорожжя було гніздом, де родилась дружина, відважна, нежоната ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий Луг батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв грецьку віру і мову їх» [2].

Внутрішнього соціального процесу, зв'язаного з ростом кріпосницьких відносин в середині українського суспільства, як одної з першорядних причин виникнення і росту козацтва, Максимович, як і інші історики — його сучасники, не помітив. Він, обминувши у своїх історичних дослідженнях питання соціально-економічного життя та питання класової боротьби, не зміг

---

[1] М. Максимович. Собр. соч., т. I, стор. 837.
[2] Там же, стор. 837—838.

виявити і показати одну з найістотніших причин народження і зростання козацтва. В цьому полягає слабість і обмеженість історичних поглядів Максимовича на козацтво. Проте, навіть зважаючи на це, ми не можемо відкинути того цінного, позитивного, що вперше було внесене ним в історію даного питання.

Щоб уявити собі погляди Максимовича на історію України XVI—XVII століть, ми розглядаємо їх у зв'язку з оцінкою ним важливих історичних явищ українського життя даного періоду. Як уже відомо, добу польського панування — від Люблінської унії 1569 р. до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією — Максимович справедливо вважав окремим, важливим періодом в українській історії.

У боротьбі проти польської націоналістичної історіографії, яка вважала панування Польщі над Україною фактом справедливим і благотворним, Максимович різко заперечив таку «справедливість» і «благотворність» розглядом сутності унії і засобів її запровадження. Питанню оцінки унії він приділив у своїх працях значне місце.

Взагалі слід зазначити, що Максимович помилково вважав, що Люблінська унія була договором двох сторін — України і Польщі щодо з'єднання їх в одну Річ Посполиту, на «праві людей рівних з рівними і вільних з вільними» [1]. Він невірно тлумачить місце в Люблінському акті від 5 червня 1569 р. про союз литовсько-руських феодалів з польськими «Jako równych do równych i wolnych do wolnych ludzi», перенісши це поняття на цілі народи—український і польський. Люблінську унію Максимович розглядав як юридичний акт, як згоду українського козацтва (він в даному разі вживає рицарства) служить главі польської держави — королеві нарівні з поляками. Проте служба за цим договором, як писав вчений, не означала гноблення одної сторони другою, яке почалося над українським народом після унії. Разом з тим Максимович підкреслює той факт, що польській стороні, тобто польським магнатам, коштувало великих зусиль, поки вони добились цієї «добровільної» згоди. По суті Максимович вважає, що Польща домоглася цієї «згоди» насильством, а не добровільною угодою.

Щодо оцінки унії, то він вірно вважав її юридичним ствердженням вже встановленого de facto тяжкого іноземного поневолення України шляхетською Польщею, а разом з тим початком героїчної епопеї визвольної боротьби українського народу проти Польщі. Брестську унію 1596 р. Максимович оцінював як дальший ступінь національного поневолення українського народу. Проте обидві унії, як Люблінську, так і Брестську, та їх наслідки він розглядав однобічно, без врахування соціально-

---

[1] М. Максимович. Собр. соч., т. I, стор. 256, 508. Такі невірні погляди Максимович запозичив з «Історії Русів».

економічного кріпосницького закабалення працюючих України польською та литовсько-руською феодальною знаттю. Унії він розглядав лише як правові акти двосторонніх угод.

Брестську унію Максимович вірно розглядав, як поневолення національно-релігійне. На його думку, від «вигадки» церковної унії триває двохсотлітня «міжусобиця польсько-козацька, яка припинилася тільки з кінцем Запорожжя (1775), козацької України (1782 року) і королівства польського (1795)» [1]. Церковну, тобто Брестську унію, Максимович вважав більшим злом, ніж Люблінську. В її запровадженні він бачив найістотнішу причину козацьких і загальнонародних рухів, набагато більше насильства і приниження народу, ніж в усіх попередніх польсько-руських уніях. Вона була, на думку Максимовича, введена іншими засобами, ніж попередні, не як «рівний з рівним», а шляхом насильницького духовного поневолення православних католиками. Таке саме, різко негативне, ставлення до Брестської унії висловив також автор «Історії Русів», розглядаючи її як ошуканство українського народу з боку римського папи Климента VIII. Унія, привнесена з Риму, — «з'явилась тут у лисячій шкірі, але з вовчим горлом» [2], тобто була введена з тим, щоб поглинути, знищити український і білоруський народи. Концепції «Історії Русів» щодо оцінки Брестської унії дотримується і Максимович.

Максимович перший в українській історіографії вірно звернув увагу на той факт, що унія римсько-католицької церкви з вищою православною ієрархією Південно-Західної Русі була спрямована на віддалення та цілковитий розрив між Північно-Східною Руссю (Великоросією) і Південною та Західною Руссю (Україною і Білорусією). Сігізмунд III, як писав він, «задумав приволочити до Римського престолу митрополію Київську, після того, як рідна і найближча до неї митрополія Московська піднеслась на ступінь окремого патріаршества» [3].

Образливою і ненависною для народу унія стала тому, що вона була підготовлена та проголошена без участі і згоди народу, вводилася засобами насильницькими, незаконними і гнобительськими для всіх православних (всіх росіян, українців і білорусів). Унія була нав'язана південноруському народу всупереч і наперекір його бажанню «обманними діями двох самозванних, не від Русі посланих до Риму єпіскопів Терлецького і Поція та третього відступника від православ'я митрополита Рогози» [4].

Унія, як образно характеризує її гнобительський характер

---

[1] М. Максимович. Собр. соч., т. I, стор. 508.
[2] История Русов, стор. 32.
[3] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 265—266.
[4] Там же, стор. 266.

Максимович, накинулась на Київ гірше татар; вона в однаковій мірі стала ненависною для всіх православних і зустріла відсіч з боку усіх станів південноруського народу. «І кожний своїми засобами, хто як міг, відстоював православіє від різноманітного на нього нападу з боку католицької і уніатської церкви. Відбувалась не одна лише військова козацька боротьба, але й розумова боротьба—книжна — та і інша, у взаємному зв'язку [1].

У поглядах на історію унії і визвольної боротьби українського народу проти польського панування, як і раніше в оцінці ряду історичних явищ давньої Русі, Максимович перебільшив роль і значення церковного і культурно-ідеологічного фактору, випускаючи з поля зору соціально-економічні та класові мотиви. Він дивиться на Брестську унію, як на одну з головніших причин національно-визвольного руху, в якому об'єдналися всі сили і всі стани народу, за винятком тих знатних князівських родів, що за своїм духом і культурою перестали бути українцями, такі, зокрема, як князі Вишневецькі, Адам Кисіль, Четвертинські, Радзивили та ін.

Подробиці підготовки унії та її запровадження — оголошення на Брестському соборі — були такі нахабні, як пише Максимович, що не могли не викликати глибокого обурення і огиди в усій Південній Русі, починаючи від князя К. К. Острозького і кінчаючи козацтвом та посполитими. Незважаючи на народний протест проти унії, вона була введена насильницькими засобами, з утисками православ'я в Південній Русі. Максимович підкреслює, що «ця нещасна унія і була головною винуватицею чвар між Польщею і Україною. Чвари ці знаменувалися не одним ополченням козацтва, а й війною духовною» [2].

Весь визвольний рух українського народу, на думку Максимовича, відбувався під знаком боротьби проти унії, що означало боротьбу за національно-релігійні свободи і за об'єднання з Росією. Соціально-класові мотиви в цьому рухові у Максимовича, як і в інших істориків України, аж до 60-х років минулого століття випадали з поля зору. Вони випали з уваги Максимовича головним чином тому, що вістря його історичних праць було спрямоване на викриття експансіоністських концепцій польсько-шляхетських істориків та загарбницьких політичних прагнень щодо України польського дворянства і значного кола молодої польської буржуазії, тієї частини, що виростала із шляхетського стану на Правобережжі.

Винуватцями унії і того тяжкого стану українського народу, що склався після неї, Максимович вважав короля Сігізмунда III і єзуїтів, надійних псів папської католицької реакції, що виступала не лише проти православ'я, а й проти реформаторського руху в Польщі. Єзуїти влили дух непримиренності

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 268.
[2] Там же, стор. 266.

не тільки в середовище польське, а й у ту частину українського шляхетства, яку вони встигли впіймати у свої хитро сплетені тенета. Цією облудною сіткою Максимович і вважав ненависну народам унію.

До речі, подібні погляди на характер унії та польсько-українських відносин кінця XVI і першої половини XVII ст. були властиві всій тогочасній інтелігенції, зокрема представникам нашої вітчизняної літератури — Пушкіну, Рилєєву, Гоголю, Шевченку та ін. Патріотичні національно-визвольні мотиви в поглядах на минуле України в літературі і історіографії тоді переважали над мотивами соціально-класовими.

У зв'язку з оцінкою польсько-литовських уній другої половини XVI ст. Максимович подає характеристику визвольного руху українського народу кінця XVI і XVII століть аж до возз'єднання України з Росією. Визвольним рухом Максимович вважав боротьбу всіх класів і станів українського суспільства, починаючи від посполитих, козаків й міщан і кінчаючи українською православною шляхтою, більшість якої не схилилася перед католицизмом та унією в боротьбі проти національного і релігійного гноблення. Отже, цей рух він розглядав як загальнонародний у своїй основі. До нього він відносить також боротьбу проти турецької і татарської агресії. Визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією (1648—1654 рр.) Максимович вважав завершальним етапом цієї боротьби, ідеалом, до якого прагнув український народ після Люблінської і Брестської уній. Така характеристика визвольної війни українського народу, його возз'єднання з російським народом, була, безперечно, прогресивним явищем у нашій історичній літературі першої половини XIX ст.

Погляд на характер визвольного руху, зокрема визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією, Максимович висловив у зв'язку з історією козацтва та з оцінкою історичних діячів цього руху, кращих його представників— Наливайка, Павлюка, Острянина, Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо Богдана Хмельницького. В уявленні Максимовича це був загальнонародний рух проти польсько-католицького та уніатського гноблення українського народу. Соціальним класовим мотивам цього руху надавалось підрядне місце. На погляд Максимовича, в тих випадках, коли народ виступав проти руського (українського і білоруського) панства, він спрямовував свій удар проти зрадників вітчизни, таких, як Вишневецькі, Кисілі, Четвертинські, Ходкевичі, Радзивили, та інших «ляхів від племені і коліна руського».

Проте було б помилково думати, що Максимович взагалі не бачив і не розрізняв класів і станів в українському суспільстві. Він у суперечці з Грабовським показав, як значне коло представників української шляхти брало участь у визвольній війні, зокрема Іван Виговський, Павло Тетеря, Дем'ян Много-

грішний, Антон Жданович, Іван Золотаренко та ін. Разом з тим серед привілейованого стану він бачив і таких, що зрадили національні традиції та взагалі інтереси українського народу. Такими були, наприклад, Адам Кисіль, про якого говорили, що в нього «руські кістки польським м'ясом обросли», князь Ярема Вишневецький, що «був відступником від свого роду-племені, був руського покоління лях», як говорить Львівський літопис. Вишневецький не тільки був на стороні поляків, але, втративши свою величезну Вишневеччину під час повстання Хмельницького, став відщепенцем, «лютішим всякого іншого проти того, від чого він відложився» [1].

Максимович підкреслює і той факт, що на боці ворожої Польщі було багато старшин реєстрового козацтва, які за своє старшинство були зобов'язані Польщі. Під час полеміки з Грабовським і Кулішем Максимович промовчав про зраду Виговського і Тетері, зробивши це навмисне, щоб не давати зайвого аргументу на користь польсько-шляхетській націоналістичній історіографії, яка доводила, що у визвольній війні проти Польщі виступала тільки «бунтівлива і руїнницька сила черні»; всі ж освічені верстви нібито були на боці Польщі, розуміючи її законне право на панування над Україною. Для Максимовича була ясною зрадницька політика декого з кола старшин, зокрема таких, як Іван Виговський, що «лукаво зрадив Росію», Юрій Хмельницький (названий Максимовичем «игралищем судьбы»), який так «малодушно зламав свою присягу», і особливо Мазепа, що так «по-запроданському зрадив і великому цареві і своєму народові» [2]. Погляди на зрадницьку політику Мазепи Максимович виразив такими словами народної пісні:

Мазепа-гетьмане, ізрадливий пане.
Злеє починаєш, з шведом накладаєш...
І на царя восточного руку підіймаєш...

В окремих своїх працях Максимович спробував показати зростання магнатського землеволодіння і кріпосницької залежності сільського і міського населення. Це він зробив у своїх статтях історико-топографічного характеру «Подорожні замітки про Полтаву» і «Спогади про Золотоношу» [3].

Використавши матеріали, підготовлені до «Пам'ятників Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів» (т. I, складачем якого був Максимович), вчений показав велетенські розміри володінь князів Вишневецьких, маєтки їх на так званій Вишневеччині — на лівому березі Дніпра і частково на Правобережжі (окремі села і містечка). «На цьому просторі України, який звався Вишневеччиною, — писав Максимович,—за князем Ієремією числилось 56 міст і сіл, і в них — 39 857 господарів

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 271.
[2] Там же, стор. 342—343.
[3] М. Максимович, Собр. соч., т. II, стор. 359—372.

або підданих, рахунок яким вівся в той час не по числу душ, а подимно і подвірно, по числу хат і дворів» [1].

Максимович указав на велетенські джерела збагачення Ієремії Вишневецького, який, крім панщини, був забезпечений щорічним прибутком близько 170 000 крб. сріблом, що тоді означало далеко більше в порівнянні з розрахунками середини XIX ст. [2].

У своїй статті «Спогади про Золотоношу» Максимович опублікував перелік міст і сіл, якими володів Вишневецький, в тому порядку і з тим числом господарств, як це записано в оригінальному інвентарі маєтності Ієремії Вишневецького [3].

Отже, одною з причин боротьби українського народу проти шляхетської Польщі і взагалі проти феодального панства Максимович вважав також і соціальний, панщинно-кріпосницький гніт.

В дослідженнях про історію визвольного руху на Україні в XVI і першій половині XVII ст. Максимович перший в українській історіографії поставив його в нерозривний зв'язок з прагненням українського народу до возз'єднання України з Росією [4]. Так, наприклад, в історії українського козацтва він поставив на одне з центральних місць питання про його зв'язки з козацтвом донським і взагалі з Російською державою. Такі явища, як спільні походи запорозьких козаків з козаками донськими і військами Російської держави проти Кримського ханства і турків, переселення українського народу в межі Російської держави Максимович розглядав як вияв споконвічного прагнення українського народу до союзу і дружніх відносин з російським народом, як вияв свідомості того, що обидва народи походять від єдиного «роду руського».

Максимович ставить козацтво як повсякчасного воєнного спільника Росії на чільне і першорядне місце. Спогади про взаємні дії і доброзичливі відношення запорожців з донцями продовжували існувати в народній пам'яті навіть у першій половині XIX ст. Вони знайшли своє відображення в українських народних піснях, опублікованих Максимовичем у збірниках 1834 і 1849 рр. Можливо, що усна народна творчість послужила Максимовичу стимулом для глибшого дослідження цього питання на основі письмових джерел.

У своїх «Історичних листах про козаків придніпровських» Максимович навів ряд фактів, здобутих ним з джерел і вперше

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., стор. 336. До речі, ці цифри наводили майже всі радянські історики, що займалися питанням визвольної війни 1648—1654 рр. і всі вони уникали посилання на Максимовича, який перший ввів ці дані у вжиток історичної літератури.

[2] Там же.

[3] Там же, стор. 369—370.

[4] Ми тут іноді вживаємо термін «приєднання» як такий, що відповідав термінології тогочасної історіографії і продовжував вживатися до недавна.

введених у вжиток історичної літератури, про те, як триста канівських козаків на чолі з отаманом Млинським і Михайлом Єськовичем пристали на Дніпрі до дяка Ржевського і з його великоруськими козаками у 1556 р. під Очаковим били татар і турків[1]. У тому ж році Михайло Єськович прибув у Москву до царя Івана IV як посланець від Дмитра Вишневецького з просьбою прийняти його разом з українськими козаками на російську службу, щоб «від Литви від'їхати». Брат Дмитра Вишневецького — Михайло Вишневецький, відомий в усній народній творчості під іменем Байди, з загоном дніпровських українських козаків брав участь у переможному поході російського війська проти Астраханського ханства в час його підкорення.

Максимович перший з представників української історіографії XIX ст. звернув увагу на численні факти переселення українського народу на землі Російської держави в XVI і на початку XVII ст., після Люблінської і Брестської уній. Він розглядав цей рух на схід— у межі братньої Росії, як порятунок від тяжкого польсько-шляхетського гноблення. Так, наприклад, він писав, що черкаси (як відомо, так називали в Росії українців) у 1582 р. з'явилися в межах Путивля. В 1611 р. перейшло 10 000 українських козаків на Донець. Особливо в десятиріччя, що минуло «від Остряниці до гетьманства Хмельницького (1638—1648), в яке безпосередньо і надмірно розпоряджалися і верховодили поляки над українським козацтвом, тоді — скільки тисяч придніпровського народу переселилося в слободську сторону»[2].

Максимович вказує далі на той факт, що масове переселення українців на територію Російської держави ще інтенсивніше проходило в часи визвольної війни 1648—1654 рр., зокрема в 1651 р., коли в силу Білоцерківського договору знову польське панство стало повертатися на Україну. І тут доречно буде зауважити, що всі ці дані тепер наводять у своїх працях про визвольну війну українські радянські історики без покликів на твори Максимовича, у яких вперше в нашій історичній літературі подані ці факти.

Тенденції серед українського народу в питанні прагнення до Росії зростали, як вірно вважає Максимович, в зв'язку з посиленням національно-визвольного руху, як руху визвольного і справедливого проти шляхетської Польщі, та внаслідок релігійно-церковної боротьби православ'я з католицтвом і унією. До речі, рух проти унії розглядався Максимовичем як один з проявів боротьби всього руського (російського, українського та білоруського) народу з католицизмом, як форма і засіб боротьби за національну самобутність трьох народів всієї Русі—Північної, Південної і Західної. Ось чому Максимович іноді порів-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 283—284.
[2] Там же, стор. 255.

нює визвольний рух на Україні з національно-визвольною боротьбою російського народу 1611—1612 рр., в якій він також бачив церковно-релігійні, а по суті національно-визвольні, мотиви як одну з форм національно-визвольної боротьби.

Вияв прагнення українського народу — головним чином, простолюддя: козаків і посполитих, а також більшості старшини, міщан і духовенства — до союзу з російським народом Максимович показує шляхом розкриття ряду важливих сторін історичного життя українського народу. Одною з форм наслідків цього прагнення, як ми вже говорили, було переселення українців на землі Росії. Іншою формою була спільна збройна боротьба українських козаків разом з козаками донськими проти зовнішніх ворогів та служба українців у російському війську, хоч вони офіціально належали до військової і цивільної юрисдикції Польської Речі Посполитої.

Ще одною досить показовою формою вияву прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією в єдиній державі були звернення з цього приводу представників українських міст, козацтва і духовенства до російських братів. Серед таких представників Максимович на чільне місце до Богдана Хмельницького вірно поставив Петра Сагайдачного. Своє ставлення до цієї історичної особи він виявив у працях «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» та «Сказання про Петра Сагайдачного» [1].

На нашу думку, в історичній літературі і до цього часу не дано історично об'єктивної, правдивої оцінки ролі Петра Сагайдачного в історії козацтва. Його діяльність висвітлювалась дещо однобічно, надмірно перебільшувалися зокрема його угодовські тенденції щодо шляхетської Польщі. Тимчасом вірний і об'єктивний підхід до розв'язання даного питання дозволив би історичню правдиво уявити не лише роль цієї визначної історичної постаті, а й скласти вірне уявлення про деякі інші важливі сторони історичного життя того часу, які часто випадали з поля зору істориків. Маються на увазі деякі часткові питання взаємовідносин козацтва з польською державою наприкінці XVI і в першій чверті XVII ст.

На період від середини XVI ст., від Люблінської унії до 1648 р., починаючи від автора «Історії Русів» і до наших днів, історики України дивляться так само, як на визвольну війну 1648—1654 рр., як на суцільне і безперервне ворогування України з Польщею, не враховуючи зовнішньої обстановки, яка складалася щодо Польської держави, а разом з нею і до України, як її складової частини. Адже зовнішні обставини, зокрема оборона від турецької і татарської навали з півдня, загроза Польщі і Литві від північних її ворогів, особливо Швеції, незва-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 336—386.

жаючи на внутрішні суперечності, змушували об'єднувати сили народів, які входили до складу Речі Посполитої, для відсічі агресорам і перебувати в мирних відносинах в межах однієї держави. Таке об'єднання сил, що виявлялося у воєнних і політичних союзах козацьких керівників з польським урядом, на зразок діяльності Сагайдачного, невірно розглядається багатьма істориками як угодовство і зрада українському народові. Концепція в поглядах на угодовську політику Сагайдачного у відношенні до польського уряду Сігізмунда III і його сина Владислава IV веде свій початок від деяких польських істориків XIX ст. Її розвинув далі і навіть привів у певну систему М. Грушевський. Це він зробив у своїх творах, присвячених історії козацтва і його боротьбі з Польщею («Історія України-Русі», т. VII). З деякими видозмінами ці погляди проявляються і в працях радянських істориків.

Деякі історики, починаючи від автора «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, засуджували Сагайдачного за те, що він, «оголивши меч проти єдиновірної Москви», повів українських козаків у 1618 р. на війну проти Росії разом з польським військом під проводом королевича Владислава, який, як відомо, і після обрання Земським Собором 1613 р. Михайла Романова продовжував добиватися престолу Московського царства.

Розглянемо погляди М. Максимовича на дане питання. Вони були оригінальними і новими з точки зору тогочасної історичної науки і історичної думки.

Сагайдачного Максимович ставив високо поміж козацькими гетьманами. Він вважав його другою по значенню особою після Богдана Хмельницького як у справах військових, так і в державних. Відповідно до поглядів Максимовича, Сагайдачний в такій же мірі, як і Б. Хмельницький, відображав прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією. І тільки певні несприятливі історичні умови не дали йому змоги здійснити те, що зробив Хмельницький; тільки тяжка година, як говорив Максимович, що спіткала Україну після страти Наливайка, тобто після придушення визвольного руху 90-х років XVI ст., не дала йому змоги здійснити великий задум возз'єднання [1].

Максимович висловив погляди на роль Сагайдачного в справі українсько-російських відносин цілком протилежні поглядам істориків — його попередників і сучасників. Він переглянув і поставив по-новому це питання, всупереч однобічному висвітленню його Д. Бантиш-Каменським. Характеристика діяльності Сагайдачного, подана в «Історії Малої Росії» Бантиш-Каменського, навіть в порівнянні з «Історією Русів», була невиразною і в своїй суті невірною. Вона зводилась до суміші

---

[1] Максимович скрізь вживає термін «приєднання» України до Росії. Цим терміном він визначав добровільність цього акту.

визначних і негативних рис, особистих і громадських якостей в оцінці Сагайдачного як історичної особи.

Так, в «Історії Малої Росії» читаємо: «История, передавая знаменитые подвиги героев, не может скрывать деяний, помрачивших их славу. Конашевич обнажил в 1618-м году меч свой против соотечественников: обратил в пепел Елец, Ливны и другие пограничные города Российские; вспомоществовал, с двадцатью тысячами козаков, польскому королевичу Владиславу в Московской осаде опустошил окрестности сего города, Коломну, Переяславль-Залесский, Калугу. Он действовал таким образом для личной выгоды, желая удержать за собой гетманство, приобрел доверие правительства польского, и справедливую укоризну от потомства» [1].

Критикуючи такий погляд Бантиш-Каменського, Максимович назвав його «особистою думкою історика». Він вважає, що подібні обвинувачення козацьких діячів можуть починатися лише з 8 січня 1654 р., з часу возз'єднання України з Росією, коли остання стала батьківщиною для українського народу. Історик мав право кидати такі докори лише таким, як Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Мазепа та інші, тобто тим, хто справді був зрадником вітчизни [2]. Коли ж Сагайдачний ходив на Москву, говорить Максимович, був інший час. Тоді Україна становила частку Польської держави. Вона, незважаючи на родову спорідненість і єдність віри, була відчужена від Москви, розрізнена з нею ще в часи удільної відособленості і татарської неволі над Руссю. Боротьба Західної, або Литовської, Русі, тобто України і Білорусії, з Східною, або Московською, Руссю була вже докінченням удільної боротьби і «похід Сагайдачного був останнім її відгуком» [3].

Такою є оцінка Максимовичем факту походу Сагайдачного з козаками на Москву в 1618 р. Він відкинув погляди Бантиш-Каменського, за якими Сагайдачний нібито діяв своєкорисливо, боячись позбутися гетьманства. Максимович вірно поставив діяльність Сагайдачного в нерозривний зв'язок з історичними обставинами, в яких перебувало козацтво на початку XVII ст., будучи підлеглим військом польського короля.

Слід підкреслити, що в даному питанні погляди Максимовича на діяльність Сагайдачного як історичної особи в своїй основі вірні. Але не всі аргументи, якими він виправдовував дії Сагайдачного у 1618 р., можуть бути прийняті сучасною наукою.

---

[1] Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, стор. 184. Бантиш-Каменський користувався тенденційним джерелом — мемуарами ворожого до Росії сучасника, одного з польських комісарів, Якова Собеського. Див. М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 371—372.

[2] М. Максимович, Собр. соч., том. I, стор. 342.

[3] Там же, стор. 343.

По-перше, ми не можемо визнати вірним те, що похід на Москву був відгомоном міжфеодальних усобиць на Русі. Цей похід здійснювався в плані загарбницького походу Польщі, як суверенної держави, на Росію. Інша справа, що Україна була тоді складовою частиною Польщі, а козаки на чолі з гетьманом — її підлеглими.

В силу цих обставин козаки змушені були виконувати військові обов'язки, які вони несли, причому вони воювали не тільки з Росією, а й з Туреччиною, Кримом, німецькими феодальними князівствами, Швецією та іншими державами, з якими ворогувала і воювала Польща. Козаки закономірно і історично виправдано брали участь у цих війнах разом з польським військом. Титул—«Військо його королівської Милости Запорозьке», що його носили козаки і їх гетьман, не був формальністю. Він означав юридичну і фактичну належність України та козацтва до польської корони. Разом з тим він накладав певні державні, вже не кажучи про феодальноприватні, повинності на все населення і особливо військові — на козацтво.

Максимович дотримувався властивих для тогочасної історіографії помилкових поглядів, за якими ставлення польського короля Владислава IV до козаків було нібито настільки доброзичливим, що він іноді сам підбурював козаків на відновлення Сагайдачним православ'я і навіть штовхав пізніше Б. Хмельницького до повстання проти Польщі[1].

Безперечно, політика Владислава IV була спрямована на поліпшення взаємовідносин з козацтвом, на деякі поступки останньому, скажімо, на такі, як пом'якшення релігійних взаємовідносин між католицтвом та унією, з одного боку, і православ'ям, з другого; деяке обмеження діяльності єзуїтів на Україні і Білорусії, що сприяло зближенню козацтва, очолюваного Сагайдачним, з польським урядом. Іноді така політика уряду проводилась всупереч магнатсько-шляхетській анархії, яка в той час була у повному розпалі.

Максимович розрізняв історичні періоди, у яких діяли Сагайдачний і Б. Хмельницький. Цю відмінність він підкреслював не раз. І все ж він вважав, що мета обох гетьманів була однаковою — визволити Україну з польської неволі і возз'єднати її з Росією. Однак час накладав свій відбиток на діяльність кожного з цих гетьманів і сили, на які вони спиралися. Козацькі повстання 90-х років XVI ст., особливо поразка повстання під проводом Наливайка і загибель останнього, показали, як пише Максимович, що в ту пору для України ще передчасною була збройна війна з Польщею. Тоді була ще надія на те, що заслугами козаків перед польською короною можна полегшити злощасну долю українського народу. Цю надію живили різні ко-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 346.

ролівські привілеї і сеймові конституції, які складалися і писалися звичайно тоді, коли польській короні була потреба в козацтві, але рідко виконувалися. «Можна сказати, — писав Максимович, — що Сагайдачний був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити тоді підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків, — як це потім довелося зробити Богдану Хмельницькому, коли згинула вже вся надія і все терпіння довготерпеливого народу» [1].

Максимович не раз підкреслював у своїх дослідженнях, що український народ, в тому числі, звичайно, і козаки, будучи одного роду і племені, єдиного віровизнання з народом російським, здавна прагнули до того, щоб перейти від польської держави в підданство до єдиноплемінної і єдиновірної держави Російської. З цього приводу він висловив оригінальну думку (якої на жаль не розвинув і не обгрунтував) про те, що Сагайдачний взяв участь у поході на Москву разом з польським військом на чолі з Владиславом IV з тією метою, щоб у ході війни возз'єднати Південну і Західну Русь (Україну і Білорусію) з Північно-Східною Руссю під зверхністю Москви. Сагайдачний покладався на військові сили козацтва, які мали допомогти йому в цьому.

На думку Максимовича, Сагайдачний зрозумів, що саме тепер, після закінчення так званої «смути» в Московській Русі, «настала пора возз'єднання». Після повернення з-під Москви він «негайно на початку 1620 року звернувся до Московського царя з своїм посольством[2] і грамотою, пропонуючи свої послуги; і московський цар відповів гетьману дарами і похвальною грамотою» [3].

Всі попередні зв'язки і взаємовідносини українських земель з Росією, як, наприклад, перехід на службу до московських великих князів удільних державців Глинських, окремі воєнні сутички, такі, зокрема, як війна князя Острозького з Іваном III і ін., Максимович вірно вважав приватнодержавними, удільними відносинами. Він справедливо вважав, що лише з часів Сагайдачного та з часів царювання Романових, тобто з початку XVII ст., питання про возз'єднання стало всенародним прагненням, яке в силу закономірних історичних обставин, а не з будь-якої випадковості, успішно завершилось у 1654 р.

Нарешті, слід сказати, що Максимович розглядав Сагайдачного як виразника інтересів усього козацтва і більшості народу в найголовніших сферах їх політичного і воєнного життя. Велике місце в його оцінці історичних подій початку XVII ст. і ролі в них Сагайдачного зайняло питання про боротьбу з Ту-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 364.
[2] М. Максимович має на увазі посольство Одинця.
[3] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 344.

реччиною і Кримом. Багатовіковою героїчною епопеєю в історії українського народу і його військової опори — козацтва була боротьба з турецько-татарською агресією, що виявлялася у безперервних військових, особливо морських, походах козаків на татарські і турецькі укріплення, гавані та військові гарнізони. Звільнення полонених з тяжкої неволі стало священною справою цих визвольних походів. Сагайдачний непохитно стояв на чолі цього визвольного руху проти Туреччини і Кримського ханства. Максимович вірно оцінив роль Сагайдачного у цих війнах, назвавши його «грозою для татар і турків, яких він громив безперервно на морі і на сухопутті» [1].

Розглядаючи довгий ряд козацьких перемог над турками, Максимович перший вказав на значення переможних битв козаків, здійснених під проводом Сагайдачного під Варною, взяття останньої козаками у 1605 р., зруйнування Кафи в 1606 р., де Сагайдачний розгромив 14 тисяч [2] татар і турків, потопив і спалив їхні галери, або каторги, звільнив кілька тисяч невільників і нагнав неймовірного жаху на турецького султана, перед яким тремтіла Польща і вся Західна Європа. Незважаючи на заборону польського уряду, козаки з власної волі ходили на Крим. Так, п'ять тисяч козаків у 1619 р. розбили сильне татарське військо під Перекопом і звільнили безліч полонених, захоплених татарами на Русі.

Боротьбу козацтва з Кримським ханством і Туреччиною Максимович вірно ставить у зв'язок з політикою козацьких керівників щодо російського уряду. Походи на Крим і Туреччину розглядалися народом у ті часи як кровна справа всього руського, або як тоді називали — християнського, світу в боротьбі з бусурманами. Отже, це була боротьба всенародна і справедлива. Сагайдачний сподівався при цьому на підтримку з боку Росії. Не випадково, що зразу після повернення козаків з даного походу в лютому 1620 р. Сагайдачний відрядив свого посланця Петра Одинця до російського уряду з повідомленням про козацьку перемогу над татарами під Перекопом і заявою про те, що козаки завжди були і залишаться готовими служити Російській державі.

Козацького посланця приймав боярин і намісник Коломенський, поважна і визначна особа, сподвижник Кузьми Мініна — князь Дмитро Михайлович Пожарський. Він від імені царя щедро обдарував гетьмана та знатних козацьких керівників і вручив царську грамоту, в якій висловлювалась похвала та подяка Сагайдачному і його козакам [3].

У часи козацьких спустошень Криму і турецьких володінь

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 336.

[2] Там же, стор. 559—560. М. Грушевський вважає, що ця подія відбулась не в 1606, а в 1616 р. (Див. Історія України-Русі, т. VII, стор. 355).

[3] Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, 1822, стор. 215—216

на узбережжі Чорного та Азовського морів турецький уряд не раз звертався не лише до Польщі, підданими якої вважалися козаки, а й до російського уряду, вимагаючи приборкати непокірне козацтво і недопускати його нападів на турецько-кримські володіння. Очевидно, Крим і Туреччина вважали козаків в якійсь мірі залежними не лише від польського, а й від російського уряду. Справді, моральна залежність козацтва від Росії була безсумнівною. Слово Москви щодо боротьби з турками для козаків часто важило більше, ніж пряма державна підлеглість короні польській. Боротьба православних з мусульманством і католицтвом була якраз тим покривалом, під яким приховувалась боротьба всіх трьох частин Русі (України, Росії і Білорусії) за свою народність, за дальше своє національне існування.

Прагнення України до тісних зв'язків з Росією на початку XVII ст. включно аж до возз'єднання можна дослідити на історичних прикладах взаємних дій у цьому напрямкові козацьких верхів з церковними; на факті відновлення православної ієрархії на Україні в 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном, який повертався з Москви після наставлення там Московським патріархом Філарета Романова [1]. Цікавим є факт, на який звернув увагу Максимович,— як насмілився Феофан, будучи патріархом єрусалимським, втрутитися в прерогативи патріарха Костянтинопольського, якому була підвідомча церква на Україні і Білорусії. На це питання ми не знаходимо задовільної відповіді в історичній літературі. Максимович пояснює це плачевними просьбами Сагайдачного і козаків, які зустрічали Феофана в Путивлі і супроводжували його до Києва, де він перебував близько року. У 1621 р. Сагайдачний з великим загоном козаків супроводжував Феофана по Україні — з Києва до Трахтемирова, звідти до Білої Церкви на Київщині, до Животина на Поділлі. Патріарх скрізь насаджував православних єпіскопів з найбільш активних антиуніатів і прихильників Москви. З Животина патріарха супроводжували козаки до кордонів турецьких володінь, до Ясів (Молдавія).

На питання про мотиви, якими керувався у своїх діях Феофан, втручаючись у справи Костянтинопольського владики, і зараз достовірно відповісти важко. Можна лише припустити, що факт наставлення патріархом Московським представника династії Романових в Росії мав безпосереднє відношення до відновлення православної ієрархії на Україні. Це означало фактичне розторгнення унії з католицькою церквою. І патріарх Феофан, безумовно, повинен був заручитися підтримкою не лише козаків на чолі з Сагайдачним, міщан і православного

---

[1] Летопись монастыря Густынского, Чтения в имп. обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1848, № 8, стор. 14—15.

духовенства України, а й російської патріархії та уряду, який по суті очолював замість хворобливого Михайла Романова його батько — новопоставлений Московський патріарх Філарет.

Більшість представників російської і української історіографії XIX ст., в тому числі значною мірою Максимович, не розуміли суті цієї церковно-релігійної боротьби. Вони розглядали її як самостійний, відірваний від соціальної боротьби факт. Проте це добре розуміли сучасники в особі Сагайдачного, Київського митрополита Іова Борецького, поставленого Феофаном, і всі інші військові, громадські та церковні діячі того часу. Було ясно, що об'єднання церков — митрополії Київської з патріархією Московською можливе лише за умов територіального возз'єднання України з Росією.

Саме тому через якийсь час за гетьманським посланцем до Москви було відправлено у 1622 р. посольство від митрополита Київського — Іова Борецького в особі єпископа Луцького і Острозького, одного з найбільших радників Борецького, прихильника Росії Ісакія Борискевича [1]. Це посольство від імені духовного стану України самим фактом появи у Москві підтверджувало об'єднавчі прагнення українського народу і поставило питання про возз'єднання західної руської церкви з московською, що по суті означало виявлення волі українського і білоруського православного духовенства щодо возз'єднання України і Білорусії з Російською державою.

В 1620 р., коли Сагайдачний зв'язувався через Одинця з московським урядом, польське військо зазнало сильної поразки під час бою на Цецорських полях, в якому брала участь лише частина козаків без Сагайдачного. Успіхи турків у війні з Польщею поставили під смертельну загрозу Річ-Посполиту, а разом з нею і Україну та Литву. Польща готувалася до нових боїв і зацікавлена була в козаках, як і останні були заінтересовані в розгромі Туреччини. В 1621 р. почалась відома Хотинська кампанія. У ній Польща разом з найманими військами виставила понад 60 тисяч воїнів. Окремо виступило в бій під командуванням Сагайдачного і 40 тисяч козаків.

Ніколи Україна раніше не давала такого численного козацького добре озброєного і вимуштруваного війська, як у молдавській кампанії під керівництвом Сагайдачного під Хотином. Польсько-козацьким військам протистояла армія турків, що налічувала 300 тисяч вояків, і Кримської Орди — 100 тисяч, тобто в чотири рази більше, ніж польсько-українських озброєних сил. Однак турецько-татарська армія протягом п'ятитижневої битви, що почалася 2 вересня 1621 р., була розбита вщент. Справу героїчної перемоги вирішили козацькі полки на чолі з Сагайдачним, який і сам дістав у бою смертельну рану, від

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор 387—389.

якої помер 10 квітня 1622 р.[1]. Хотинська війна закінчилась мирним договором 8 жовтня 1621 р., підписаним Туреччиною внаслідок її капітуляції на умовах, вигідних для Польщі. Ці історичні події в яскравих фарбах подав Максимович у своїй праці «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного».

Важливим питанням з історії України XVII ст., яке знайшло своє відображення у творчості М. Максимовича, було питання про визвольну війну 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Його Максимович торкнувся у ряді своїх праць, а головне в зв'язку з оцінкою ролі і історичного значення діяльності Богдана Хмельницького. До кола праць Максимовича з даного періоду історії України належать такі розвідки, як «Листи про Богдана Хмельницького». Їх написано і вміщено в різних виданнях та в різний час між 1859 і 1860 рр., всього 18. Майже всі ці листи являють собою серйозні з наукової точки зору статті.

П'ять перших листів були звернені до М. П. Погодіна; чотири з них вміщено в 1—4 номерах «Украинца» за 1859 р., що його видавав Максимович у Києві, п'ятий — у четвертій книзі «Русской беседы» за 1859 р. Тринадцять інших листів написані на адресу Костомарова. Одинадцять з них вміщено в «Основі» за 1860 р. (кн. 5 і 6) і два — 6-й і 7-й листи — в «Санкт-Петербургских Ведомостях» за 1860 р. Близькою до листів є й стаття Максимовича «Спогади про Богдана Хмельницького»[2], присвячена двохсотріччю з дня смерті Б. Хмельницького. Ці дослідження і замітки написані в зв'язку з виходом у світ монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький», яка вперше була надрукована в «Отечественных записках» у 1857 р.

Як уже говорилося, визвольну війну українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1654 рр. Максимович розглядав як справедливу, загальнонародну війну, що виникла і розгорталась саме в той період, коли нестерпним став гніт і панування Польщі над українським народом. В перелічених вище статтях Максимович дав високу і в своїй основі вірну оцінку діяльності Богдана Хмельницького. Він чітко висловив свої прогресивні погляди на акт возз'єднання України з Росією. Особливу увагу приділив Максимович цим питанням у листах до Костомарова, як зауваженнях на його монографію.

Не відкидаючи позитивного факту появи в світ монографії Костомарова, слід визнати, що з точки зору наукового дослідження вона і в ту пору не стояла на належному рівні. І тут знову треба віддати належне Максимовичу, який перший з критиків і дослідників України помітив багато недоречностей у праці Костомарова. Своїми критичними замітками Макси-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 376.
[2] «Русская беседа», 1857, кн. I.

мович вніс в історичну науку ряд нових наукових уявлень про визвольну війну і возз'єднання України з Росією.

В історіографії цього питання тоді йшла мова, головним чином, про оцінку Б. Хмельницького як історичної особи та його ролі у війні проти Польщі і возз'єднання з Росією. М. Костомаров у своїй монографії, яка за його власним визначенням написана «не для вченого кола спеціалістів, а для публіки», подав суперечливу характеристику Б. Хмельницького як полководця і державного діяча, наділив його у великій мірі негативними рисами. Костомаров розглядав Хмельницького як особу двоєдушну — як «щирого» українця, самобутнього і своєрідного і, з другого боку, як спадкоємця єзуїтського дводушшя та прихованості. У єзуїтів, що нібито виховали його, він здобув тільки ту скритність, як пише Костомаров, з якою він умів приховувати до певного часу задумане, зовні усміхаючись і подаючи вигляд веселості та приязні в той час, коли в душі кипіла ненависть. Двоєдушшя Б. Хмельницького полягало нібито в тому, що він йшов у двох протилежних напрямках (Костомаров розумів тут прихильність до Польщі і загравання з народними масами, які прагнули до возз'єднання з Росією.—*М. М.*), потурав двом партіям разом (польському і російському напрямкам.—*М. М.*), творив дві справи разом і одночасно з цим робив третю, ні для кого невідому. Іноді Костомаров кидав пляму на Хмельницького за те, що він часом нібито йшов проти своїх співвітчизників. Дотримуючись даної концепції щодо загальної характеристики Богдана Хмельницького як особи, він у своїй монографії і показав переважно на тлі цієї характеристики найголовніші події визвольної війни.

Монографія Костомарова має безліч фактичних помилок і вигадок, запозичених в «Історії Русів» або надуманих самим автором. Це дало Максимовичу всі підстави сказати про працю Костомарова таке: «Богдан Хмельницький» (монографія Костомарова. — *М. М.*) гарний, як широкий дніпровський луг, в ту пору, коли він красується довгими рядами свіжих травяних покосів, після вдалої косовиці і своєчасної гребовиці. Але за правильною і веселою роботою косарів і гребців настає поспішна і тяжка праця тягальщиків і кидальщиків, щоб приготоване, запашне сіно було складене щільно у стрункі скирди»[1]. Цим Максимович підкреслив слабку науковість і недосконалість монографії Костомарова; він висловив думку, що слід написати нову історію про діяльність Богдана Хмельницького, яка однаковою мірою задовольняла б і широку читацьку публіку і спеціалістів.

При цьому Максимович висловив свої загальні погляди на історію як науку, протилежні поглядам Костомарова. Він дотримується вірної думки, яку в свій час висловлював Пушкін,

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 399—400.

що в якому вигляді не була б викладена історія епохи: у вигляді романтичного оповідання чи систематичної історії, чи то для публіки, чи то для кола вчених, або для кола учнів великих і більших, — скрізь однаково вимагається жива історична правда; а для її досягнення необхідна точність і достовірність історичного факту, тому що це є основа, без якої не може бути твердим ніяке творіння історика. Далі Максимович говорить: «Ми хочемо і вимагаємо від історії, щоб у ній давноминуле постало оживленим перед нашими очима; а для цього необхідно, щоб кожна історична подія і особа були пізнані і подані вірно, в їх достовірному вигляді і на своєму місці, як було воно насправді» [1]. Шуканню історичної достовірності та історичної правдивості підкорені всі праці Максимовича, в тому числі й ті, що присвячені діяльності Богдана Хмельницького.

В колі досліджень про визвольну війну Максимович виявив своє ставлення до історичного джерела. Він перший в українській історіографії піддав серйозній, сміливій науковій критиці головні, відомі йому українські і польські джерела про визвольну війну. На підставі критики літописів Самовидця, Грабянки, Величка, польських істориків, зокрема Коховського, істориків XVIII і початку XIX ст., які унаслідували помилки, характерні для перелічених історичних джерел, Максимович добивався точності у визначенні того чи іншого історичного явища і факту. У зв'язку з цим його оцінка діяльності Б. Хмельницького і акту возз'єднання України з Росією виявилась близькою до сучасної.

На погляд Максимовича, Богдан Хмельницький за своїм національним характером, якостями полководця і державного діяча не був вихованцем єзуїтської школи [2], як це вважав Костомаров, а був і лишився вірним сином свого народу. Школою його виховання була історична обстановка, в якій він жив і діяв, зокрема Запорозька Січ, якій Максимович надавав великого прогресивного значення в історичному житті українського народу. Саме в Січі загартувався дух і характер Хмельницького, а не в єзуїтських колегіумах, незалежно від того, чи навчався він на їх лавах, чи ні та хто був формально його шкільними вчителями. Великою школою козацького життя була тоді Запорозька Січ, з якої, як пише Максимович, виходили і такі міцнодушні, переможні мужі, як Сагайдачний, і такі бідові голови, як Павлюк, що вже раз стояв біля варшавської плахи разом з Сулимою, був тоді відпущений, але не вгамувався, — знову пішов на вогонь і загинув у муках на тій же площі Варшави [3]. До кола таких же людей, як Павлюк, Максимович зачисляє і Б. Хмельницького, який «довго був із славою у тій же запорозькій школі, продовжував близько 18 років військову і депутатську службу

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 400.

[2] Не з точки зору формального факту навчання, а по духові і напрямку виховання.

[3] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 437.

в реєстровому козацтві між поляками і українцями, витворив із себе діяча і сподвижника народного»[1].

Віками народжуються такі люди, як в українського народу Богдан. Такою високою є думка Максимовича про Б. Хмельницького як історичну особу. Не отці єзуїти, а суворий, довгий досвід життя між різними вогнями небезпеки навчив його мистецтву воїна-політика, завдяки чому він, ставши гетьманом, розіграв свою велику роль на театрі польсько-українських відносин і привів Україну до возз'єднання з братньою Росією.

Максимович перший з істориків України розглядав Хмельницького, на противагу Костомарову і пізнішим представникам буржуазної історіографії, як послідовного борця за возз'єднання України з Росією. Найбільш чітко він визначив своє ставлення до даного питання у розвідці «Спогади про Богдана Хмельницького». Максимович був першим серед тих, хто розвіяв легенду про те, що нібито Хмельницький воював з Польщею спочатку за власні кривди. У Максимовича повстання, підняте Хмельницьким, показане як таке, що з самого початку було втіленням великого громадського задуму. Цей задум майбутній гетьман творив ще в 1647 р., що і викликало опалу у відношенні до нього з боку Потоцького внаслідок доносу полкового осавула Романа Пешти молодому Конецпольському. Вже в цьому задумі була думка про зносини з Росією, яку Б. Хмельницький виразив пізніше у своєму листуванні з Москвою, зокрема в червні 1648 р., після перемоги під Жовтими Водами і Корсунем[2]. З дальшими перемогами над Польщею ідея возз'єднання дедалі розвивалася і зміцнювалася в плані політичної діяльності гетьмана; ніякі спокуси з боку Польщі не могли зламати прагнення Хмельницького до поставленої мети.

У «Спогадах про Богдана Хмельницького» Максимович образно розкрив його політику в показові Переяславських переговорів у лютому 1649 р., в дні великого торжества перемоги. «Тоді повновласному улюбленцю українського народу,— пише Максимович,— були не в думці ні булава, усипана «бірюзою, ні королівський червоний прапор з білим орлом». Автор має тут на увазі подарунки, піднесені Хмельницькому королівською депутацією в Переяславі на чолі з Адамом Кисілем. «У нього (у Б. Хмельницького.—*М. М.*) була на думці тоді інша початаним справа,— продовжує Максимович,— звільнити український народ з польської неволі і привести його під державу Російську»[3].

Україна, що лежала по обидва боки Дніпра, як відзначав Максимович, піддалася Москві, до якої вже давно тяжіли козаки єдністю віри і свого руського роду, і давньою єдністю дер-

---

1 М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 442.
2 Там же.
3 Там же, стор. 477.

жавною [1]. Він розкриває далі фактичну сторону історії возз'єднання України з Росією, від рішення Земського Собору в Москві 1 жовтня 1653 р. і кінчаючи актом, що звершився на Переяславській раді 8 січня 1654 р. [2].

У цій частині своїх праць, як дослідник і популяризатор історичної науки та історичних знань, Максимович більше будь-кого з істориків України XIX ст. в часи монархічної реакції, що всіма засобами розпалювала ворожнечу між народами, був пристрасним пропагандистом дружби між російським і українським народами.

В міру доступних для тогочасної науки джерел, він завжди домагався того, щоб досягнути істинності і достовірності історичного факту, без чого історична наука не могла рухатися вперед. Незважаючи на деяку слабкість і нерозвиненість в науковому відношенні концепції про походження і історію українського козацтва, визвольну війну і возз'єднання України з Росією, М. Максимович своїми критичними дослідженнями вніс значний вклад в українську історіографію XIX ст. Значне коло питань, поставлених і розв'язаних ним, лишаються цінними до наших днів.

М. Максимович — історик Коліївщини

М. О. Максимович може вважатися першим істориком Коліївщини. З цього питання йому належать праці: «Сказання про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків» і «Мліївський староста Данило Кушнір» [3].

Перша з них — «Сказання про Коліївщину» була написана в 1839 р., в той час, коли синтезовані праці з цього питання ще не виходили з друку і жоден представник нашої історіографії ще не досліджував Коліївщину. Максимович готував її для першого числа свого альманаха «Киевлянин» (1839). Але цензурні умови часів миколаївської реакції перешкодили тоді опублікуванню цієї праці. Її було надіслано місцевим цензурним комітетом у Петербург з особистою думкою цензора [4].

«Сказання про Коліївщину» було надруковане лише після смерті Максимовича в 1875 р. Бартенєвим [5], коли дещо пом'якшилися цензурні перешкоди. «Вісті про гайдамаків» Максимович надрукував у журналі «Москвитянин» в 1845 р. [6], як критичний розгляд праці монархіста Г. Скальковського «Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII ст.», видану в Одесі в тому ж 1845 р.

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор 627.
[2] Там же, стор. 477—481
[3] Там же.
[4] «Киевская старина», 1904, IX, стор. 362.
[5] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 623—653.
[6] «Москвитянин», 1845, ч. III, стор. 44—68, М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 572—594.

Стаття «Мліївський староста Данило Кушнір» написана пізніше, в 1865 р. В ній Максимович подав один з історичних епізодів польсько-шляхетського гноблення на Правобережжі в 60-х роках XVIII ст., напередодні Коліївщини [1]. Максимович використав свідчення невідомого автора-сучасника і надрукував статтю у збірці «Сказання про стародавніх людей Києвської землі» (Київ, 1865).

Архівні матеріали про Коліївщину були виявлені значно пізніше Київською Археографічною комісією і частково надруковані під редакцією В. Б. Антоновича в 70-х роках минулого століття. В розпорядженні Максимовича в 40-х роках було обмежене коло джерел. Про ці події до того часу знали, головним чином, з народних переказів і спогадів старих людей. На російській і українській мовах до 40-х років, до написання Максимовичем «Сказання» і Шевченком «Гайдамаків», нічого не було написано. Максимович звернув увагу на те, що в журналі «Библиотека для чтения», т. VI, вміщена стаття «Прежняя Новосербия», де мальовниче зображено різні бурхливі вчинки гайдамаків, але про Коліївщину 1768 р. не подано жодних згадок.

На джерела своєї праці Максимович вказує у вступові до «Сказання». На перше місце серед них він ставить народні пісні про Залізняка і Гонту, надруковані в його ж збірці «Українські народні пісні» (ч. I, М., 1834 р.). «Ці правдиві відголоски народного життя,— як їх називає Максимович,— ще й до цього часу згадують про запорожця Залізняка, головного зачинателя повстання, про уманського сотника Гонту і інших сподвижників Залізняка» [2]. Слідом за ними прислужилися Максимовичу місцеві перекази і оповідання старих людей та рукописні матеріали польською мовою [3]. Найбільший інтерес із письмових джерел являли собою записи дітей уманського губернатора Младановича, вбитого Гонтою під час уманської різанини,— Вероніки Кребсової, уродженої Младанович, і піяра Павла Младановича, записи уніата Тучапського, що зберігалися в уманській бібліотеці Василіян, та виписки з книги генеральної візитації Коднянського костьолу біля Житомира за 1768 р. В Кодні, як відомо, відбувалася масова страта гайдамаків. Максимович користувався також польською повістю, написаною Грабовським і виданою у Вільно в 1836 р. під назвою «Koliwszyzna i stepy» [4].

Важливо з'ясувати погляди Максимовича на рушійні сили, причини і характер Коліївщини, наскільки вони були прогресивними в порівнянні з його сучасниками, а разом з тим у чому полягала їх слабкість і наукова недосконалість. Головною діючою силою цього руху Максимович вірно вважав козацтво і се-

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 565—571.
[2] Там же, стор. 625.
[3] Там же, стор. 624.
[4] Там же.

лянство Правобережжя України, яким протистояло польське панство і єврейські орендарі та шинкарі. Щодо визначення характеру цього руху, Максимович лишався вірним своїй концепції. Він і в дослідженні даного питання перебільшував роль церковно-релігійного фактору, і в даному разі, як і в оцінці визвольного руху XVII ст., перебільшував роль релігійних мотивів. До речі сказати, що Максимович сприйняв такий погляд від народної традиції, з народних переказів, що збереглися до його часу на Правобережжі. Він висвітлював події так, як розповідали «старі люди, які знали Залізняка і розповідають про Коліївщину, як близькі самовидці» [1]. Багато народних переказів і оповідань зібрав П. Куліш, концепція якого протилежно відмежовувалась і була далекою від поняття справжньої суті і характеру цих оповідань. Такі народні перекази, як «Про унію і благочестя» [2], «Про Золоту грамоту» [3], «Гайдамаки в Мотронинському монастирі», «Вербовка в гайдамаки і розв'язка уманської трагедії 1768 р.» [4], «Спогади про релігійні смути на Україні» та ін. [5]. Перекази, що є відображенням народного уявлення про сутність Коліївщини, характеризують останню як боротьбу «благочестія» (православ'я) з унією.

Не зачіпаючи питання соціально-економічного життя України, Максимович не зумів по-науковому проаналізувати класовий зміст Коліївщини, а обмежився народним уявленням про неї, тобто так, як лишилися про неї спогади у населення Правобережжя.

Проте погляди Максимовича на характер і значення цього руху були прогресивними, більш передовими порівняно з його сучасниками—реакційними представниками української історіографії XIX ст., наприклад, у порівнянні з поглядами П. Куліша. Максимович виправдовує боротьбу широких народних мас проти гнобителів і оцінює цей рух як прогресивний. Куліш засуджує Коліївщину і ставиться до неї негативно.

Максимович розглядав Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу в єдиній ланці всіх попередніх селянсько-козацьких рухів XVII і початку XVIII століття проти Польщі. На його думку, Коліївщина була останнім відгуком тих повстань, якими раніше Україна ополчилася проти Польщі. Останнім відгуком були також ті муки і смертельні кари, якими польський уряд думав приборкати народ і задушити його непохитну волю.

Праця М. Максимовича «Сказання про Коліївщину» складається з вступу і семи невеликих за обсягом розділів. У пер-

---

[1] М Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 625.
[2] П. Кулиш, Записки о Южной Руси, ч. I, стор. 137—138.
[3] Там же, стор. 149—150.
[4] Там же, стор. 279—286, 293—302.
[5] Там же, стор. 261—267.

шому розділі він дав загальну характеристику цього руху і свою оцінку. Тут він старався показати історичні обставини, в яких розгорталися народні рухи на Правобережжі у XVIII ст., зокрема національні і релігійні відносини напередодні Коліївщини.

Погляди на причини і винуватців Коліївщини у Максимовича близькі до тих, які висловив через кілька років Т. Г. Шевченко у поемі «Гайдамаки». Особливо близька думка Максимовича до висловленої Шевченком у вірші «Ще як були ми козаками» та «Буває, в неволі іноді згадаєш». Був час, пише Максимович, коли народ Литви і України був об'єднаний з народом польським. Був час, коли дніпровські козаки дружно з поляками стали за Польщу проти татар і турків; Польща, знаючи всю ціну козацьких заслуг, відзначала хоробру дружину дніпровських лицарів багатими дарунками і почестями, і численними правами на Україні. То були часи квітучого стану Польщі, вік військової слави козацтва. Максимович мав на увазі XVI і початок XVII століття. Потім Польща перестала красуватися і пішла до занепаду; колишня дружба її з козаками перетворилась у взаємну ворожнечу і ненависть, і немилим стало для України її союзництво з Польщею.

Тут Максимович повторив ту думку, яку він не раз висловлював раніше у своїх працях про історію козацтва і взаємини України з Польщею в XVI—XVII століттях. Він, так само, як і Шевченко, не міг виявити закономірності цих явищ, не в силі був у зв'язку з тодішнім станом суспільної думки та історичної науки викрити справжні закономірні причини поступового занепаду Польщі, настання кризи її суспільного ладу і політичного устрою, розташування класових і національних сил. Тому ці причини Максимович і Шевченко, незважаючи на їхні різні суспільно-політичні погляди, шукали в ідеях тодішніх польських і козацьких керівників.

Який же ворожий дух вчинив ці фатальні зміни? На це питання Максимович відповідає так: «Головною провиною тому було гоніння на віру, почате Сігізмундом III, якого на лихо обрала собі Польща в королі із королевичів шведських.

Це гоніння збудили єзуїти, оплутавши нового короля своїми тенетами, які були тонкі як павутина, але міцні і тяжкі як залізо... Єзуїти відновили у Польщі католицтво, яке привело до занепаду реформацію, і підірвали державну міць і народність Польщі» [1].

Порівняймо окремі місця з творів Шевченка:

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?
А ми браталися з ляхами.

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 106.

Аж поки третій Сигізмунд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами.

(Т. Шевченко, «Буває, в неволі іноді згадаєш»).

Таку ж думку висловив, як відомо, Шевченко у іншому вірші:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було...
Брались з вольними ляхами...
Аж поки іменем христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сліз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли.

(Т. Шевченко, «Ще як були ми козаками»).

Треба мати на увазі, що Шевченко писав поему «Гайдамаки» (1841 р.) тоді, коли ще не був знайомий особисто з Максимовичем і не читав його творів про Коліївщину. Він познайомився з Максимовичем у 1845 р., під час спільної роботи в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів.

У Максимовича, в протилежність деяким його сучасникам — А. Скальковському, П. Кулішу та ін., Коліївщина була не випадковим наскоком гайдамаків на Умань та інші польські замки, а явищем характерним і не поодиноким; вона лише вибухла з новою велетенською силою і вилилась у ще могутніше повстання в порівнянні з попередніми народними виступами. Максимович указав на один з фактів, що знаменував переддень Коліївщини, коли прогриміло грозою, давно нагромаджене обурення козаків: «у 1764 році сотник Харко, з семистами козаків, вчинив сильне кровопролиття за нові утиски православної віри» [1].

Максимович, поряд з історією гайдамацьких рухів передодня Коліївщини, вказав на місце дисидентського питання у Польщі XVIII ст. Він, в протилежність Кулішу, високо цінив роль керівників гайдамаччини і порівнював їх з героями визвольного руху на Україні XVI—XVII століть. Б. Хмельницького Максимович називав «найгрізнішим гайдамаком» [2]. Він погоджується з Скальковським, що Залізняк дійсно був «героєм української черні». В додаток до цього Максимович пише: «Уже і славний Хмельницький з своїм козацтвом не був героєм південноруської аристократії, тим менше подвижник православної України (Залізняк. — *М. М.*) міг бути героєм вищого стану» [3].

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 628.
[2] Там же, стор. 579.
[3] Там же.

До передумов, або скоріше до безпосередніх приводів, повстання 1768 р. Максимович відносить постійні знущання польського панства над українським народом протягом попередніх десятиріч XVIII ст., перед Коліївщиною. Зброєю цього поневолення була унія, в зв'язку з якою не раз розпалювалися жорстокі і криваві розправи над українським населенням на правому боці Дніпра, на території, що була в складі Речі Посполитої.

Один з таких епізодів 1766 р. описав Максимович у статті «Мліївський староста Данило Кушнір»[1], яка є публікацією документа, одержаного Максимовичем від одного із засновників журналу «Киевская старина» — Лебединцева.

У розділі другому «Сказання» Максимович виклав початок Коліївщини. Зміст даної глави багато де в чому співпадає з Шевченковою поемою «Гайдамаки», зокрема з її розділом «Конфедерати». Той факт, що думка Максимовича про характер Коліївщини близька до Шевченкової, пояснюється тим, що вони користувалися однаковими джерелами, головним чином народною творчістю.

Починаючи від другого розділу, «Сказання про Коліївщину» близько примикає до іншого твору Максимовича, на який ми вже посилалися, спрямованого проти книги Г. Скальковського «Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII ст.». Як відомо, з приводу антинародної концепції Скальковського в тому ж 1845 р. Шевченко написав твір, близький до поеми «Гайдамаки»,—«Холодний Яр». Максимович виступив тоді ж з історичним дослідженням «Звістки про гайдамаків»[2], в якому піддав різкій науковій критиці твір фальсифікатора гайдамацьких рухів Скальковського. В «Звістках про гайдамаків» Максимович велику увагу приділив питанню про участь запорозького козацтва як невід'ємної частини українського трудового народу у гайдамацьких рухах XVIII ст., зокрема в Коліївщині 1768 р.

Окремі сім невеликих частин «Сказання про Коліївщину» Максимович назвав главами — вступ, початок Коліївщини, перші успіхи Коліївщини, нова опора Коліївщини, уманська різанина, останнє розлиття Коліївщини та кінець її. Ці глави, починаючи від другої, після вступу становлять суцільну і нерозривну історичну розповідь про широкий розмах селянсько-козацького руху 1768 р. на Правобережжі аж до кінця його і розправи над учасниками Коліївщини польським урядом за допомогою війська Катерини II.

В описові селянсько-козацького повстання Максимович не зупинився перед найяскравішим показом кривавих розправ над гнобителями українського народу. Разом з тим, об'єктивним показом історії він засуджує катів, що розправлялися над пов-

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 565—571.
[2] Там же, стор. 572—594.

станцями і залили народною кров'ю Україну. В протилежність Кулішу і Скальковському Максимович показав Коліївщину як справедливий народний рух, який, незважаючи на поразку, підготував кінець Польщі. Меч, яким діяла Польща, не позбавив її начертаної долі. «Західна Україна,— пише Максимович про Правобережжя, Волинь і Поділля,— з'єдналася знову з своєю рідною половиною, під державою Російською» [1]. За це з'єднання, крім усього, як вірно вважає Максимович, боровся український народ в 1768 р. і до самого падіння Речі Посполитої.

Місце творів М. О. Максимовича у вітчизняній історичній науці

Ми оцінюємо діячів минулого, зокрема представників науки, не за те, чого вони не зробили в порівнянні з нашим сучасним поколінням, а за те, чого вони досягли і що нового внесли в розвиток суспільної думки і науки в порівнянні з своїми попередниками та їх сучасниками. З таким мірилом ми підходимо до питання про місце історичних творів М. Максимовича в нашій вітчизняній українській історіографії.

В 30—40-х роках XIX ст. в галузі історичних досліджень українська історична наука в повному розумінні цього слова по суті лише починала свою історію в нових умовах соціально-економічного і політичного розвитку, в обстановці відносно швидкого розвитку капіталістичних відносин і розкладу кріпосництва. З кінцем автономності, з ліквідацією козацького устрою і юридичним оформленням кріпосного права наприкінці XVIII ст. наступив кінець старій гетьманській Україні, а разом з тим і старовинній козацько-старшинській історіографії, в центрі якої стояла переважно історія козацтва.

Відгомоном історії старої козацької України на рубежі кінця XVIII і початку XIX століття була поширена в той час рукописна «Історія Русів». Вона була основним джерелом для ознайомлення освічених кіл інтелігенції і взагалі читачів з історичним минулим України. Перша третина XIX ст. характеризується, головним чином, збиранням історичних письмових пам'яток і частково їх друкуванням рядом істориків — М. Ф. Берлинським, О. Мартосом, Ізм. Срезневським, О. Бодянським тощо. Історичні праці цього періоду мали певне позитивне значення і відіграли значну роль у розвиткові історичної науки й історичної думки на Україні. В них вводилися поступово все нові й нові історичні дані, з архівів здобувалися нові матеріали, що служили джерелознавчою базою для узагальнюючих історій, статей, розвідок та інших досліджень. Проте майже ніхто до М. Максимовича не відступив ні на крок від «Історії Русів»,

---

[1] М. Максимович, Собр. соч., т. I, стор. 653.

наповненої безліччю помилок, фантазій і надуманостей її автора. Застосування в дослідженнях нового джерельного матеріалу, здобутого з архівів, і такого, що вводився в науковий обіг, вимагав всебічного знання історії і досконалого методу наукового дослідження. Без критичного аналізу джерел, який до появи творів Максимовича був відсутній в історіографії України, без надбання нових історичних знань неможливий був дальший розвиток історичної науки. Великим знавцем, що поєднав у собі знання української історії і джерелознавства з методом критичного дослідження, був Максимович; він по суті поклав початок науковій критиці джерел і методу критичного аналізу в історичній науці України XIX ст.

Пізніший історик Д. І. Багалій так визначив місце Максимовича як критика історичних джерел: «На його долю припало тяжке і невдячне завдання — очищати джерела української історії (переважно літописні) та побудовані на них праці від помилок, хиб і викривлень. Він розчищав грунт для майбутніх праць, творив, за його власним виразом, цеглини для майбутньої побудови південноруської історії» [1].

Сам Максимович писав, що для відтворення цілісної історії далекого минулого доводиться вишукувати правдиві історичні факти крупинка за крупинкою і освітлювати їх променем наукової історичної критики [2]. Лише після нагромадження досконало перевіреного матеріалу можна робити узагальнення. Але цим не обмежується значення М. Максимовича в українській історіографії. Він прагнув у кожному дослідженні привести свої історичні погляди в певну систему, в певну історичну концепцію. Незважаючи на деяку слабкість і в багатьох випадках ідейну хибність цих концепцій — наявність елементів провіденціалізму, ідеалістичне перебільшення ролі церковно-релігійного фактору в історії культури тощо, в цілому його твори посідають важливе місце в історичній науці XIX ст.

Значне коло проблем, зачеплених у його працях і розв'язаних відповідно рівневі та стану тодішньої історичної науки, присвячено актуальним питанням боротьби з антипатріотичними реакційними поглядами норманістів. В питанні походження слов'ян і древньоруської народності Максимович був послідовником великого Ломоносова. Він активно відстоював і розвивав його вчення в нових умовах XIX ст.

Максимович поставив ряд важливих питань про розвиток з єдиної східнослов'янської основи трьох братніх народів — російського, українського і білоруського та їх споріднених культур.

Київську Русь Максимович, на відміну від його сучасників-норманістів, вважав не початком давньої руської історії, а за-

---

[1] Д. И. Багалей, Новый историк Малороссии, СПб., 1891, стор. 4.
[2] Письма М. А. Максимовича к П. Кулишу, К., 1904.

вершенням великого і довготривалого, майже тисячолітнього періоду східнослов'янської, або древньоруської, історії. Цей період до Київської держави, включно до XIII ст., він вірно розглядав як спільний період в історії російського, українського і білоруського народів.

Максимович створив власний оригінальний погляд на історію козацтва, визвольної боротьби українського народу і возз'єднання України з Росією. Ряд його оцінок історичних подій XVI—XVII століть зберігає своє наукове значення до наших днів.

М. Максимович приділив значну увагу народним рухам XVIII ст. Видатне місце в його працях з цього періоду займає історія селянсько-козацького повстання 1768 р. — Коліївщини. Він перший у нашій історіографії звернув увагу на це важливе явище народної боротьби проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні і по заслузі може вважатися першим істориком Коліївщини.

Погляди Максимовича на Коліївщину були прогресивними, передовими в порівнянні з його сучасниками, представниками української націоналістичної буржуазної великодержавної монархічної історіографії. Максимович у своїх дослідженнях засобами історичної науки виправдовував прогресивність і справедливість боротьби народних мас проти гнобителів; його погляди в цьому напрямкові збігалися з народними.

Від Максимовича почалася тривала наукова дискусія про авторство «Історії Русів» і місце цього цікавого твору в українській історіографії. Своїм науково-критичним ставленням до джерел Максимович дослідив ряд стародавніх руських пам'яток і козацьких літописів. Максимовичу як історику належить значна роль у розробці ряду важливих проблем археології та історико-топографічних питань. Ці дослідження вміщено в другому томі далеко неповної збірки його творів з цих галузей історичної науки. Творчість М. О. Максимовича становить цінну спадщину вітчизняної історичної науки.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Дослідивши на тлі загальної історії України розвиток історичних знань і науки з давніх часів до 50-х років XIX ст., ми можемо скласти уявлення про українську історіографію цілісної феодально-кріпосницької епохи. Одночасно в межах цієї епохи ми стостерігаємо її своєрідності, властиві певному ступеню розвитку феодальних відносин, соціально-економічного, політичного і національно-культурного життя України. В історичних творах автори через ряд складних явищ ідеологічного характеру відобразили процес, властивий певному ступеню історичного, головним чином, соціального і загальнонаціонального розвитку українського народу.

В період раннього розвитку письменства і взагалі культури Русі XI—XII століть історіографія південноруських земель поряд із загальноруськими подіями відобразила специфіку півдня з його місцевими нашаруваннями культури взагалі та історичних уявлень зокрема. З соціально-політичної класової точки зору представники історичної думки, автори і складачі давніх руських літописів, відобразили ідеологію сформованого ранньофеодального суспільства, з його гострими класовими суперечностями і соціальною класовою боротьбою. В ранніх історичних творах південного походження, зокрема в літописах кінця XI і початку XII століття, ми спостерігаємо певну місцеву південноруську особливість, яка, в міру дальшої роздрібненості земель, з середини XII і протягом XIII ст., дедалі виразніше набуває властивого лише їй характеру. Ці місцеві особливості в давній історичній літературі найбільше позначилися на характері, змістові і мові Київського літопису 1200 р., а особливо Галицько-Волинського літописання XII—XIII століть. Все ж в цей час вони ще не носять цілком відособленого національного характеру, а являють собою складову частину загальної староруської історіографії. В ній відображені події історичного життя цілої Русі, які складають основу виникнення та розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського та їх культур, в тому числі історичних знань. Отже, історіографія

Київської Русі є спільною основою, з якої розвинулися ранні історичні знання і вчення Росії, України і Білорусії.

Традиції літописання та інших видів історичної літератури Київської Русі були успадковані і розвинені далі пізнішими поколіннями істориків XIV—XV століть. Концепціями спільності історичного життя в давні часи Південної, Північної і Західної Русі пронизана вся прогресивна історична література здавна і до наших днів.

Традиції давньої руської літератури, зокрема літописання, були успадковані українською і білоруською історіографією часів боротьби з агресією і пануванням литовських та польських феодалів в XIV—XV століттях. Розвиток історичних знань України в цей період тісно пов'язаний з білоруським літописанням та взагалі з розвитком братньої білоруської культури при збереженні і дальшому розвиткові своєрідних місцевих, властивих лише українській історіографії, рис. В історичних творах України відображені соціальні і національно-визвольні прагнення українського народу.

Справжнього національного характеру набуває українське літописання та інші жанри літератури в період визвольної боротьби українського народу з польською шляхтою, Туреччиною і Кримом в XVI—XVII століттях. В українській історії цього періоду ми спостерігаємо більш виразні, ніж у будь-якому іншому періоді, загальнонародні риси, оскільки історіографічні пам'ятки цього періоду відбили загальнонародний справедливий характер визвольної боротьби українського народу з зовнішніми ворогами — шляхетською Польщею, султанською Туреччиною і Кримським ханством. Козацькі літописи та хроніки кінця XVI, всього XVII і початку XVIII століття відобразили в собі величну епоху в історії українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення.

Одною з характерних рис української історіографії XVIII ст. як у вигляді козацьких літописів, так і монастирських хронік є те, що вона пориває цілком з монастирською церковною схоластикою і стає на службу громадянським освітнім інтересам, а не релігійним церковним ученням і догматам. Навіть пам'ятки монастирського літописання, приблизно з XVI ст., носять на собі лише незначні сліди далекого відгомону давнього церковного літописання, а в дійсності вони ідейно змикалися з козацькими літописами та хроніками і носили переважно характер воєнно-історичних повістей, пронизаних, як і козацька історіографія, пафосом народної героїки.

Історичні твори XVIII ст., особливо другої його половини, на відміну від козацьких літописів XVII і початку XVIII століття, в силу загальних змін, що сталися в цей період в історії України, втрачають навіть елементи народних рис. Вони відображають вузькостанову ідеологію козацької старшини, що еволюціонізувала в напрямкові урівняння в правах з російським дво-

рянством. Особливо своїм антинародним характером, своїм ворожим ставленням до працюючих мас характеризується історіографія про Запорожжя і Запорозьку Січ. Вона вороже ставилася не лише до запорозького козацтва, а в цілому до соціальних і національних інтересів всього українського народу.

Дворянська історіографія про запорозьке козацтво і посполитих відобразила ідеологію кріпосників-поміщиків, їх диктатуру кінця XVIII ст. та реакційну кріпосницьку і національно-колоніальну політику Катерини II. Представники української козацької старшини, яка здобула права російського дворянства, а також ідеологи російських поміщиків в своїх творах, на зразок «Топографічного описання Чернігівського намісництва» Шафонського, праць князя С. І. Мишецького, Рігельмана, Зарульського та ін., відобразили процес злиття української старшини з російським дворянством в один привілейований стан російських поміщиків. Визвольні соціальні прагнення селянства і козацтва знайшли своє виявлення у народних піснях і думах, в яких виражено тяжкий смуток і тугу народу за втраченою волею.

Першу половину XIX ст. ми характеризуємо як особливий і певною мірою новий етап в розвиткові української історіографії часів розкладу феодально-кріпосницьких відносин та поступової перемоги нових, більш прогресивних капіталістичних відносин. Зрушення в соціально-економічному і політичному житті України цього періоду не могли не накласти відбитку на історіографію.

У цей період, як і раніше, майже відсутні яскраво виражені історичні «школи» і напрямки. В цьому відношенні становлять виняток археографічні установи і товариства — Київська Тимчасова комісія для розбору давніх актів, Одеське товариство історії і древностей, деякою мірою гурток Харківських романтиків на чолі з Ізмаїлом Срезневським, невеликий колектив істориків, що зосереджувався навколо перших київських журналів — альманахів «Денница» і «Киевлянин», які пробував видавати М. О. Максимович. Ці наукові організації і течії хоч і зробили дещо в справі вивчення історії України, все ж для першої половини XIX ст. їх діяльність носила лише початковий характер; в цей період історики діють переважно як одиночки. До таких одиночок з своїми власними прийомами та засобами вивчення вітчизняної історії ми відносимо невідомого автора «Історії Русів», Якова і Олександра Марковичів, Д. М. Бантиш-Каменського, М. А. Маркевича та власне і Максимовича з того часу, як він залишив Київський університет і відособився, віддалившись в Михайлову Гору. Ця своєрідна самотність і відокремленість наукової діяльності істориків зовсім не свідчить про їх цілковиту відірваність від тодішнього суспільства та суспільного життя. Так само вона тим більше не означає, що ця плеяда істориків творила свої концепції поза уяв-

леннями про історичне минуле освічених представників свого класу в цілому. Всі вони, або принаймні переважна більшість, були інтелігентними представниками класу дворянства, яке вийшло з нащадків колишньої української козацької старшини. Звідси ми бачимо в їх поглядах поєднання класових інтересів, які забезпечував їм російський царизм, з автономістичними ідейними прагненнями, а скоріше мріями, на зразок тих, що виявлені в поглядах автора «Історії Русів», Д. М. Бантиш-Каменського, особливо у М. А. Маркевича і ряду інших. Автономістична ідеологія української дворянської інтелігенції першої половини XIX ст., в тому числі історичні її погляди, була не проявом боротьби з царизмом, не засобом до національно-визвольних дій, навіть не мрією про майбутнє України, а лише спогадами про її минуле. Все ж об'єктивно їх праці пробуджували значний інтерес до історії краю і вносили багато нового в історичну науку свого часу.

Слід підкреслити, що праці більшості істориків першої половини XIX ст. носили переважно не дослідницький, а збирацький характер. Більшість істориків працювало над збиранням, поступовим нагромадженням історичного матеріалу і, в кращому разі, над систематизацією його. «Домарксівська «соціологія» і історіографія, — писав В. І. Ленін, — в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи *сукупність* всіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних *класів* суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, розкриваючи *корені* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил... Маркс дав блискучі і глибокі зразки матеріалістичної історіографії, аналізу становища *кожного* окремого класу і іноді різних груп або верств всередині класу, показуючи наочно, чому і як «всяка класова боротьба є боротьба політична» [1].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38, 40.

БІБЛІОГРАФІЯ

К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. 3, Госполитиздат, М., 1955, стор. 17—544.

Ф. Энгельс, Положение Англии. Восемнадцатый век, в кн. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, Госполитиздат, М., 1955, стор. 598—617.

К. Маркс и Ф. Энгельс, Манифест Коммунистической партии, Соч., т. 4, Госполитиздат, М., 1955, стор. 419—459.

Ф. Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке, ОГИЗ, М., 1948.

Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии; К. Маркс, Тезисы о Фейербахе, Избранные произведения в двух томах, т. 2, Госполитиздат, М., 1955, стор. 341—385.

В. І. Ленін, До характеристики економічного романтизму, Твори, т. 2, стор. 107—232.

В. І. Ленін, Від якої спадщини ми відмовляємось, Твори, т. 2, стор. 441—481.

В. І. Ленін, Пам'яті Герцена, Твори, т. 18, стор. 8—14.

В. І. Ленін, Карл Маркс, Твори, т. 21, стор. 25—69.

В. І. Ленін, Держава і революція, Твори, т. 25, стор. 343—447.

В. І. Ленін, Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді), Твори, т. 31, стор. 247—263.

В. І. Ленін, До питання про національності або «автономізацію», Держполітвидав УРСР, К., 1956.

В. І. Ленін, Про Україну, Держполітвидав УРСР, К., 1957.

Частина перша

I

Основні джерела: Повести временных лет по Ипатьевскому списку, Полное собрание русских летописей, т. II, Спб., 1908.

Основна історіографічна література: А. А. Шахматов, Разыскание о древнейших летописных сводах, Спб., 1908, А. С. Орлов, К вопросу об Ипатьевской летописи, Известия отд. русского языка и словесности АН СССР, 1926, т. 31; О Галицко-Волынской летописи, Труды отдела древнерусской литературы АН СССР, т. V, М.—Л., 1947; М. Д. Приселков, История русского летописания XI—XV вв., Л., 1940; його ж, Летописание Западной Украины и Белоруссии, Ученые записки Ленинградского госуд. университета, Л., 1947, № 67; Л. В. Черепнин, Летописец Даниила Галицкого, Исторические записки АН СССР, т. 12; М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР, т. I, М., 1940; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, Изд-во АН СССР, 1955; Л. В. Черпнин, Русская историография до

XIX века. Курс лекций. Изд-во Московского государственного университета, 1957, стор. 1—77; А. І. Генсьорський, Галицько-Волинський, літопис, Вид-во АН УРСР, К., 1958.

II

Основні джерела: Полное собрание русских летописей, т. XVI (Летопись Авраамки), СПб., 1889; т. XVII (Западнорусские летописи), СПб., 1907; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изд. Киевскою Временною Комиссиею для разбора древних актов, К., 1888; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, под редакцией В. Антоновича, вып. I (XVI ст.), К., 1890; вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896; Прибавление к Ипатьевской летописи. Густинская летопись. Полное собрание Русских летописей, т. II, СПб., 1843.

Основна історіографічна література. М. В. Довнар-Запольский, Баркулабовская летопись, «Университетские известия», К., 1898, № 12, Прибавление, стор. 1—38 та «Университет. известия», К., 1907, № 12, стор. 1—12; В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2, К., 1908, стор. 1489—1560; И. Тихомиров, О составе западнорусских, так называемых литовских летописей, «Журнал Министерства народного просвещения», 1910, №№ 3 и 5; Т. Сушицький, Західноруські літописи як пам'ятки літератури, ч. I, К.,1921; ч. II, К., 1929; А. Єршов, Коли і хто написав Густинський літопис? «Записки Наук. товариства ім. Шевченка у Львові», т. 100, Львів, 1930, стор. 205—211; М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР, т. I, М., 1940, стор. 122—127; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 106—109.

III

Основні джерела: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, изд. Временной комиссиею для разбора древних актов, К., 1878; Хмельницкая летопись, там же; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888; Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890; Синопсис, или Краткое собрание от разных летописцей о начале славяно-российского народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии святого благоверного великого князя Владимира... в святой лавре Киево-Печерской... по благословению пречестного о христе господина отца Инокентия Гизеля... Изображено типом в лето 1680 (перше видання відноситься до 1674 р., зроблено доповнення в наступних виданнях 1678 і 1680 рр.).

Основна історіографічна література: В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2, стор. 1560—1597; А. Старчевский, Очерки литературы русской истории до Карамзина, СПб., 1845; Рогозинский, «Кройника» Сафоновича и ея отношение к «Синопсису» Гизеля, СПб., 1910; М. Возняк, Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця, «Записки Наук. товариства ім. Шевченка у Львові», т. 153; Іван Франко (Мирон), Летопись Подгорецкого монастыря, «Киевская старина», 1890, кн. VII.— А. С. Лапно-Данилевский, Очерки развития русской историографии. Введение. «Русский исторический журнал», 1920, № 6; В. Модзалевський, Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка-Романовський, Записки історично-філологічного відділу Укр. Академії наук, 1919, кн. I; 1920, кн. II; акад. А. І. Багалій, Нариси української історіографії, Джерелознавство, вип. 2, К., 1925; В. Романовський, Хто був Самовидець? «Україна», 1925, кн. V; М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця і про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського), Записки Ніжинського інституту народної освіти, Ніжин, 1926; його ж,

Нариси історії України (Досліди над літописом Самовидця), Хрк., 1930; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 245—252.

IV

Основні джерела: Летопись Григория Грабянки, К., 1854; Самоил Величко, Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., т. I, К., 1848; т. II, К., 1851; т. III, К., 1855; т. IV, К., 1864; Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890; Краткое описание Малороссии (додаток до літопису Самовидця, К., 1878); Петр Симоновский, Краткое описание о козацком малороссийском народе и его военных делах, М., 1847; Собрание историческое... Стефана Лукомского 1770 г. (надруковано в додаткові до літопису Самовидця, К., 1878); А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще, М., 1847; Черниговского наместничества топографическое описание..., составленное Афанасием Шафонским... в Чернигове, 1786 г. Издал М. Судиенко, председатель Врем. Комиссии, учрежд. при Киевском и Волынском генерал-губернаторе, Университетская типография, 1851.

Основна історіографічна література: М. Максимович, Известия о летописи Григория Грабянки, Собр. соч. М. Максимовича, т. I, К., 1876; Н. Стороженко, История составления топографического описания Черниговского наместничества, «Университетские известия», К., октябрь, 1886; Черниговского наместничества топографическое описание (заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). Сообщил М. Бережков, Нежин, 1910; А. Лазаревский, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1884, кн. I; К. Заклинський, Руські літописці XVII—XVIII ст.ст., «Зоря», Львів, 1880; Г. Карпов, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873; О. И. Левицкий, Автобиография Лукомского, «Киевская старина», 1890, кн. IX, стор. 477—485; І. Франко, Студії над українськими народними піснями, «Записки Наук. тов. ім. Шевченка у Львові», т. 101; М. Петровський, Псевдодіаріуш Самійла Зорки, «Записки історично-філологічного відділу» ВУАН, К., 1928, кн. XVII, стор. 161—204; Проф. С. Маслов, До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського, К., 1928; А. Єршов, Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського, К., 1928; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 107—122.

Частина друга

V

Основні твори істориків XIX ст.: История Русов или Малой России, Сочинение Георгия Кониского архиепископа Белорусского, М., 1846; Я. Маркович, Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Часть первая, СПб., 1798; Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России, чч. I, II, III, М., 1830; Н. А. Маркевич, История Малороссии, тт. I—V, М., 1842—1843; О. М. Бодянский, О мнениях касательно происхождения Руси, «Северный Архив», т. 51, 1835; його ж, Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, «Ученые записки Моск. университета» за 1835 г., кн. IX; його ж, О народной поэзии славянских племен, М., 1837; Изм. Срезневский, Взгляды на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И. М. Снегиреву, «Ученые записки Моск. университета», 1834, октябрь, стор. 134—150; його ж, «Запорожская старина», чч. I, II, III, Хрк., 1833—1838; його ж, Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию, Хрк., 1839.

Основна історіографічна література: А. С. Пушкин, Собрание сочинений Георгия Кониского архиепископа Белорусского.

А. С. Пушкин, Полное собр. сочинений в десяти томах, т. VII, М.—Л., 1949, стор. 326—344; А. Лазаревский, Отрывки из семейного архива Полетик, «Киевская старина», 1891, кн. IV; його ж, Частная переписка Гр. Андр. Полетики, «Киевская старина», 1893, кн. I, III, V, VI, X, XI; 1894, кн. IV, X; 1895, кн. V—VIII; його ж, Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? «Основа», 1861, № 8; його ж, Павел Полуботок, «Русский Архив», 1880, т. I, стор. 137—209; В. П. Горленко, Южно-русские очерки и портреты, К., 1898; М. Максимович, Письма о Богдане Хмельницком, Соч., т. I, К., 1876; И. Прыжов, Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII в., Воронеж, 1869; В. Н. Пыпин, В. Д. Спасович, История славянских литератур, т. I, СПб., 1879; М. Максимович, Письма к Бодянскому, «Чтения в общ. истории и древностей», М., 1887, кн. 1; Л. Майков, К вопросу об «Истории Русов», СПб., 1893; И. Белей, Причинки до питання про час появи «Истории Русов», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові, т. VII, Львів, 1895; А. Грушевський, К судьбе «Истории Русов». Чтения Общества Нестора Летописца, кн. XIX, вып. 2, отд. 2; його ж, К характеристике «Истории Русов», СПб., 1908; Г. Горбань, Кілька уваг до питання про автора «Истории Русов», журн. «Червоний шлях», 1923, № 5—6; А. Яковлєв. До питання про автора «Історії Русів», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові, т. 154; М. Возняк, Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («История Русов» у літературі і науці), К.—Львів, 1939; В. С. Иконников, Д. Бантыш-Каменский, Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, под ред. С. А. Венгерова, т. II, вып. 22—23, СПб., 1891; Н. Василенко, К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя, «Киевская старина», 1894, XI; В. Штейн, Д. Бантыш-Каменский, «Русский биографический словарь», т. 2, 1900; В. Г. Белинский, «История Малороссии» Николая Маркевича, Полное собрание сочинений В. Г. Белинского, т. XII, М.— Л., 1926, стор. 393—414; Н. Макаров, Воспоминание о Н. А. Маркевиче, Журн. «Основа», 1860, кн. I; А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. III, Малорусская этнография, СПб., 1891. — Источник словаря русских писателей, собрал профес. С. А. Венгеров, т. IV, Птгр., 1917; В. С. Иконников, Скептическая школа в русской историографии, К., 1878; И. И. Срезневский, На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе — первых преподавателях славянской филологии, Сб. отд. русского языка и словесности императорск. Академии наук, 1878, т. XVIII, № 6, стор. 41—47; Н. П. Василенко, Осип Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии, К., 1904; Письма И. М. Бодянского к А. Н. Попову, «Русский Архив», 1904, кн. III, стор. 443—448; Н. А. Кондрашов, Осип Максимович Бодянский (1808—1877), Изд-во Моск. университета, 1956. Тут же дивись повну бібліографію творів Бодянського та про нього; Ив. Изм. Срезневский, Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского, «Журнал Министерства народного просвещения», 1898, кн. I, стор. 1—39; В. Ламанский, Изм. Ив. Срезневский, Биографический словарь профессоров и преподавателей императ. Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869—1894 гг., т. II, СПб., 1898, стор. 215—258; Памяти Измаила Срезневского, кн. I, 1916; О. И. Левицкий, Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов, 1883; А. В. Романович-Словатинский, Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии, СПб., 1876; Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе, т. I, изд. I, 1845, изд. 2-е, 1848; т. II, изд. 1846; т. III, изд. 1852; т. IV, изд. 1859; Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Акты, изд. Времен. Комиссиею для разбора древних актов, т. I—II, 1849; В. І. Щербина, Спроби організації

наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст., «Україна», 1929, січень—лютий, кн. 32; В. Юргевич, Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей, «Записки имп. Одесского общества истории и древностей», т. XIV, 1886, стор. 27—52; М. Мурзакевич, Записки о состоянии и действиях Одесского Общества любителей истории и древностей, с 23 апреля 1839 по 1 января 1840 г.; Торжественное собрание Одесск. общ. любителей истории и древностей, 4 февраля 1840; М. Мурзакевич, Летопись общества со времени учреждения (с 1839 по 14 ноября 1843 гг.), «Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1, 1844 стор. 565—592; його ж, Летопись Общества с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1852 г., «Записки Одесск. общ. истор. и древн.», т. III, стор. 515—527; Ф. Ляшков, Обзор действий Общества с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1849 г., «Записки Одесск. общ. истор. и древн.», т. II, 1848, стор. 791; М. Г. Попруженко, Указатель статей, помещенных в I—XXX томах «Записок имп. Одесского общества истории древностей», Одесса, 1914; А. О. Скальковский, Хронологическое обозрение истории Новороссійского края, 1730—1823, ч. 1, с 1730 по 1796, Одесса; ч. II, с 1796 по 1823, Одесса, с портретом Де-Рибаса, с рисунком одежд и т. д., 1836—1838 гг.; його ж, Первое тридцатилетие города Одессы — 1793—1823, Одесса, 1845 г.; його ж, История новой Сечи или последнего коша запорожского, изд. второе, исправленное и значительно умноженное. Три части, I, II, III, 1846; його ж, Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссійском крае, 1848; його ж, Опыт статистического описания Новороссійского края, 2 части, Одесса, I, 1850, II, Одесса, 1853; його ж, Дунайцы, Эпизод из турецкой кампании 1769—1777 гг. «Временник Моск. общ. истории и древностей», кн. XIX, 1854; його ж, Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибая 1764—1797 гг., Одесса, 1889, С портретом Де-Рибаса, планом Одессы в 1794 г. и видом Хаджибайского замка; його ж, Сношения Запорожья с Крымом, 1749, Материалы для истории Новороссійского края, Одесса, 1844; Левицький Ів. Єл., Галицько-руська бібліографія XIX ст., ч. I, Львів, 1888 р., ч. II, Львів, 1895; Іван Франко, Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910; Яворський Іринеї, Некролог Компанієвича, журн. «Галичско-рускій Вестник», Відень, 1858, ч. 92.; Біографія Мих. Гарасевича «Галичско-рускій Вестник», Відень, 1850, ч. 16, відділ «Всячина»; Д. Зубрицкий, Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси, перевод с польского Осипа Бодянского, М., 1845; його ж, Начало Унии, «Чт. в Общ. истории и древностей Россий., М., 1847—1848, кн. VII, Материалы иностран., стор. 1—36; його ж, Летопись Львовского Ставропигиального братства по древним документам, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 62, отд. II; ч. 67, отд. М., 1849—1850, надруковано також окремою відбиткою, М., 1855; його ж, Родословная русских царей и князей рюриковского рода вообще и галичских в особенности, Львів, 1851; те ж саме, див. «Галичско-русский Вестник», Відень, 1851, № 140; 1852, № 9; його ж, История древнего Галичско-русского княжества, ч. I, Львов, 1852; ч. II, Львов, 1852; ч. III, Львов, 1855; його ж, Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош, Латинские выписки из сочинений и статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси за период с 1337 по 1387 г., с русским переводом и критическими замечаниями, вместо IV-й части Галичской истории, Львов, 1855; його ж, Галицкая Русь в XVII ст., «Чт. общ. истории и древн.», М., 1862, кн. III; його ж, Институт Ставропигийский от. р. 1666 до 1772, «Слово», Львів, 1863, ч. 34—39, 43—51; його ж, Вытяг из списа актов братского Института Савропигийского, Временник Инст. Ставроп. на год 1866, Львів, 1865; Чорноризец Ивач, Денису Зубрицкому, сочинителю истории Галицко-Русского княжества, В имени его друзей и почитателей, Семейная библиотека, 1856; Я. Головацкий, Денис Зубрицкий, Некролог, Вестник Юго-Западной и Западной России, Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским, т. I, К., 1862; І. Франко, Листи Зубрицького до В. Ганки, журн. «Життє

і Слово», 1895, т. IV. Головацький Яків, Коротка відомість о рукописах славянских и русских, находящихся в книжницах монастыря св. Василия Великого у Львові, «Русалка Дністрова», у Відні, 1837; Його ж, Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь, Журн. «Москвитянин», М., 1841, див. також «Вінок Русинам на обжинки», Відень, 1847, ч. II; там же, Поділ часу у русинов; там же, Маркевич Николай; його ж, Летоучислительный спис державцев Малороссии; його ж, Окружное послание Михаила Рогозы, Митрополита Киевского, Галицкого и всея Руси (1596), «Зоря Галицька», 1850, ч. 26; його ж, Очерк старославянского баснословия или мифологии, Львів, 1860; його ж, Начало и действие Львовского Ставропигийского братства по его историко-литературному отношению, «Зоря Галицька», або альбум на год 1860, Львів, 1860; його ж, Русины в 1848 году, Памяти Шевченка. Журн. «Основа», СПб., 1862, кн. IV; те ж саме, «Слово», Львів, 1863, чч. 37—39, 41—45, 47—48, 50—51; його ж, Отношение русинов к событиям 1848 г., журн. «Основа», 1862, кн. V; його ж, Письма кн. Константина Острожского, Временник Ставропигийского Института на 1867 р.; його ж, О первом умственном движении русинов в Галиции со времен австрийского владения в той земле, Львів, 1865; його ж, Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской Библии из XVI ст., обретающейся в библиотеце монастыря св. Онуфрия во Львове, Львів, 1865; його ж, О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галиции и северо-восточной Венгрии, журн. «Отечественные Записки», М., 1867, №№ 23 и 24; його ж, Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине, М., 1871; його ж, Библиографические находки во Львове, СПб., 1873; його ж Карпатская Русь, Географическо-статистические и историческо-этнографические очерки Галичины, Северо-восточной Угрии и Буковины, СПб., 1875; його ж, Народные песни Галицкой и Угорской Руси, М., 1878; його ж, Галицкий словарь западнославянских и югославских земель и прилежащих стран, Вильно, 1884; Студинський Кирило, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862, «Збірник філологічної секції Наук. Товариства ім. Шевченка», кн. VIII—IX, Львів, 1905; І. Франко, Шість листів галицьких стародруків з рр. 1853—1863, «Зап. наук. товариства ім. Шевченка» у Львові, т. 48. Петрушевич А. С., Сводная Галичско-русская летопись 1600—1700, Львов, 1874; 1700—1772, Львов, 1887; 1772—1800, Львов, 1889.

VI

Основна література: М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. I, К., 1876; т. II, К., 1877; т. III, К., 1880. Д. Острянин, Максимович — видатний український учений, «Комуніст України», 1953, № 5, стор. 52—64; П. М. Попов, Дні і місяці українського селянина М. Максимовича. Народна творчість і етнографія, «Наукові записки інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР», т. I, II, 1947; Биографический словарь профессоров Московского университета, ч. II, М., 1885, стор. 1—22; М. Ф. Владимирский-Буданов, История университета св. Владимира, т. I, К., 1884; Первый ректор Киевского университета М. А. Максимович, «Русская школа», общепедагогический журнал для школы и семьи, 1904, № 10—11; Автобиография М. А. Максимовича, «Киевская старина», 1904, кн. IX, С. Пономарев, М. А. Максимович, «Журнал Министерства народного просвещения», октябрь, 1871, ч. 157.— И. И. Каманин, Научные и литературные произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии, «Чтения исторического Общества Нестора Летописца», К., 1902, кн. 16; В. П. Науменко, Скорбная страничка из жизни М. А. Максимовича. «Киевская старина», 1898, кн. XI; Там же, Письма Максимовича к Уварову, князю Давыдову и другим царским сановникам; Письма Максимовича к Бодянскому, «Чтен. в Обществе истории и древн. российских», 1887, кн. I; П. Клепатський, Максимович як історик, «Україна», 1927, кн. 6.

ЗМІСТ

Вступ 3

Частина перша

I. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В СТАРОДАВНІЙ РУСІ (XI—XII СТОЛІТТЯ) 11
Деякі питання соціальної і культурно-освітньої основи історичних знань Русі XI—XII століть 11
Південноруські літописи XI—XII століть та їх місце в історіографії України 14
Галицько-Волинський літопис 24

II. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ЛІКВІДАЦІЇ ПІВДЕННИХ ФЕОДАЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ТА ЗА ЧАСІВ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ 30
Умови розвитку історіографії України XIV—XVI століть . . . 30
Західноруські літописи 30
Українські літописи кінця XVI і початку XVII століття 33
Мемуари XVI — першої половини XVII століття 38

III. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ І БОРОТЬБИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ (від 1648 р. до кінця XVII ст.) 43
Козацько-старшинські літописи XVII ст. 43
Монастирські літописи XVII ст. 53
«Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича та Київський «Синопсис» 56

IV. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII ст. 63
Суспільно-політична основа і загальні риси української історіографії XVIII ст. 63
Українська історіографія першої половини XVIII ст. . . . 67
Українська історіографія другої половини XVIII ст. . . . 81
Мемуарна література XVIII ст. 93

Частина друга

V. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (кінець XVIII і перша половина XIX століття) 98
Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки на Україні наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. . . . 98
«Історія Русів» та її місце в українській історіографії . . . 102
Яків і Олександр Марковичі 127
Д. М. Бантиш-Каменський 138

«Історія Малоросії» М. А. Маркевича 149
Історичні праці О. М. Болянського 154
Гурток харківських романтиків. Ізмаїл Срезневський як історик України 162
Археографічні видання. Зв'язки з російською історичною наукою. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів 168
Одеське товариство історії і древностей. А. О. Скальковський . . 175
Західноукраїнська історіографія кінця XVIII і першої половини XIX ст. 182

Частина третя

VI. ПОЧАТОК НАУКОВО-КРИТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. М. О. МАКСИМОВИЧ 194
Загальні зауваження. Деякі питання біографії і суспільних поглядів М. О. Максимовича 194
Боротьба з норманізмом М. П. Погодіна. Максимович як послідовник Ломоносова 203
Питання історії козацтва, визвольної війни і возз'єднання України з Росією у творах М. Максимовича 213
М. Максимович — історик Коліївщини 238
Місце творів М. О. Максимовича у вітчизняній історичній науці . 244
Короткі висновки 247
Бібліографія 251

М. И. Марченко.
Украинская историография
(с давних времен до средины XIX ст.)
(на украинском языке)

Редактор *Л. П. Головняк*
Техредактор *О. Д. Окопна*
Коректор *М. В. Гонтарева*

БФ 04582. Підписано до друку 25/IV 1959. Папір 60×92¹/₁₆.
Паперов. арк. 8,13. Друк. арк. 16,25. Облік.-вид. арк. 17. Зам. 318.
Тираж 5000. Ціна в обкладинці 11 крб. 20 коп.

Друкарня «Радянська Україна», Київ, Анрі Барбюса, 51/2.